

**T.C.
GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ ANABİLİM DALI**

**ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİNİN SOSYO-
POLİTİK ARAÇSALLAŞTIRILMASI BAĞLAMINDA
CUMA HUTBELERİ**

DOKTORA TEZİ

Gülener KIRNALI

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ahmet Şemsettin KUYAŞ

ARALIK 2023

ÖNSÖZ

“Erken Cumhuriyet Döneminde Dinin Sosyo-Politik Araçsallaştırılması Bağlamında Cuma Hutbeleri” isimli bu çalışma, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Doktora Programı kapsamında ve Doç. Dr. Ahmet Şemsettin Kuyaş danışmanlığında hazırlanmıştır.

Öncelikle öğrencisi ilk olduğum günden beri ufkumu genişleten, bana çok şey öğreten ve bu tezin yazılmasında büyük emeği olan tez danışmanım Doç. Dr. Ahmet Şemsettin Kuyaş’a ve tez izleme komitemde olmayı kabul ederek beni onurlandıran, görüşleri, önerileri ve geri bildirimleri sayesinde bu tezin oluşmasında büyük katkıları olan çok değerli hocalarım Prof. Dr. Birol Çaymaz ve Prof. Dr. Mehmet Öznur Alkan’a teşekkürlerimi sunarım. Başta danışmanım olmak üzere bu üç hocamın bana kattıkları kuşkusuz tez yazım sürecimle sınırlı değil. Bu nedenle tezin ilk fikirlerinin filizlenmesinden bu yana bana verdikleri tüm emekler için kendilerine müteşekkirdiğimi bir kez de burada belirtmek isterim.

Bu tezin yazımı sürecinde görüşleriyle ve çeşitli yardımlarıyla büyük bir destek sunan sevgili arkadaşlarım Dr. Toygun Altıntaş ve İlker Kocael’e de ayrı bir teşekkürü borç bilirim.

Bütün bunların yanı sıra bu uzun ve zorlu yolculukta her anlamda yanımda olan sevgili eşim Zeynep’e hayatımın bu önemli döneminde bana kattığı her şey için sonsuz minnettarım.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
RÉSUMÉ.....	iv
ABSTRACT.....	viii
ÖZET	xii
GİRİŞ: SİYASAL VE EĞİTSEL BİR İLETİŞİM ARACI OLARAK CUMA HUTBELERİ: KÖPRÜ VE SİLAH.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM: GEÇ İMPARATORLUK DÖNEMİNDE DİNİN SOSYO-POLİTİK ARAÇSALLAŞTIRILMASI VE BİR KÖPRÜ OLARAK HUTBENİN YENİDEN KEŞFİ.....	14
1.1. Milliyetçiliğe kapı aralayan Panislamcı siyaset ve bu bağlamda cihat retoriğinin kullanılması	19
1.2. “Halka gitmek” için bir köprü: Hutbelerin dil ve içeriğine ilişkin ıslah tartışmaları	29
1.3. Ümmetten ulusa: İslam’ın araçsallığının siyaset lehine yeniden düzenlenmesi.....	37
1.4. Millî Mücadele: Bir mobilizasyon stratejisi olarak dinî söylem.....	44
İKİNCİ BÖLÜM: KÖPRÜDEN SİLAHA: ERKEN CUMHURİYETTE DİNİN SOSYO-POLİTİK ARAÇSALLAŞTIRILMASI BAĞLAMINDA CUMA HUTBELERİNİN MERKEZİLEŞTİRİLMESİ VE DENETİM ALTINA ALINMASI	53
2.1. Cumhuriyetin ilanı ve Hilafetin ilgası sonrasında hutbelere ilişkin ilk düzenlemeler	55
2.2. 1925 yılı TBMM bütçe görüşmelerinde hutbeler.....	58
2.3. İlk Türkçe hutbe mecmuasının hazırlanması	67
2.4. İkinci Türkçe hutbe kitabı olan <i>Yeni Hutbelerim</i> ve hutbelerin tam denetim altına alınma süreci	76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ HUTBE KİTAPLARININ İÇERİKSEL VE SÖYLEMSEL ANALİZİ.....	83
3.1. Hutbelerdeki tarih anlatısı ve bu tarih anlatısı içerisinde Türklüğün kurgulanışı.....	88
3.2. Hutbelerde ekonomik hayatın kurgulanışı ve Müslüman halkın ekonomik alanda yönlendirilmesi	95
3.3. Temizlik, hijyen ve kamu sağlığı	100
3.4. Aile ve nüfus politikaları.....	104
3.5. Muhtelif konulardaki hutbeler.....	108
3.5.1. Askerlik.....	109
3.5.2. Tayyare Cemiyeti'nin önemi ve bu cemiyete bağış çağrısı	111
3.5.3. Kızılay Cemiyeti'nin önemi ve bu cemiyete bağış çağrısı.....	112
SONUÇ: YÜZ YILLIK SERENCAM: KÖPRÜ VE SİLAHIN PARADOKSU	114
KAYNAKÇA	126
EKLER	137
ÖZGEÇMİŞ	160

RÉSUMÉ

Cette étude examine l'instrumentalisation socio-politique de la religion de la période ottomane tardive à l'ère républicaine précoce en se concentrant sur l'utilisation des sermons du vendredi (*Cuma hutbeleri*) pendant l'ère républicaine précoce. Les sources clés examinées de cette étude comprennent les *Türkçe Hutbe* (Sermons en turc) publié en 1927 et la série en deux volumes les *Yeni Hutbelerim* (Mes nouveaux sermons) publiée en 1936 et 1937. Notre étude examine non seulement ce que ces textes de sermons transmettent, mais aussi pourquoi et comment ils ont été créés. Dans la perspective de l'instrumentalisation de la religion pour et en faveur de la politique, il cherche à comprendre non seulement ce que la nouvelle République a communiqué à ses citoyens par les sermons du vendredi, mais aussi les besoins et objectifs socio-politiques sous-jacents qui ont guidé à l'utilisation d'outils et de discours religieux.

Dans l'introduction, nous fournissons un bref aperçu historique et conceptuel axé sur la nature du sermon, son rôle dans l'islam et comment il est devenu politisé. Ce résumé concis indique que les sermons, intrinsèquement et depuis les premiers jours de l'islam, ont été entremêlés à la politique. Il est donc possible de retracer l'instrumentalisation des sermons du vendredi à des siècles avant le début de notre période de recherche, c'est-à-dire la période ottomane tardive.

La première section de notre étude se concentre sur les premières instances de pratiques d'instrumentalisation développées par le biais des sermons pendant la période républicaine précoce, présentant une trajectoire historique d'environ un siècle de l'instrumentalisation de l'islam par l'autorité politique. En examinant comment le pouvoir politique a utilisé l'islam et les outils islamiques pour atteindre les masses durant la période ottomane tardive, cette section cherche à établir le contexte historique de notre principale période de recherche. Pour comprendre les pratiques de communication mises en œuvre par le biais des sermons du vendredi dans la République naissante, il est impératif de situer ces pratiques dans leur contexte historique et d'examiner leurs héritages récents. Ainsi, à partir de la première moitié du XIXe siècle, l'utilisation d'outils de communication islamiques par les autorités politiques, y compris, mais sans s'y limiter les sermons, les *vaazs* et les fatwas, a été examinée. Un thème saillant qui émerge est le recours au domaine du discours religieux pour transmettre de nouvelles pratiques et concepts au public. Des exemples de la période ottomane tardive, à partir de l'édit publié par l'administration ottomane dans les années 1830 pour prévenir l'avortement et présenter les nouvelles politiques démographiques comme une nécessité divine, aux diverses réformes et nouvelles pratiques sous les règnes de Sultan Selim III et Sultan Mahmud II articulées dans un langage islamique, ont été explorés. Une attention particulière est accordée à la période du Sultan Abdulhamid II, mettant en évidence l'oscillation entre l'islamisation de la politique et la politisation de l'islam, ainsi que les frontières et les horizons idéologiques, géographiques, démographiques et sociologiques de la politique pendant son règne.

La Deuxième ère constitutionnelle a été utilisée comme point focal particulier de cette étude pour deux raisons : premièrement, elle représente une continuité des

nouvelles quêtes politiques initiées dans la période précédemment mentionnée et, deuxièmement, en raison des nombreuses ruptures qu'elle a introduites. Tout comme les sermons et autres outils de communication islamiques étaient des instruments inestimables pour transmettre les innovations au public pendant les périodes de réforme, ils ont été largement utilisés pendant La Deuxième ère constitutionnelle. Dans cette veine, la période signifie une redécouverte de la valeur instrumentale des sermons du vendredi pour atteindre et informer le public. En conséquence, cette étude couvre de manière exhaustive les discussions publiques sur la manière dont le langage et le contenu des sermons du vendredi devraient être réformés, principalement par des érudits religieux et des intellectuels séculiers. À travers un examen archivistique détaillé de débats publics multifacettés, principalement dans la presse ottomane du début du XXe siècle, y compris le *Sırât-ı Mustakim*, cette étude s'efforce d'illustrer le fondement intellectuel développé pour instrumentaliser les sermons du vendredi pour transmettre à un public plus large à la fois les nécessités quotidiennes et les concepts et pratiques du nouveau régime. La prémisse centrale de ce débat public est la nécessité de moderniser les sermons qui, au fil des siècles, sont devenus linguistiquement et en termes de contenu, obscurs. L'idée était d'adopter principalement le langage parlé et compris par les masses et de réviser leur contenu en fonction des besoins contemporains. Dans le cadre du principe de continuité, qui est l'un des principes essentiels de notre étude, nous tentons de mettre en évidence la dimension pratique ajoutée à ce fondement intellectuel. Nous fournissons des exemples de la proclamation du djihad par l'Empire ottoman pendant la Première guerre mondiale aux efforts pour légitimer et communiquer les politiques du gouvernement pendant la guerre, ainsi qu'aux efforts pour mobiliser le public en instrumentalisant la capacité discursive et communicative de l'islam au maximum pendant la période de la Lutte nationale.

La deuxième section de l'étude décrit les processus qui ont conduit à la mise en œuvre de l'instrumentalisation communicationnelle introduite par les sermons du vendredi pendant la période républicaine, suivant le fondement intellectuel et pratique élaboré dans la première section. En d'autres termes, elle se concentre sur la manière dont, et à la suite de quels processus politiques et administratifs les sermons du vendredi ont été préparés et mis en œuvre par le pouvoir politique de la République nouvellement fondée. En ce sens, la deuxième section examine les discussions législatives et les mises en œuvre liées à la modification et au contrôle des sermons, tant sur le plan formel que sur le plan du contenu, après la proclamation de la République et la création de la Direction des affaires religieuses. À cet égard, en s'appuyant sur les fondements établis dans la première section, cette étude vise à souligner que la nouvelle République a recours aux outils et au discours islamiques, dans un effort pour faire appel à la grande majorité de sa population, principalement composée d'adultes analphabètes issus en grande majorité des zones rurales et ayant dépassé l'âge scolaire. Dans ce contexte, la deuxième section est basée sur une étude d'archives méticuleuse axée sur les discussions budgétaires à la Grande Assemblée nationale de Turquie en 1925 et 1926 et les documents des *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* (Archives de la République du Premier ministre) couvrant la période entre 1923 et 1942, qui révèle les processus politiques et administratifs ayant abouti à la traduction des sermons en turc, à la préparation de nouveaux sermons sous la Direction des affaires religieuses, à leur distribution à travers le pays et à leur mise en œuvre à l'échelle nationale. Les documents des *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* éclairent les pratiques administratives liées aux sermons, y compris la correspondance entre les administrations centrale et locales. Ces documents sont essentiels pour faire la lumière

sur les processus de préparation et de distribution des premiers livres de sermons en turc. Bien que cette transition vers le turc dans la rédaction de sermons et la distribution nationale de sermons modifiée en permanence en fonction d'objectifs et de motivations spécifiques soient des développements significatifs en eux-mêmes, il est tout aussi important de noter que le pouvoir politique, en raison de diverses préoccupations, a rapidement cherché à centraliser, contrôler et superviser entièrement le domaine des sermons. Même si les discussions budgétaires de 1925 et 1926 à la Grande Assemblée nationale ont abordé cet aspect, la reconnaissance du potentiel immense des sermons en tant qu'outils de communication a soulevé des inquiétudes sur leur possible utilisation par des entités extérieures au gouvernement central, représentant ainsi des menaces potentielles. En conséquence, une campagne rigoureuse de contrôle et de surveillance a été lancée pour superviser l'exécution des sermons. Les correspondances et pratiques administratives découvertes grâce à ce travail d'archives ont permis de démontrer la centralisation complète des sermons, leur contrôle strict et leur surveillance par les organes administratifs centraux via des réglementations instaurées en 1935 et 1937.

La dernière section de cette étude se concentre sur les messages que le pouvoir politique a cherché à transmettre au public par le biais de sermons, en raison de leur puissance communicative et éducative. Cette section se concentre principalement sur l'analyse du contenu et du discours des *Türkçe Hutbe* publiés en 1927 et de la série en deux volumes *Yeni Hutbelerim* publiée en 1936 et 1937. Les 202 sermons contenus dans ces trois livres ont été classés en trois grands groupes : "théologiques", "moraux" et "profanes". Après la catégorisation, plusieurs thèmes ont émergé dans tous ces textes de sermons, principalement ceux classés dans la catégorie profane. Ces thèmes ont été identifiés et évalués dans le contexte de l'instrumentalisation et de la conduite socio-politique de la société, regroupés sous les thématiques suivantes : (1) La narration de l'histoire dans les sermons et la construction de l'identité turque dans ce récit, (2) la construction de la vie économique dans les sermons et l'orientation de la population musulmane dans le domaine économique, (3) la propreté, l'hygiène et la santé publique, (4) les politiques familiales et démographiques, et (5) les sermons sur des sujets divers. Dans le cadre de cette analyse du discours, l'ampleur à laquelle les messages adressés aux citoyens s'appuient sur des fondements religieux, y compris mais sans s'y limiter les versets, les hadiths, etc., constitue également un aspect fondamental de l'étude décrite dans cette section.

Dans ses trois sections principales, cette étude se concentre essentiellement sur un récit de continuité. Contrairement aux narrations de l'histoire qui relèguent l'établissement de la République et, par extension, la Direction des affaires religieuses dans le cadre des relations religion-politique à une position de rupture basée sur le paradigme de la sécularisation, cette étude se concentre sur les pratiques d'instrumentalisation religieuse de la République comme prolongement d'une trajectoire héritée. En effet, l'ensemble de l'étude démontre que les pratiques qui ont évolué au début de la République, notamment en ce qui concerne les sermons du vendredi, proviennent d'un héritage qui s'étend sur plus d'un siècle. En s'intéressant de plus près à la zone grise entre l'avant et l'après, cette étude aboutit à deux conclusions majeures : Premièrement, ce sont les opportunités politiques et institutionnelles offertes par la République qui ont permis de concrétiser l'idée d'instrumentaliser les sermons pour informer et éclairer le public, qui trouve ses racines dans la Deuxième

ère constitutionnelle. Deuxièmement, le régime républicain, connaissant l'essence et la fonctionnalité sur lesquelles reposent ces outils, a intégré l'islam et ses capacités communicatives et discursives dans la politique. En d'autres termes, lorsque la République s'est adressée à ses citoyens, les a informés de ses réformes et a cherché à façonner le nouveau citoyen de l'État-nation à travers les sermons, la fonctionnalité sous-jacente était la nécessité de fonder les nouvelles idées sur une légitimité islamique, suivant une longue tradition d'instrumentalisation. Ces deux perspectives concernant l'ère républicaine précoce, souvent considérées comme deux pôles opposés, ont en fait toujours été imbriquées.

En s'appuyant sur les conclusions de cette étude, la section de conclusion offre un bref aperçu de l'instrumentalisation centenaire de l'islam par les pouvoirs politiques en Turquie pour atteindre et séduire le public. Ainsi, dans le but de décrypter les actes de la République à travers le prisme du siècle écoulé, cette étude conclut en générant davantage de questions sur notre position actuelle en matière d'instrumentalisation de l'islam, un siècle plus tard.

ABSTRACT

This study investigates the socio-political instrumentalization of religion from the Late Ottoman Period to the Early Republican Era through focusing on the use of Friday sermons (Cuma hutbeleri) during the Early Republican Era. The primary sources for this study include *Türkçe Hutbe* (Sermons in Turkish) published in 1927 and the two-volume series *Yeni Hutbelerim* (My New Sermons) published in the years of 1936 and 1937. Our study not only examines what these sermon texts convey but also delves into why and how they were created. Within the perspective of the instrumentalization of religion for and in favor of politics, it seeks to understand not only what the new Republic communicated to its citizens through Friday sermons but also the underlying socio-political needs and objectives that led to the employment of religious tools and discourse.

In the introduction, we provide a brief historical and conceptual overview focusing on the nature of the sermon, its role in Islam, and how it became politicized. This concise summary indicates that sermons, intrinsically and since the earliest days of Islam, have been intertwined with politics. Thus, it is possible to trace the practices of the instrumentalization of Friday sermons back centuries before the beginning of our research period, which is the Late Ottoman Period.

The first section of our study zeroes in on the preliminary instances of instrumentalization practices developed through sermons during the Early Republican Era, presenting roughly a century-long historical trajectory of the instrumentalization of Islam by political authority. By examining how the political power in the Late Ottoman Period used Islam and Islamic tools to reach the masses, this section seeks to lay out the historical background for our main research timeframe. To comprehend the communication practices implemented through Friday sermons in the Early Republic, it is imperative to situate these practices within their historical context and examine their recent heritages. Thus, beginning from the first half of the 19th century, the use of Islamic communication tools by political authorities, including but not limited to sermons, *vaazes*, and fatwas, have been scrutinized. A salient theme that emerges is the recourse to the realm of religious discourse to convey new practices and concepts to the public. Examples from the Late Ottoman Period, starting from the edict issued by the Ottoman administration in the 1830s to prevent abortion and presenting new population policies as a divine necessity, to various reforms and new practices during the reigns of Sultan Selim III and Sultan Mahmud II articulated in an Islamic language, have been explored. A special emphasis is given to the period of Sultan Abdulhamid II, highlighting the oscillation between the Islamization of politics and the politicization of Islam, along with the ideological, geographical, demographic, and sociological boundaries and horizons of politics during his reign.

The Second Constitutional Era has been employed as the particular focal point of this study, for two reasons: first, it establishes a continuity of the new political quests initiated in the aforementioned period and second, due to the multifoldness of the ruptures it introduced. Just as sermons and similar Islamic communication tools were invaluable devices for conveying innovations to the public during periods of reform,

they were extensively leveraged during the Second Constitutional Era. In this vein, the period signifies a rediscovery of the instrumental value of Friday sermons in reaching and informing the public. Consequently, this study comprehensively covers public discussions on how the language and content of Friday sermons should be reformed, primarily by religious scholars and secular intellectuals. By conducting a detailed archival examination of multifaceted public debates, primarily in the early 20th-century Ottoman press, including the *Sırât-ı Mustakim*, this study endeavors to illustrate the intellectual foundation developed to instrumentalize Friday sermons for conveying both everyday necessities and the new regime's concepts and practices to the wider public. The central premise of this public debate is to rejuvenate sermons, which, over centuries, had become linguistically and content-wise obscure, by primarily adopting the language spoken and understood by the masses and revising their content in line with contemporary needs. Within the framework of the principle of continuity, which is one of the essential tenets of our study, we attempt to showcase the practical dimension added on top of this intellectual foundation; from the proclamation of jihad by the Ottoman Empire during World War I to the efforts to legitimize and communicate the government's policies during the war, as well as the endeavors to mobilize the public through instrumentalizing the discursive and communicative capacity of Islam to its full extent during the National Struggle Period.

The second section of the study describes the processes leading to the implementation of the communicational instrumentalization introduced through Friday sermons in the Republican Period, following the intellectual and practical foundation elaborated in the first section. In other words, it focuses on how and as a result of which political and administrative processes the Friday sermons were prepared and implemented by the political power of the newly founded Republic. In this sense, the second section examines the legislative discussions and implementations related to the modification and control of sermons, both formally and content-wise, after the proclamation of the Republic and the establishment of the Directorate of Religious Affairs. In this regard, building upon its first section, this study aims to underline that the new Republic resorts to Islamic tools and discourse, in an effort to appeal to the vast majority of its populace, who were mostly illiterate adults from rural areas. In this context, the second section is based on a meticulous archival study focusing on the budget discussions in the Grand National Assembly of Turkey in 1925 and 1926 and the *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* documents covering the period between 1923 and 1942, that unveils the political and administrative processes resulting in the translation of sermons into Turkish, the preparation of new sermons under the Directorate of Religious Affairs, their distribution across the country, and their nationwide implementation. The documents from the *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* illuminate the administrative practices related to sermons, including the correspondence between the central and local administrations. These documents are crucial for shedding light on the processes of preparing and distributing the first books of sermons in Turkish. Although this transition to Turkish in sermon-writing and the nation-wide distribution of sermons continuously modified depending on specific goals and motivation are significant developments in and of themselves, it's equally important to note that the political power, due to various concerns, soon sought to centralize, control, and supervise the realm of sermons entirely. Even though the 1925 and 1926 budget discussions in the Grand National Assembly touched upon this aspect, the realization of the immense potential of sermons as communication tools led to concerns about their use by entities outside the central government, potentially

posing significant threats. Consequently, a rigorous control and supervision campaign was launched to oversee the execution of sermons. The administrative correspondences and practices discovered thanks to this archival work, made it possible to demonstrate the complete centralization of sermons, their strict control, and the execution of their supervision by central administrative bodies through some certain administrative regulations implemented in 1935 and 1937.

The final section of this study focuses on the messages that the political power sought to convey to the public through sermons, due to their communicational and educational potency. This section primarily zeroes in on the content and discourse analysis of the *Türkçe Hutbe* published in 1927 and the two-volume series *Yeni Hutbelerim* published in the years of 1936 and 1937. The 202 sermons contained in these three books were categorized into three overarching groups: "theological", "moral", and "profane". Following the categorization, within all these sermon texts—predominantly those classified under the profane category—several themes have emerged. These themes have been identified and assessed in the context of instrumentalization and socio-political steering of society, under the following titles: (1) The narrative of history in sermons and the construction of Turkishness within this narrative, (2) the construction of economic life in sermons and the guidance of the Muslim population in the economic realm, (3) cleanliness, hygiene, and public health, (4) family and population policies, and (5) sermons in miscellaneous topics. Within the scope of this discourse analysis, the degree to which the messages delivered to the citizens are based on religious grounds, including but not limited to verses, hadiths, etc., also constitutes a fundamental aspect of the study outlined in this section.

Across its three primary sections, this study essentially focuses on a narrative of continuity. Contrary to historical narratives that relegate the establishment of the Republic and, as an extension, the Directorate of Religious Affairs within the framework of the religion-politics relationship to a breakaway position based on the secularization paradigm, this study focuses on the Republic's religious instrumentalization practices as an extension of an inherited trajectory. Indeed, the whole study demonstrates that the practices evolved in the Early Republican Era, particularly with regard to Friday sermons, originate from a heritage extending over a century. Taking a closer look at the gray area between the before and the after, this study is built upon two main findings: Firstly, the political and institutional opportunities provided by the Republic paved the way to actualize the idea of instrumentalizing sermons to inform and enlighten the public, which has its roots in the Second Constitutional Era. Secondly, the Republican regime, knowing the essence and functionality upon which these tools are based, integrated Islam and its communicational and discursive capacities into politics. In other words, when the Republic addressed its citizens, informed them of its reforms, and aimed to shape the new citizen of the new nation-state through sermons, the underlying functionality was the need to ground new ideas on an Islamic legitimacy, following a longstanding tradition of instrumentalization. These two perspectives concerning the Early Republican Era, often regarded as two opposite poles, have in fact always been intertwined.

Drawing from the findings of this study, the conclusion section offers a brief overview of the century-long instrumentalization of Islam by political powers in

Turkey to reach out and appeal to the public. Thus, in the pursuit to decipher the Republic's deeds by revisiting the past century, this study concludes by generating more questions regarding where we find ourselves today in terms of instrumentalization of Islam, a century afterwards.

ÖZET

Bu çalışmanın konusu Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden Erken Cumhuriyet dönemine varan bir zaman aralığı içerisinde dinin sosyo-politik olarak araçsallaştırılması ve bu bağlam çerçevesinde Erken Cumhuriyet döneminde Cuma hutbelerinin iktidar tarafından sosyo-politik bir iletişim aracı olarak araçsallaştırılmasıdır. Çalışmamızın esas araştırma nesnesi, 1927 yılında yayımlanan *Türkçe Hutbe* ve ilki 1936, ikincisi 1937 yılında olmak üzere iki cilt hâlinde yayımlanan *Yeni Hutbelerim* kitapları olmak üzere Erken Cumhuriyet döneminde üretilen Cuma hutbeleridir. Ancak çalışmamız, bu hutbe metinlerinin ne anlattığının yanı sıra bu hutbe metinlerinin neden ve nasıl yaratıldığını da merkezine almaktadır. Yani dinin siyaset tarafından ve siyaset lehine araçsallaştırılması perspektifi içerisinde; yeni Cumhuriyet'in Cuma hutbeleri vasıtasıyla vatandaşlarına neyi, nasıl anlattığının yanı sıra vatandaşlara ulaşmak için dinin ve dini araçların kullanılması fikrinin hangi ihtiyaçlara ve amaçlara dayanarak, ne şekilde bu noktaya vardığını anlamaya çalışmaktadır.

Bu doğrultuda çalışmanın giriş bölümünde hutbenin ne olduğuna, İslam dinindeki ve İslam tarihindeki yerine, nasıl kullanıldığına ve nasıl siyasallaştığına odaklanan kısa bir tarihsel ve kavramsal özet sunulmuştur. Bu kısa tarihsel ve kavramsal özet, hutbelerin varoluşsal olarak ve İslam'ın ilk dönemlerinden beri siyasetle iç içe olan bir iletişim aracı olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Cuma hutbelerinin araçsallaştırılmasına ilişkin pratikleri araştırmamızın zaman aralığının başlangıcı olan Geç Osmanlı döneminden yüzyıllarca eskiye götürmek mümkündür.

Çalışmamızın birinci bölümü Erken Cumhuriyet'in hutbeler üzerinden geliştirdiği araçsallaştırma pratiklerinin öncül örneklerine odaklanmakta ve İslam'ın siyasi iktidarca araçsallaştırılmasının yaklaşık yüz yıllık bir tarihsel bir izleğini sunmaktadır. Cumhuriyet dönemine gelene kadar, Geç Osmanlı döneminde siyasi iktidarın halka ulaşmak için İslam'ı ve İslami araçları ne şekilde kullandığını ve bu araçsallaştırma örneklerinin ne şekilde çoğaldığını ve çeşitlendiğini göstermeye çalışan birinci bölüm, asıl araştırma nesnemiz olan zaman aralığının tarihsel arka planını ortaya koyma hedefindedir. Diğer bir ifadeyle, Erken Cumhuriyet'in Cuma hutbeleri ile hayata geçirdiği iletişimsel araçsallaştırma pratiklerini anlamak için bu pratikleri tarihsel bağlama oturtmak ve yakın zamanlı miraslarını incelemek gerekmiştir. Bu ihtiyaç doğrultusunda 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren, hutbelerle sınırlı olmamakla birlikte vaaz ve fetva gibi İslami iletişim araçlarının siyasi iktidarca kullanımına bakılmıştır. Bu minvalde öne çıkan temel tema, yeni uygulamaların ve yeni konseptlerin halka ulaştırılmasında dini söylem evrenine ve dini söylem kapasitesine başvurulduğudur. Yeni uygulamaların Müslüman tebaaya anlatılmasına ilişkin pratikler içerisinde, 1830'larda Osmanlı yönetiminin çocuk düşürmeyi önlemek amacıyla çıkardığı bir fermanla yeni nüfus politikalarını ilahi bir gereklilik olarak sunmasından başlayarak Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud dönemlerindeki çeşitli reformların ve yeni uygulamaların İslami bir dille lanse edilmesine varan bir dizi vaka üzerinden bu araçsallaştırma yelpazesi içerisinde Geç Osmanlı dönemindeki uygulama örneklerine yer verilmiştir. Sonrasında Sultan II. Abdülhamid dönemine ayrı bir yer veren bu bölümde, II. Abdülhamid döneminde siyasetin İslamlaşmasıyla İslam'ın

siyasallaşması arasında salınan bir siyasetin ideolojik, coğrafi, demografik ve sosyolojik sınırlarının ve yeni ufuklarının yanı sıra tüm bu veçhelerde uygulanan yeni siyaset anlayışlarına ve siyaset biçimlerine de yer verilmiştir. Nitekim İslam'ı sosyo-politik düzlemde çok veçheli bir araçsallaştırmanın içine dahil eden bu dönem, sonraki dönemlerin İslam'ın siyasallaşması ya da siyasetin İslamlaşmasına olan bakış açısını kökten değiştirdiği ve devamındaki uygulamaları bütünüyle etkilediği için bu çalışmanın vurguladığı bir kilometre taşıdır.

II. Meşrutiyet dönemi hem yukarıda bahsettiğimiz dönemde başlayan yeni siyaset arayışlarının bir devamı olmasından hem de başlı başına çok boyutlu bir kırılma yaratması açısından bu çalışmanın özel bir odak noktası olmuştur. Nasıl ki hutbeler ve benzeri İslami iletişim araçları reform dönemlerinde yenilikleri halka ulaştırmak için başvurulan kullanışlı aparatlarsa, II. Meşrutiyet dönemindeki yenilikler silsilesinin halka ulaştırılmasında da başta hutbeler olmak üzere İslami söylem kapasitesi maksimum ölçekte kullanılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, II. Meşrutiyet dönemi, Cuma hutbelerinin halka ulaşmak ve yenilikleri halka anlatmak için son derece işlevsel araçlar olduğunun yeniden keşfedildiği dönemdir. Dolayısıyla bu çalışma, II. Meşrutiyet döneminde başta din alimleri ve seküler aydınlar olmak üzere kamusal alanda Cuma hutbelerinin dil ve içerik açısından nasıl ıslah edilmesi gerektiğine yönelik tartışmalara etraflıca yer vermiştir. Başta *Sirât-ı Mustakim* olmak üzere 20. yüzyılın ilk döneminde Osmanlı basını içerisinde yapılan çok yönlü bir kamusal tartışmayı detaylı bir arşiv çalışmasıyla ortaya koyan bu çalışma, Cuma hutbelerinin biçim ve içerik açısından işlevsizleşmiş geleneksel tarzından çıkarılarak gündelik hayatın gerekliliklerinin yanı sıra yeni düzenin yeni anlayışlarını ve yeni uygulamalarını geniş halk kitlelerine ulaştırmak amacıyla araçsallaştırmak üzerine gelişen düşünsel altyapıyı ayrıntılı bir şekilde göstermeye gayret etmektedir. Söz konusu kamusal tartışma hutbelerin yüzyıllardır kullanılan ve artık dil ve içerik itibarıyla anlaşılmayan hâlden kurtulmayı, başta halkın konuştuğu ve anladığı dilden söylemeyi, buna ek olarak içeriğini de o zamanın ihtiyaçları doğrultusunda revize etmeyi merkezine almaktadır. Çalışmamızın esas kaidelerinden biri olan süreklilik perspektifi içerisinde envanterini göstermeye çalıştığımız bu düşünsel zeminin üzerine eklenen uygulamasal boyuttaysa; I. Dünya Savaşı'yla birlikte Osmanlı Devleti'nce cihat edilmesinin ve sonrasında savaş döneminde iktidarın politikalarını dinle meşrulaştırma ve halka ulaştırma girişimlerinin yanı sıra Milli Mücadele döneminde de halkın seferber edilmesi amacıyla dini söylem ve iletişim kapasitesinin geniş bir ölçekte kullanılması ayrıntılı arşiv çalışması ışığında gösterilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü, birinci bölümde anlattığımız düşünsel ve uygulamasal altyapıyı takip eden Cumhuriyet döneminde Cuma hutbeleri üzerinden tedavüle sokulan iletişimsel araçsallaştırmanın hangi süreçler sonucunda hayata geçtiğini anlatmaktadır. Diğer bir deyişle, yeni kurulan Cumhuriyet'in siyasi iktidarı tarafından hangi ihtiyaçlar ve amaçlar doğrultusunda, hangi siyasi ve idari süreçlerin sonucunda Cuma hutbelerinin hazırlandığına ve uygulamaya sokulduğuna odaklanmıştır. Bu anlamda ikinci bölüm, Cumhuriyet'in ilanından sonra Diyanet İşleri Riyaseti'nin de kurulması ile birlikte hutbelerin biçim ve içeriklerinin değiştirilmesine, ardından da kontrol altına alınmasına yönelik yapılan yasama tartışmalarına ve hayata geçirilen uygulamaları ele almaktadır. Bu açıdan çalışmanın altını çizdiği en önemli olgulardan biri, birinci bölümde anlatılanların devamı niteliğinde, yeni Cumhuriyet'in -kapsamlı bir eğitim seferberliğinin yanı sıra- okul çağını geçmiş, yetişkin, okur-yazar

olmayan ve çoğunlukla kırsalda yaşayan geniş halk kitlelerine İslami araç ve söylem kapasitesine başvurarak ulaşmaya çalışmasıdır. Bu bağlamda ikinci bölüm, başta 1925 ve 1926 yıllarında TBMM bünyesindeki bütçe görüşmeleri ve 1923-1942 yıllarını kapsayan bir zaman aralığındaki Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgelerinden hareketle; hutbelerin Türkçeleştirilmesi, Diyanet İşleri Riyaseti bünyesinde yeni hutbelerin hazırlanması, bu hutbelerin yurda dağıtılması ve bu hutbelerin yurt genelinde uygulamaya sokulmasının hangi siyasi ve idari süreçler sonucunda gerçekleştiğini gözler önüne seren titiz bir arşiv çalışmasına dayanmaktadır. Kullanılan Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri ışığında hutbelere yönelik yürürlüğe konulan idari uygulamalar, bu uygulamalar bünyesinde merkezi ve yerel yönetim arasında yapılan yazışmalar bütünüyle gösterilmiştir. Söz konusu belgeler, ilk Türkçe hutbe kitaplarının hazırlanması ve yurda dağıtılması süreçlerini aydınlatması açısından son derece mühimdir. Hutbelerin Türkçeleştirilmesi ve o günün ihtiyaçlarına uygun yeni bir içeriğe uyarlanmış yeni hutbelerin üretilmesi ve tüm yurda dağıtılması başlı başına önemli bir gelişmedir. Ancak bu gelişmenin hemen sonrasında siyasi iktidar duyduğu çeşitli endişeler sonucunda, halka ulaşan dini iletişim araçları üretme aşamasının ötesine geçerek hutbe evrenini bütünüyle merkezileştirme, yurt genelinde kontrol etme ve gözetim altına alma uygulamaları geliştirmiştir. Her ne kadar 1925 ve 1926 yıllarındaki TBMM bütçe tartışmalarında da işin bu boyutu ele alınıp buna göre hareket edilmiş olsa da hemen sonrasında hutbenin bir iletişim aracı olarak sahip olduğu işlevsellik gücünün geniş bir ölçekte fark edilmesiyle birlikte bu işlevsel aracın merkezi hükümet dışındaki kişilerce kullanılmasının büyük bir tehdit oluşturabileceği düşünülmüş ve bu amaçla hutbelerin icrasına yönelik sıkı bir kontrol ve denetim seferberliğine girişilmiştir. Bu arşiv çalışmasının sunduğu imkanlar dahilinde özellikle 1935 ve 1937’de hayata geçirilen köşe taşı niteliğindeki birtakım idari düzenlemelerle hutbelerin bütünüyle merkezileştirilmesi, tam kontrol altına alınması ve denetiminin de merkezi idareye bağlı organlarca yürütülmesinin sağlanması idari yazışmalar ve uygulamalar ile gösterilmiştir.

Bu çalışmanın üçüncü ve son bölümündeki ana mesele ise; iletişimsel ve eğitsel gücüne odaklandığımız hutbeler vasıtasıyla siyasal iktidarın halka ulaştırmak istediği mesajların ne olduğudur. Bu bölümün bütününde 1927 yılında yayımlanan *Türkçe Hutbe* ve ilki 1936, ikincisi 1937 yılında olmak üzere iki cilt hâlinde yayımlanan *Yeni Hutbelerim* kitaplarındaki Cuma hutbelerinin içerik ve söylem analizine odaklanılmıştır. Söz konusu üç kitapta yer alan toplam 202 hutbe çatı kategoriler olarak üç gruba ayrılarak incelenmiştir. Söz konusu hutbelerin tamamı “teolojik”, “ahlâki” ve “dünyevi” olmak üzere üç çatı başlık altında kategorilendirilmiştir. Bu kategorilendirme sonrasında çoğunluğu dünyevi kategorisindeki hutbeler olmak üzere bütün bu hutbe metinlerinde, araçsallaştırma ve toplumun siyaset lehine sosyo-politik olarak yönlendirilmesi bağlamında öne çıkan bazı temalar tespit edilmiş ve şu başlıklar altında değerlendirilmiştir: (1) Hutbelerdeki tarih anlatısı ve bu tarih anlatısı içerisinde Türklüğün kurgulanışı, (2) hutbelerde ekonomik hayatın kurgulanışı ve Müslüman halkın ekonomik alanda yönlendirilmesi, (3) temizlik, hijyen ve kamu sağlığı, (4) aile ve nüfus politikaları ve (5) muhtelif konulardaki hutbeler. Çalışmanın bu üçüncü ve son etabı, söz konusu başlıklar altında hangi hutbeler içerisinde vatandaşa hangi mesajların ne şekilde aktarıldığına odaklanmıştır. Bu söylem analizi içerisinde vatandaşa aktarılan mesajların hangi dini dayanaklara (ayet, hadis vs.) ne ölçüde dayandırıldığı da bu bölümde sunulan çalışmanın önemli bir parçası niteliğindedir.

Üç bölümden oluşan ana gövdesiyle bu çalışma, temelde bir süreklilik anlatısını merkezine almaktadır. Cumhuriyet'in kurulmasını ve bunun bir uzantısı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasını din-siyaset ilişkisi çerçevesinde sekülerleşme paradigmasına bağlı olarak kopuşçu bir yere indirgeyen tarih anlatılarının aksine bu çalışma Cumhuriyet'in dini araçsallaştırma pratiklerinin tevarüs edilen bir izleğin uzantısı olduğuna odaklanmaktadır. Nitekim çalışmanın bütünü Erken Cumhuriyet döneminde Cuma hutbeleri özelinde geliştirilen pratiklerin ve bu pratiklere ilişkin düşünsel altyapının yüz yıllık bir maziden geldiğini göstermektedir. Öncesi ve sonrası arasındaki gri bölgeye daha da büyük bir mercekle yakından bakan bu çalışma iki temel bulgunun üzerine bina edilmiştir: Birincisi, II. Meşrutiyet döneminde halka ulaşmak ve halkı aydınlatmak için başvurulmuş hutbe fikrinin, Cumhuriyet'in sağladığı siyasi ve kurumsal imkanlar dahilinde hayata geçirilebildiğidir. İkincisi ise Cumhuriyet rejiminin, İslam'ı ve İslam'ın sunduğu iletişim ve söylem araçlarını bu araçların dayandığı İslami özün önemini ve işlevselliğini bilerek siyasaya eklemiş olduğudur. Yani Cumhuriyet yurttaşlarına seslenirken, yurttaşlarına yeniliklerini anlatırken, yeni ulus-devletin arzu ettiği yeni yurttaşını inşa ederken hutbelere başvurmalarının ardında yatan işlevsellik, on yıllardır gelişen bir araçsallaştırma mirasının devamında, yeni fikirleri İslami bir meşruiyet zeminine dayandırmaya ihtiyaç duymasıdır. Erken Cumhuriyet tarihi çalışılırken iki zıt uç gibi ele alınan bu iki perspektif birbirinin içine geçerek cereyan etmiştir.

Çalışmanın sonuç bölümüyse tüm bu araştırmanın gösterdiklerinden hareketle Türkiye'nin yüz yıllık siyasi tarihi içerisinde siyasi iktidarların topluma ulaşmak ve toplumu yönlendirmek amacıyla İslam'ı araçsallaştırmasının, İslami söylem ve iletişim araçlarını kullanmasına dair kısa bir ufuk turu niteliğindedir. Cumhuriyet'in yaptıklarını yüz yıl gerisinden bakarak anlamaya gayret eden bu çalışma, Cumhuriyet'in yüz yıl sonrasında geldiğimiz yere ilişkin soru işaretleri bırakarak sona ermektedir.

GİRİŞ: SİYASAL VE EĞİTSEL BİR İLETİŞİM ARACI OLARAK CUMA HUTBELERİ: KÖPRÜ VE SİLAH

Bu çalışmanın konusu Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde dinin siyasi iktidarcı araçsallaştırılması ve bu araçsallaştırma bağlamında Erken Cumhuriyet dönemi Cuma hutbelerinin iletişimsel ve eğitsel bir işlevle kullanılması, bu amaçla kontrol altına alınması ve yeniden düzenlenmesidir. Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde hutbelerin biçim ve içeriğine yönelik tartışmaları ve muhtelif uygulamaları anlamak için her şeyden önce hutbenin ne olduğunu ve neler içerdiğini anlamak gerekir. Bu nedenle de ilk olarak hutbenin varoluşuna; tarihsel gelişimine, İslam tarihi içerisindeki yeri ve önemine, hutbenin sahip olduğu ve ona yüklenen toplumsal, siyasi, iletişimsel ve eğitsel işlevlere bakmak faydalı olacaktır.

Hutbe, İslam literatüründe Cuma ve bayram namazlarında okunan, genelde vaaz ve nasihati içeren sözlü veya yazılı metinleri ve bu metinlerin bir kişi tarafından cemaate hitaben retorikle aktarılmasını işaret eder. İslam kültürüne geleneksel olarak İslamiyet öncesi Arap toplumundan gelmekle birlikte, öncesinde başka birçok antik uygarlık ve kültürde de yaygın olarak var olmuş olan hutbe kavramı, İslam döneminde kazandığı dinî içerikle birlikte belirli ibadetlerin tamamlayıcı unsuruna dönüşmüştür.¹ İslami kurallara göre Cuma namazının sahih olabilmesi için Cuma vaktinde ve namazdan önce hutbe okunması, hutbeyi dinleyen belirli miktarda bir cemaatin bulunması şart koşulmuştur. İslam dininde Cuma namazının her Müslüman reşit erkek için farz olması sebebiyle Cuma hutbesini dinlemek de Cuma namazının cemaati için farzdır.² Başlı başına bu özelliğiyle hutbe, her hafta tüm yetişkin Müslüman erkeklere erişme kapasitesine sahiptir. Hutbe metninin içeriğine ve nasıl okunacağına dair teamüller, İslam'ın ilk dönemlerinde İslam peygamberi Hz. Muhammed'in bizzat icra ettiği hutbe okuma pratiklerine dayanan sünnet yorumlarına göre şekillenmiştir. Hz. Muhammed'in Cuma ve bayram namazlarında okuduğu hutbelerin maddi ve manevi

¹ Mustafa Bakır, "Hutbe", **İslam Ansiklopedisi**, c. 18, TDV Yayınları, 1998, s. 425.

² Kuran-ı Kerim'in Cum'a Suresi'ndeki "Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında hemen namaza gidin ve alışverişi bırakın" (el-Cum'a 62/9) mealindeki ayet, İslam dinine göre Cuma namazının farz olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle bazı İslam âlimleri Cuma namazının tamamlayıcı unsurlarından olan Cuma hutbesine katılmak ve hutbeyi dinlemenin de farz olduğunu söylemektedir. Bkz. Hayreddin Karaman, "Cum'a", **İslam Ansiklopedisi**, c. 8, TDV Yayınları, 1993, s. 85.

hayatın ihtiyaçlarına odaklanan, kişisel ve toplumsal sorunların çözümüne yönelik nasihatleri içerdiği bilinmektedir. Buna benzer şekilde genel hatlarıyla hutbenin içeriği, İslam'ın ilk dönemlerinden beri o günün toplumsal beklentilerine ve ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte olagelmıştır.³ Yani her şeyden önce hutbeler, varoluşu ve özü itibarıyla toplumsal hayata ilişkin metinlerdir.

Hutbe, İslam uygarlığı içerisinde dini işlevinin yanında siyasi bir işlev; siyasi egemenliğin sembolü olarak da siyasi bağlamda asli bir önem kazanmıştır. Öyle ki hutbenin İslam uygarlığındaki siyasi mahiyeti, Dört Halife dönemine kadar uzanmaktadır.⁴ Bu siyasi mahiyetin en eski örneği olarak Ebû Bekir'in ilk halife olarak seçilmesinden sonra İslam toplumunun lideri sıfatıyla yürüteceği siyasetin temel ilkelerini ilk hutbesinde açıkladığı, sonrasında da diğer halifelerin bu geleneği sürdürdüğü bilinmektedir.⁵ Daha sonra İslam Devleti'nin topraklarının genişlemesiyle birlikte fethedilen yeni vilayetlerde hutbe sırasında hâkimiyetin sembolü olarak halifenin isminin söylenmesi, yeni vilayetlere atanan valilerin de göreve başladıklarında benzer şekilde yürütecekleri siyaseti açıklayan hutbeler okutması yaygın bir pratiğe dönüşmüştür.⁶

Abbasiler döneminde halifelerin Cuma namazını bizzat kıldırma geleneğini terk etmeleri üzerine hutbe okumaktan sorumlu özel bir din görevlisi olarak hatipler tayin edilmeye başlanmıştır. Öte yandan Abbasiler döneminde İslam topraklarının çok büyük boyutlara ulaşmasının yanı sıra yatay ve dikey olarak genişleyen bir devlet teşkilatının inşa edilmesiyle birlikte hutbede halife adının anılarak kendisine dua edilmesi hilafetin ve halifenin egemenliğinin sembolüne dönüşmüştür. Bir halifenin başa geçmesini takiben hilafet merkezinde ve ülkenin diğer yerlerinde halifenin adına hutbe okutulması, okunan ilk hutbede halifenin camiye giderek hatibe hilat giydirip mükâfat vermesi, hutbede halifenin isim ve lakabı söylenerek adına dua edilmesi gibi

³ Bakır, a.g.e., s. 426.

⁴ Hz. Muhammed ve Dört Halife'nin hutbelerinin içerik itibarıyla siyasi metinler olduğunu savunarak bu metinleri dar kapsamlı bir siyasi söylem analizine tabi tutan kısa bir çalışma için bkz. Cahit Külekçi, "İlk Dönem Osmanlı Siyasi Tarihinde Hutbe Uygulaması", **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 8 (7), 2013, s. 307-321.

⁵ Bakır, a.g.e., s. 426.

⁶ Halife adına ilk hutbe okuyan kişi Ali bin Ebu Talib'in hilafeti dönemindeki Basra Valisi Abdullah bin Abbas'tır. Bakır'ın İbn Haldun'dan aktardığına göre Ali bin Ebu Talib ile Muaviye arasında ortaya çıkan anlaşmazlık sırasında Ali bin Ebu Talib'in adının hutbede okunması onun hilafetinin bir alameti sayılmış, halkın da karşı çıkmadan sessizce hutbeyi dinlemesi Ali bin Ebu Talib'e biat ettikleri biçiminde yorumlanmıştır. Bkz. A.g.e., s. 426.

gelenekler, hâkimiyetin ve hilafetin sembolü olarak Abbasi döneminden itibaren diğer İslam ülkelerinde de uygulanmaya devam etmiş sembolik ritüellerdir.⁷ Keza Katolik dünyasında hükümdarların tacını Papa'nın elinden almasına benzer şekilde İslam devletlerinde de bir sultanın iktidarının meşruiyet kazanması onun saltanatının halife tarafından onaylanmasıyla mümkündü. Bu onayın ilk şartı da sultanın kendi ülkesinde halife adına hutbe okutmasıydı. Özetle hutbe metinlerinin içeriğinin siyasi ve toplumsallığından bağımsız olarak hutbenin siyasi gücü ve bu minvaldeki törenselliği ve sembolizmi İslam'ın erken dönemlerinde şekillenmiş ve gelenekselleşmiştir.

İslam'ın ortaya çıkışından yaklaşık 400 yıl sonra, Gazneliler döneminde sultanın meşruiyetinin, halife adına okutulan bir hutbe yerine bizzat sultanın kendisi adına okutulan bir hutbeyle halka sunulmaya başlanması hutbenin siyasi sembolizminin tarihi içerisinde önemli bir kırılmadır. Gazneliler Devleti topraklarında Abbasi halifesinin İslam toplumunun manevi lideri, hükümdarın ise siyasi lideri olarak tanınması ve hutbenin de sultanın adına okunması zaman içerisinde gelenekselleşmiştir. Benzer şekilde halifenin izni alınarak veliahdın adının da hutbede anılması, devletin devamlılığına ve istikrarına yönelik olarak Gazneliler döneminde başlayan bir uygulama olup sonrasında Selçuklular ve Osmanlılar tarafından devam ettirilmiştir.⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda da hutbeler daima Osmanlı sultanı adına okunmuştur. Nitekim Sultan I. Selim'den itibaren Osmanlı hükümdarları aynı zamanda İslam Halifesi sıfatını edinerek hem siyasi hem de dini lidere dönüşmüş, hutbelerde de İslam Halifesi olarak anılmıştır.

Şunu en baştan altını çizerek söylemek gerekiyor: Hutbenin siyasi sembolizmi ve gücü, her şeyden önce İslam uygarlığının kamu yönetimi bağlamında Cuma namazının sahip olduğu hem sembolik hem de somut işlevlerden ileri gelmektedir.

⁷ A.g.e., s. 427.

⁸ Bakır ayrıca İslam tarihi içerisinde çeşitli İslam hükümdarlarının siyasi meşruiyetleri için adlarına hutbe okutmak ve hilafeti hutbelerde bir meşruiyet aracı olarak kullanmak amacıyla uyguladığı çeşitli pratikleri şu şekilde örneklendirmektedir: “Abbâsî hilâfetine son veren Moğollar'ın İslamiyet'i kabul etmeleri hutbe konusunda yeni bir uygulama getirdi. Mısır'daki Abbâsî hilâfetini tanımayan Moğollar, kendi yönetimlerinin meşruiyetine bir temel olarak Sünnî çevrelerde Hulefâ-yi Râşidîn'in, Şiî çevrelerde ise on iki imamın adını hutbede okuttular. Memlûk hükümdarları, herhangi bir siyasî gücü bulunmayan Mısır Abbâsî halifelerinin adını hutbede kendi adlarıyla birlikte okutuyorlardı. Hindistan'da Bâbürlüler Hulefâ-yi Râşidîn'in yanında kendi hükümdarlarının adlarını anarken Âdilşâhîler ve Kutubşâhîler gibi Şiî hânedanları on iki imam ve kendi hükümdarları adına hutbe okuttular. İran'da Safevî Devleti'nin kurulmasından sonra bu yönetimin mânevî önderliğine bağlılıklarını ifade için hutbeye Safevî hükümdarının adını da dâhil ettiler. Bâbürlü Hükümdarı Evrengzîb 1665'te Kutubşâhîler ile bir antlaşma yapınca on iki imamın ve Safevî hükümdarlarının adının hutbede anılmamasını şart koştu.” Bkz. A.g.e., s. 428.

Hanefî mezhebinin en bilinen ve sıklıkla başvurulmuş fetva kitaplarından birinin yazarı olan 12. yüzyılda yaşamış İslam âlimi ve fakihi Kadîhan'ın⁹, Cuma namazının ve buna bağlı olarak hutbenin toplumsal, siyasi, idari ve kamusal işlevlerine dair kapsamlı ve çok yönlü açıklamaları bu açıdan muazzam ölçüde aydınlatıcıdır. Kadîhan'a göre, Cuma namazı bir İslam şehrinde, halifenin ya da temsilcisinin egemenliğinin ve bu egemenlik altındaki topluluğun da Müslümanlardan müteşekkil bir toplum olduğunun esas belirleyicisidir.¹⁰ Kadîhan, Cuma namazının kılınacağı mekân olarak şehir kavramına özel bir vurgu yapmaktadır; zira şehir, devlet teşkilatının olduğu yerdir. İslam uygarlığının ilk zamanlarından beri Cuma namazının şehrin en büyük ve merkezi camiinde yani “cami-i kebirinde” –Osmanlı döneminde de selatin camilerinde- kılınması bundan ötürüdür. Kadîhan'a göre şehrin merkezindeki “cami-i kebir”, halifenin ya da onun egemenliğini temsil eden sultanın otoritesinin ve prestijinin sembolü, bu camide kılınan Cuma namazı da onun iktidarı altındaki dini ve siyasi hayatın özü ve en somut temsilidir.¹¹ Hatta Kadîhan, Cuma namazının siyasi ve idari veçhelerini tanımlarken bir adım ileriye giderek Cuma namazına önderlik edecek ve Cuma hutbesini okuyacak kişinin bir siyasi otorite olduğunu, halife yoksa onu temsil edecek kişinin devletin teşkilat şemasına göre belirleneceğini, Müslümanlar içinse bu namaza ve hutbeye iştirak etmenin o toplumun bir üyesi olmak için birincil şart olduğunu ileri sürer.¹² Bunun doğrudan bir sonucu olarak da Kadîhan'a göre Cuma namazına katılmamak ve egemenin hutbesini dinlememek de Müslümanlıktan çıkarılma, yani modern şekliyle adeta vatandaşlıktan çıkarılma sebebidir. Bütün bu veçheleriyle, Cuma namazını dini bir ritüelden ziyade siyasi, toplumsal ve idari işlevleri ağır basan seküler bir ritüelin özellikleriyle tanımlayan Kadîhan, benzer şekilde Cuma hutbesinin de siyasi bir iletişim mekanizması olduğunu söylemektedir. Hutbe, cemaat olarak Cuma namazına iştirak etmek ile tebaa olarak siyasal iktidara

⁹ Tam adı Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî'dir. 1196 yılında ölen Kadîhan'ın *Fetâvâ Kâdîhân* isimli eseri, Hanefî mezhebinde yazılan en muteber ve yaygın fetva kitaplarından biridir. Kadîhan'ın yaşamı ve İslam fıkıhı içerisindeki önemi için bkz. Ahmet Özel, “KÂDÎHAN”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 24, TDV Yayınları, 2001, s. 123-125.

¹⁰ Niyazi Kahveci, “Politics in Muslim Friday Prayer: Jurist Qâdîhân (d. 592/1195)”, *Journal of Law and Conflict Resolution*, 4 (4), 2012, s. 55.

¹¹ A.g.e., s. 56.

Hutbenin iletişimsel ve eğitsel gücünde kuşkusuz hutbenin icrasındaki mekânsal ve manevi faktörler de etkilidir. Hutbenin kutsal ve görkemli bir yapı olan camide, dini otorite sahibi bir figür tarafından irad edilmesinin hutbe metninin dinleyiciler tarafından içselleştirilmesi açısından önemini araştıran, 2012-2013 yıllarında 20 hafta boyunca Türkiye'deki 10 ilçede sürdürülmüş ampirik bir çalışma için bkz. Hande Eslen Ziya & Umut Korkut, “Cami Hutbelerinde Biliş Dair Süreçler: Bağlam, İcra ve Algılanma”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi / Journal of Sociological Research*, 19 (1), 2016, s. 224-249.

¹² Kahveci, a.g.e., s. 59.

biat etmek olguları arasındaki ana bağlantıdır: Nasıl “cami-i kebir” ve onun minberi hükümdarın tahtıysa, hutbe de hükümdarın halka haftalık seslenmesi, her hafta siyasi mesajlarını tebaasına aktarmasıdır.¹³ Yani Kadıhan’ın söylediklerini şöyle toparlayabiliriz: İslam Devleti’ne mensup yurttaş, her hafta şehrin idari, törensel ve sembolik bir yük atfedilmiş ibadethanesine giderek adeta yoklama vermekte, egemeni selamlayıp sözlerini dinleyerek ve hem ona hem de buyruklarına biat ederek İslam dinine ve toplumuna aidiyetini ve mensubiyetini her hafta tasdik ettirmekte ve yeniden üretmektedir.

Kadıhan’ın 12. yüzyılda Cuma namazı ve Cuma hutbesinin toplumsal ve siyasi boyutları hakkında söyledikleri oldukça çarpıcı ve zihin açıcıdır. Bu çalışma kapsamında yaptığımız literatür araştırması ışığında da Kadıhan’ın, hutbenin bir siyasi iletişim aracı olduğu fikrinin ilk savunucularından olduğunu söylemek mümkün. Ancak Kadıhan’dan yaklaşık 700 ila 800 yıl sonra, Avrupa’da yaşanan bir dizi devrimin sonucunda endüstriyel anlamda geri kalan ve bu minvalde Batı ülkeleriyle rekabet etmekte giderek zorlanan, milliyetçi akımların tesirinde iç savaşlara gark olan Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu Orta Doğu ülkelerinde, halkı çeşitli ideoloji ve pratiklerle eğitmek, değişimi ve yeniliği geniş halk kitlelerine ulaştırabilmek adına İslam dininin siyasi erk lehinde araçsallaştırılması ve bu bağlamda Cuma hutbelerinin iletişimsel ve eğitsel bir işlevle kullanılması gayreti çok daha görünür ve somut bir hâl alacaktı. Bu araçsallaştırmanın izini süren ABD’li siyaset bilimci Bruce M. Borthwick’in 1967 yılında yayınladığı “*The Islamic Sermon as a Channel of Political Communication*” başlıklı makalesi, hutbelerin bir siyasi iletişim aracı olarak kullanılmasını göstermesi ve hutbeleri geniş halk kitlelerine seslenen eğitsel bir mekanizma olarak ele alması açısından çığır açıcı niteliktedir.¹⁴ Öyle ki çalışmamızın ileriki bölümlerinde, Osmanlı-Türkiye tarihi içerisinde hutbelerin araçsallaştırılmasına dair anlatılacaklarımızı okurken hutbenin siyasal, iletişimsel ve eğitsel işlevlerine ilişkin Borthwick’in çizdiği çerçevenin akılda tutulması son derece faydalı olacaktır. Borthwick’e göre her şeyden önce hutbenin siyasallığı ve bir siyasi iletişim aracı olarak kullanılması İslam’ın en başına, bizzat Hz. Muhammed’in hutbeyi bu amaçla İslam’a temel bir ritüel olarak eklemlemesi ve kurumsallaştırmasına dayanmaktadır.¹⁵

¹³ Kahveci, a.g.e., s. 57.

¹⁴ Bruce M. Borthwick, “The Islamic Sermon as a Channel of Political Communication”, **The Middle East Journal**, 11 (3), 1967, s. 299-313.

¹⁵ A.g.e., s. 305.

Borthwick'in bu önermesini incelerken; doğası ve varoluşu gereği hem dinî hem de siyasal bir topluluk olan İslam toplumunda devletle dinin iç içe geçmiş olduğunu, hutbenin ve hutbeyle ilişkili dini kurumların da toplumsal ve siyasi işlevleriyle var olageldiğini unutmamak gerekir. Yukarıda İslam tarihi içerisinde hutbenin siyasi, toplumsal ve sembolik araçsallığına dair örneklendirdiklerimize benzer şekilde, hutbenin İslam uygarlığındaki kamusal gücü ve görevini inceleyen Borthwick'in esas vurgusu ise hutbelerin özellikle 19. ve 20. yüzyıllara dek unutulmuş ya da arka planda kalmış iletişimsel ve eğitsel gücünün Müslüman Orta Doğu ülkelerinde Birinci ve İkinci Dünya Savaşı dönemlerinde yeniden keşfedilmesidir.¹⁶ 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmeye başlaması ve 20. yüzyıl başında parçalanarak yok olması sürecinde Orta Doğu'da yeni kurulan ulus-devletlerde yeni ulusun inşasına paralel olarak değişimin; siyasi, toplumsal ve ekonomik yeniliklerin halka öğretilmesi ve halkın bu yeni bilgilerle donatılması adına geleneksel meşruiyeti güçlü İslami bir iletişim aracı olarak hutbelerin araçsallığına yeniden başvurulacaktı.¹⁷ Yani Müslüman Orta Doğu toplumlarının özellikle geleneksel kesimleri üzerinde meşruiyeti yüksek, köklü ve kutsal bir İslami kurum olan hutbe, modern dünyadaki yeni ihtiyaçlara yönelik bilginin aktarılması adına etki alanının genişliğinden yararlanılarak yeniden tedavüle sokulacaktı. Borthwick'in şu cümleleri hutbenin uzun zamanlar rafa kaldırılan ve sonra yeniden tedavüle sokulan iletişimsel ve eğitsel gücünün yanı sıra bu çalışma boyunca Osmanlı-Türkiye tarihi özelinde takip edeceğimiz şekilde bu iletişimsel gücün siyasi erk lehine kontrol altına alınması fikrini kaba hatlarıyla özetler niteliktedir:

II. Dünya Savaşı'ndan itibaren ekonomik kalkınma yönündeki ihtiyaçlar Orta Doğu'daki yönetici elitleri, ülkelerindeki toplumun bütünü modern bir ekonomi ve siyasete doğru mobilize etmeye zorladı. Çünkü ekonomik ve siyasi kalkınma toplumun bütün kesimlerinin aktif katılımı olmaksızın sadece elitlerle yürütülemezdi. Bu amacı gerçekleştirmek için yönetici elitlerin, kendileriyle geleneksel halk kitleleri arasındaki iletişimsel boşluğu dolduracak bir köprü bulmaları gerekiyordu. İşte bu köprü hutbelardı. 20. yüzyıl reformcuları iletişimsel boşluğu hutbelerle bağladılar. [...] Öte yandan fark ettikleri bir şey daha vardı: hutbeleri kontrol altına almadıkları takdirde siyasi düşmanlarının elinde güçlü bir silaha dönüşecekti.¹⁸

¹⁶ A.g.e., s. 307.

¹⁷ Çalışmamızın birinci ve ikinci bölümlerinde Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde hutbenin iletişimsel ve eğitsel gücünün yeniden keşfedilmesi ve buna bağlı olarak yeniliklerin halka, halkın anlayacağı dilden ulaştırabilmesi adına hutbelerde reforma gidilmesine yönelik uzun tartışmaları ve uygulamaları ayrıntılı bir şekilde anlatacağız. Bu anlatıya benzer şekilde Borthwick de başta 19. ve 20. yüzyıllarda, başta Mısır olmak üzere bir dizi Orta Doğu ülkesinde hutbelere yönelik tartışmaları ve reform girişimlerini örneklemektedir. Bkz. A.g.e., s. 306-311.

¹⁸ A.g.e., s. 311-312.

İşte bu okuduğunuz çalışma, Borthwick'in bu ifadelerinden ilhamla, konjonktürel olarak “köprü” ve “silah” olma özelliklerin içinde barındıran hutbelerin bu özelliklerinin yeniden keşfedilmesi, elitlerce sandıktan çıkarılıp tedavüle sokulması ve bütünüyle kontrol altına alınması süreçlerinin neden ve nasıl geliştiğini konu edinmekte, tüm bu süreçleri söz konusu “köprü” ve “silah” paradigması ışığında ele almaktadır.

Literatürde Cuma hutbelerini ilahiyat bilimleri içerisinde inceleyen çok sayıda akademik çalışma olmakla birlikte bu hutbeleri sosyal bilimler gözlüğüyle bir araştırma nesnesi olarak alan çalışmalar sayıca çok sınırlıdır ve bu ender çalışmaların hemen hepsi son 25 yılda yapılmıştır. 1995'ten bugüne hutbeler üzerine Türkiye’de yazılmış yüksek lisans ve doktora tezlerinin de çok büyük çoğunluğu ilahiyat eserleri olmakla birlikte başta Hz. Muhammed’in Veda Hutbesi olmak üzere geçmişten bugüne çeşitli hutbe örneklerinde kullanılan ayetlerin ve hadislerin –İslami bilimler jargonuyla- “tahric ve tahliline” odaklanan teolojik çalışmalardır. Bunların bazılarıysa yakın dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan ve okutulan hutbelerdeki ayet ve hadis kullanımını konu edinen İslam bilimleri çalışmalarıdır.¹⁹ Cuma hutbelerinin toplumsal etkisini, eğitsel gücünü ve bu bağlamda hangi konuları ve mesajları içerdiğini konu edinen akademik çalışmalar ise görece yeni yapılmaya başlanmıştır. Hutbe metinlerinin iletişimsel ve eğitsel yönlerini konu edinen akademik çalışmaların geniş ekseriyeti son 20 yılda yazılmış olmakla birlikte büyük ölçüde belirli ve dar zaman aralıklarındaki hutbe metinlerinin içerik ve metin analizine odaklanmaktadır. Özellikle son yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından

¹⁹ Son 25 yıl içerisinde yazılmış ve Cumhuriyet dönemindeki hutbeleri hadis ve ayet içerikleri, din algısı ve anlatımı, birtakım dilsel ve biçimsel özellikleri bağlamında ele alan çalışmalar için bkz. Cuma Ali Deniz, *Hutbelerde Ayet Kullanımı ile İlgili Problemler ve Öneriler (Diyanet İşleri Başkanlığı 2016-2018 Hutbeleri Özelinde)*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2021.; Hasan Basri Karademir, *Hutbelerde Okunan Ayetlerin Bağlamsal Yönden Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, 2021.; Ümran Deniz, *T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayınladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahlili ve Tahrici (1995-2000)*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2002.; Yusuf Ay, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayınladığı Hadislerin Tahrici ve Genel Değerlendirmesi (2001-2004)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2008.; Ahmet Aslantaş, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hutbelerinde kullanılan hadislerin tahric ve tenkidi (2001-2005)*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009.; Mehmet Sırrı Şık, *Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 2008-2011 yıllarında hutbelerde kullanılan hadislerin değerlendirilmesi: Diyarbakır-Batman ve Mardin illeri*, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2009.; Halil Arslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı: 1972-2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2015.; Mevlüt Şahiner, *Camilerde hutbe ve Diyanet İşleri Başkanlığı Kayseri İl Müftülüğü hutbelerinde kullanılan hadislerin tahric ve tahlili (2006-2010)*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2012.; Şule Çakır, *Cuma hutbeleri bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tasavvuf algısı (1980-2017)*, Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 2019.; Ali İhsan Er, *Hutbelerdeki İslam İktisadı ile İlgili Söylemlerin Tahlili: İstanbul İli Örneği (2001-2018)*, Yüksek Lisans Tezi Sakarya Üniversitesi, 2019.

yayınlanan bazı hutbelerin çarpıcı şekilde siyasi bir içeriğe sahip olması sebebiyle medyada çokça yer bulmasına paralel olarak hutbenin siyasi bir söylem ve iletişim aracı olduğu olgusuna odaklanan çalışmaların ciddi ölçüde arttığını söylemek mümkün. Bu yeni çalışmaların bir kısmı belirli bir zaman aralığındaki hutbelerin içerik analiziyle sınırlıyken²⁰, bir kısmı ekonomik, sosyal ve siyasi açılardan hutbelerin inşa ettiği söylemi ve vermeye çalıştığı mesajları konu edinmektedir.²¹

Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi ve toplumsal tarihi içerisinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varoluşunu, bu kurum vasıtasıyla devletin halka seslenme pratiklerini, çok çeşitli kategorilerde ulaştırmak istediği mesajları hutbelerin eğitsel ve iletişimsel işlevini kullanarak vatandaşa sunmasını temel meselesi edinmiş akademik çalışmalar ise yukarıda örneklendirdiklerimize nazaran sayıca çok daha sınırlıdır. Bu akademik çalışmaları şöyle gruplandırmak mümkün: Bu gruplardan ilki, Cuma hutbelerini konu edinen ama burada esas odak noktasını 1950 sonrasında Cuma hutbelerinin

²⁰ Mücahit Karahan, *2015-2019 Yılları Arasındaki Diyanet Hutbelerinin İçerik Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2021.; Ahmet Vural, *2010-2012 Yıllarında Okunan Hutbelerin Tahlili (Kilis İli Örneği)*, Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, 2015.; Ahmet Onay, “Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi: Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 17(1), 2004, s. 1-13.

²¹ Hutbelerin İslam ekonomisi üzerinden ürettiği ekonomik söylemlere ilişkin bir çalışma için bkz. Ali İhsan Er, *Hutbelerdeki İslam İktisadi ile İlgili Söylemlerin Tahlili: İstanbul İli Örneği (2001-2018)*, Yüksek Lisans Tezi Sakarya Üniversitesi, 2019.

Hutbelerin içeriklerinin siyasi ve toplumsal gündeme paralel olarak ne ölçüde değiştiğini ve bu açıdan hutbelerin devlet tarafından halka seslenmek için kullanılan bir araç olduğuna odaklanan çalışmalara örnek olarak bkz. Mehmet Gülnar, *Gazete ve Cuma Hutbeleri Gündemlerinin Karşılaştırılması: Bir Gündem Belirleme Araştırması*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2019.; İsmail Celfin, *Din Toplum İlişkisi Bakımından Cuma Hutbeleri 2012-2014: Çağlayancerit Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2016.; Ünal Çakır, *Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi İçtimai, Siyasi ve İktisadi Olayların Hutbeye Yansıması, Devletin Minberden Seslenişi*, Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, 2021.; Elvan Ecem İşal, *Pierre Bourdieu Kavramları Üzerinden Cuma Hutbelerinin Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, 2019.; Hülya Demirağ, “Din ve Gelenek Bağlamında Kadın ve Kadınlık Tartışmaları: Diyanet Hutbeleri Örneği (2006-2016) / Women and Womanhood Debates in the Context of Religion and Tradition: Example of Religious Khutbahs (2006-2016)”, *Journal of History Culture and Art Research*, 6(3), 2017, s. 592-629.; Zekiye Demir, “Diyanet Hutbelerinde Kadın Söylemi (2001-2011)”, *Toplum Bilimleri*, 7 (14), 2013, s. 95-118.

2010 Anayasa Referandumu ile siyasi gücünü konsolide ettikten sonra AKP iktidarının Diyanet İşleri Başkanlığı'nı “desekülerleştirilmesi” kavramı ışığında 2003-2016 yılları arasındaki hutbelerin devletçe bir söylem aracı olarak kullanıldığını gösteren bir çalışma için bkz. Ömer Akalın, *The change of official islam in Turkey: An analysis of friday sermons published by the Presidency of Religious Affairs*, Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2016.

Twitter'da “hutbe” anahtar kelimesini içeren paylaşımları ve Cuma hutbeleri metinlerini kamusal alanda siyasal iktidar ve birey arasındaki karşılıklı üretim ilişkisi temelinde ele alan bir çalışma için bkz. Melih Köllük, *Siyasal iktidarın ve Bireyin Karşılıklı Yeniden Üretimi: Cuma Hutbeleri Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022.

Hutbelerde çevre sorununun ne şekilde ele alındığına dair bir çalışma için bkz. Metin Demir, “Çevreye Minberden Bakmak: Cuma Hutbelerinde Çevre Sorununun Sunumu”, *İnsan ve Toplum*, 2 (3), 2012, s. 5-32.

hazırlanması ve yayınlanması süreçlerine çekerek Diyanet İşleri Başkanlığı ile devlet, hükûmet ya da siyasal rejim olarak addedilen yönetim mekanizması arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalardır.²² İkinci grup ise hutbelerin eğitsel yönüne vurgu yapmakta hatta din eğitimi bağlamında daha önce ele alınmamış yaygın gücünü ve etkisini konu edinmektedir.²³ Bu çalışmalar içerisinde Recai Doğan'ın "Cumhuriyet Döneminde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler" başlıklı makalesi ise hutbelerin eğitsel ve iletişimsel gücü sebebiyle nasıl ve ne şekilde araçsallaştırılmak istendiğine odaklanan, Tanzimat'tan Erken Cumhuriyet dönemine hutbelerin araçsallaştırılması ve içeriksel reformu fikirlerinin gelişimine geniş bir şekilde bakan, söz konusu dar araştırma konusunda ilk defa kapsamlı bir bakış ortaya koymuş temel bir kaynak niteliğindedir.²⁴ Benzer şekilde Murat Kılıç'ın 2017 tarihli "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devlet ile Vatandaş Arasında Bir İletişim Aracı Olarak Hutbeler" başlıklı makalesi²⁵ de hutbeleri toplumu pek çok konuda bilgilendirmeyi ve aydınlatmayı amaçlayan bir iletişim aracı olarak ele alan bir çalışma olması açısından dikkate değerdir. Burada ayrı bir parantez açmamız gereken bir başka önemli çalışma ise Nurettin Ürün'ün *Erken Cumhuriyet Döneminde Dinin Merkezileşmesine Bir Örnek: Cuma Hutbeleri* başlıklı yüksek lisans tezidir.²⁶ 2019 yılında savunulmuş bu yüksek lisans tezinin, şu an okuduğunuz doktora tezinin yazım sürecinin son döneminde karşılaşp okuduğumuz oldukça kapsamlı ve takdire değer bir çalışma olduğunu söylemeliyiz. Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminde iktidarın hutbeleri kontrol altına alma süreçlerini takip eden ve farklı aktörlerin bu sürece katılımlarını iktidar ilişkileri çerçevesinde analiz etmeye çalışan

²² Cuma hutbelerinin devletin seslenme aracı olarak inşa edilmesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın nasıl bir rol aldığına ve bu sürecin Diyanet ile hükûmet arasında bir müzakere alanı olduğu fikrine odaklanan iki çalışma için bkz. Muhammet Habib Saçmal, *Compliance and negotiation: The role of Turkish Diyanet in the production of Friday Khutbas*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2013.; Ceren Kenar, *Bargaining between Islam and Kemalism: An investigation of official Islam through Friday sermons*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011.

²³ Cuma hutbelerinin eğitsel gücü ve bu bağlamda araçsallaştırılmasına örnek çalışmalar için bkz. Mehmet Suna, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Toplumu Eğitmedeki Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1996.; Yaşar, Mehmet, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.

Benzer şekilde 2001-2005 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan ve okutulan hutbeleri içeriklerine göre sınıflandırarak, iletmek istediği sosyal, ekonomik ve siyasi mesajları analiz eden bir başka çalışma için bkz. Hayati Beşirli, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Camilerde Okuttuğu Hutbelerin Sosyolojik Analizi", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, 2(2006), s. 143-171.

²⁴ Recai Doğan, "Cumhuriyet Döneminde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", *Dini Araştırmalar*, 1(2), 1998, s. 5-51.

²⁵ Murat Kılıç, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devlet ile Vatandaş Arasında Bir İletişim Aracı Olarak Hutbeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17(35), 2017, s. 137-166.

²⁶ Nurettin Ürün, *Erken Cumhuriyet Döneminde Dinin Merkezileşmesine Bir Örnek: Cuma Hutbeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.

bu çalışma, araştırdığı tarihsel dönem ve araştırma nesneleri bakımından bizim çalışmamızla oldukça benzerdir. Öte yandan bu çalışmanın da esas araştırma nesnesinin Erken Cumhuriyet dönemi hutbe metinleri olması sebebiyle, çalışmamızın üçüncü bölümünde ele alacağımız hutbe metinlerinin söylemsel analizine benzer bir tasnif ve tahlil çalışması Ürün'ün eserinde de kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde mevcuttur. Ancak Ürün'ün titiz bir arşiv çalışmasıyla beslediği, bir yüksek lisans tezine göre oldukça ayrıntılı ve hacimli çalışması, dinin araçsallaştırılması ve özel olarak hutbelerin siyasal, toplumsal ve eğitsel bir iletişim aracı olarak kullanılması pratiklerinin tarihsel izleği içerisinde Cumhuriyet'in ve Diyanet İşleri Riyaseti'nin kurulmasının bir kopuş teşkil ettiği fikrini merkezine almakta ve devletin hutbeleri kontrol altına alma yönündeki girişimlerini Cumhuriyet'in Müslüman yurttaşlara yönelik bir karşı siyaseti olarak gören pejoratif bir bakış açısıyla açıklamaya çalışmaktadır. Osmanlı-Türkiye modernleşmesi tarihi içerisinde ayakları birçok açıdan yere basmayan bu kopuşçu perspektifi merkezine alırken, Osmanlı-Türkiye tarihinde dinin araçsallaştırılmasına yönelik tartışmaları ve araçsallaştırma fikrinin gelişimini ağırlıklı olarak Türkçe yazılmış ve kopuşçu teoriye sıkışmış kısıtlı kaynaklara referansla anlamaya çalıştığı için de bu çalışma, meseleyi çok boyutlu yönüyle kavramak yerine yaklaşımı nedeniyle tek bir boyutla sınırlı kalmış gibi görünmektedir.

Yukarıda ayrıntılı bir şekilde listelemeye çalıştığımız bu literatür, Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerini kapsayan yaklaşık 100 yıllık zaman dilimi dahilinde dinin araçsallaştırılması olgusuna ve bu olgu bağlamında Cuma hutbelerinin siyasal bir iletişim mekanizması olarak kullanılmasına ilişkin birbirinden farklı veçhelere parça parça odaklanmış bir dizi dar kapsamlı çalışmayı içermektedir. Şu an okuduğunuz çalışmanın mevcut literatürden farklı olarak sunmaya çalışacağı perspektif ise bütüncül bir tarihsel süreklilik anlayışı doğrultusunda, Osmanlı-Türkiye toplumunda 19. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan çok boyutlu siyasal, düşünsel, toplumsal ve ekonomik değişimler tarihi içerisinde İslami araçların sunduğu iletişimsel fırsatların siyasetle eklemlenmesi izleğini takip etmesidir. Öte yandan bu izlek içerisinde; yukarıda tarihsel ve teorik boyutunu sunduğumuz eğitsel yönünün önem kazanmasıyla birlikte hutbelerin gücünün yeniden keşfedilerek yaklaşık 100 yıl boyunca hem biçim hem de içerik açısından nasıl bir reforma tabi tutulduğunu göstermeye çalışacaktır. Bu yönüyle çalışmamızın özgünlüğü iki temel unsura dayanmaktadır: İlki, söz konusu

reformun, devrimsel dinamiklerinden ötürü Cumhuriyete birçok açıdan klişe bir şekilde atfedilen kırılmacı ve kopuşçu özün aksine, kökleri Cumhuriyetin epey öncesine dayanan, uzun yıllar içinde çeşitli aktörlerin katılımıyla filizlenmiş ve büyümüş bir fikir olduğunun savunulmasıdır. İkincisi ise bu uzun erimli reforma, o uzun 100 yıldaki hangi düşünsel boyutların ve anlatıların dâhil edildiğinin sorgulanması ve incelenmesidir.

Bu doğrultuda çalışmamızda cevap arayacağımız temel soruları şu şekilde sıralayabiliriz: Hutbelerin iletişimsel ve eğitsel bir araç olarak kullanılması fikri ve uygulaması Cumhuriyet tarafından ne ölçüde icat ne ölçüde tevarüs edildi? Bu fikir ve uygulamaların tevarüs edilen kısımları neydi? Osmanlı döneminde hutbelerin iletişimsel ve eğitsel bir araç olarak kullanılmasına ilişkin tartışmalar ve düzenlemeler nelerdir? Cumhuriyet öncesinde, özellikle 1. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemlerinde halkı mobilize etmek için dinî araçlardan ne ölçüde ve nasıl faydalanılmıştır? Erken Cumhuriyet döneminde Cuma hutbelerinin siyasal iktidarca araçsallaştırılması bağlamında neler yapıldı? Erken Cumhuriyet döneminde merkezileşme girişimlerine paralel olarak hutbelerin kontrol altına alınmasına yönelik ne gibi tartışmalar yapılmış, hangi uygulamalar yürürlüğe konulmuştur? Nihayetinde Cumhuriyet hutbelerin tam kontrolünü sağlayabilmiş midir? Hutbelerin kontrol altına alınmasıyla beraber Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yazdırılan hutbe metinleriyle ulaştırılmak istenen içerik neleri kapsamaktadır? Yeni kurulan Cumhuriyetin inşa etmeye çalıştığı yeni vatandaşa hutbeler vasıtasıyla vermek istediği siyasi, toplumsal ve ekonomik hayata ilişkin mesajlar nelerdir?

Bu sorular ışığında birinci bölümde; çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden Erken Cumhuriyet döneminin öncesine bakarak, dinin araçsallaştırılmasının ve bu minvalde Cuma hutbelerinin muhtevasının ve kullanılma biçimlerinin tarihsel arka planına odaklanacağız. Hutbelerle sınırlı kalmayıp fetva ve vaaz örnekleri üzerinden özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başında dinin araçsallaştırılmasına ilişkin uygulamaları, iletişimsel gücü bağlamında hutbenin ve hemen öncesinde vaaz ve fetvaların siyasi ve toplumsal saiklerle nasıl araçsallaştırıldığını göstereceğiz. 19. yüzyılın ilk yarısından başlayarak takip edeceğimiz bu tarihsel izlek içerisinde Sultan II. Abdülhamid dönemine ayrı bir parantez açtıktan sonra Sultan II. Abdülhamid ve Sultan V. Mehmed Reşad dönemlerinde Osmanlı Devleti'nde fetvalar vasıtasıyla dinin

toplumsal ve iletişimsel gücünün siyasal düzleme nasıl eklemlendiğine odaklanacağız. Devamında, 19. yüzyılda çökmeye yüz tutan Osmanlı İmparatorluğu'nda başta Türk milliyetçiliği olmak üzere çeşitli fikirleri tedavüle sokmak gayretindeki Osmanlı aydınları ve din adamlarının hutbelerin eğitsel ve iletişimsel gücünü kullanmak adına biçimsel ve içeriksel bir reforma gidilmesi fikrinin nasıl büyüdüğünü, bu fikir etrafında dönen tartışmalar ışığında ayrıntılandıracağız. Söz konusu reform tartışmalarını gösterirken, geniş bir arşiv çalışması içerisinde başta *Sırât-ı Müstakim* olmak üzere dönemin yazılı basınında yayımlanmış çeşitli makale, mektup ve haberlerden faydalanacağız. Son olarak I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemlerinde fetva, vaaz ve hutbelerin halkı mobilize etmek ya da çeşitli siyasi ve toplumsal mesajları halka aktarmak için nasıl kullanıldığına bakacağız.

Çalışmamızın ikinci bölümü Cumhuriyet'in ilanından sonra Diyanet İşleri Riyaseti'nin de kurulması ile birlikte hutbelerin biçim ve içeriklerinin değiştirilmesine, ardından da kontrol altına alınmasına yönelik yapılan yasama tartışmalarına ve hayata geçirilen uygulamalara odaklanmaktadır. Yaptığımız arşiv çalışması ışığında, ilk olarak Meclis zabıtlarından hareketle 1925 ve 1926 yılında dinin araçsallaştırılması meselesinin ve özel olarak hutbelerin etraflıca tartışıldığı TBMM bütçe görüşmelerini, ardından Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden bulduğumuz belgeler ışığında hutbelere yönelik yürürlüğe konulan idari uygulamaları, bu uygulamalar bünyesinde merkezi ve yerel yönetim arasında yapılan yazışmaları, tüm bu süreçlerin sonucunda ilk Türkçe hutbe kitaplarının hazırlanma süreçlerini ve bu Türkçe hutbe kitaplarının ne olduğunu anlatacağız. Son olarak 1935 ve 1937'de hayata geçirilen köşe taşı niteliğindeki birtakım idari düzenlemelerle hutbelerin bütünüyle merkezileştirilmesi, tam kontrol altına alınması ve denetiminin de merkezi idareye bağlı organlarca yürütülmesinin sağlanmasını yine resmi yazışmalar üzerinden göstermeye çalışacağız.

Üçüncü ve son bölümdeki ana meselemiz ise; iletişimsel ve eğitsel gücüne odaklandığımız hutbeler vasıtasıyla siyasal iktidarın halka ulaştırmak istediği mesajların ne olduğudur. Bu nedenle de 1927 yılında yayımlanan *Türkçe hutbeler* ve ilki 1936, ikincisi 1937 yılında olmak üzere iki cilt olarak yayımlanan *Yeni Hutbelerim* kitapları içerisindeki hutbe metinlerini kapsamlı ve ayrıntılı bir içerik analizine tabi tutacağız. Söz konusu üç kitapta yer alan toplam 202 hutbeyi konularına ve içeriklerine göre sınıflandırarak hutbelerde siyasi, ekonomik ve toplumsal hayata ilişkin verilmek

istenen başlıca mesajları ve bu mesajların dinî meşruiyetinin ne şekilde devşirildiğini göstermeye çalışacağız.



BİRİNCİ BÖLÜM: GEÇ İMPARATORLUK DÖNEMİNDE DİNİN SOSYO-POLİTİK ARAÇSALLAŞTIRILMASI VE BİR KÖPRÜ OLARAK HUTBENİN YENİDEN KEŞFİ

“Yurttaşın dini şu bakımdan iyidir: Tanrı sevgisini yasa sevgisiyle birleştirir ve yurttaşlara yurda karşı aşırı bir hayranlık aşılayarak devlete hizmet etmenin, devletin koruyucusu Tanrı’ya hizmet olduğunu öğretir. Bu, bir çeşit teokrasidir.”

- Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*²⁷

Bu çalışmada, Osmanlı–Türkiye siyasi tarihinde dinin siyasi iktidarcı araçsallaştırılması olgusuna paralel olarak Cuma hutbelerinin gördüğü işlevi ve içeriği Erken Cumhuriyet dönemini esas alarak inceleyeceğiz. Fakat dinin araçsallaştırılması pratiklerinin inceleme konumuz olan dönemle sınırlı olmamasından hareketle Erken Cumhuriyet dönemini incelemeyi önce, Geç Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki pratiklere bakmanın gerekli olduğu kanısındayız. Burada önemli olan söz konusu pratiklerin biçim ve içeriğinde zamanın şartlarına uygun olarak belirli değişimleri ve uyarlamaları tespit etmenin mümkün olduğudur. Dolayısıyla, bu bölümde cevaplamaya çalıştığımız esas soru, çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden Erken Cumhuriyet’teki tek parti döneminin öncesine bakarak, dinin araçsallaştırılmasının ve bu minvalde Cuma hutbelerinin muhtevasının ve kullanılma biçimlerinin ne ölçüde icat ve ne ölçüde tevarüs edildiğidir. Bunun için de öncelikle Osmanlı İmparatorluğu’nda İslam’ın sosyo-politik bağlamda araçsallaştırılmasının ana hatlarını çizmeye çalışacağız. Ardından Osmanlı’nın geç dönemlerinde, hutbenin halka ulaşmada bir köprü vazifesi görebileceği fikrinin yeniden keşfiyle beraber hangi fikir ve pratiklerin Erken Cumhuriyet’çe tevarüs edildiğine bakacağız. Ne ölçüde tevarüs edildiğini yanıtlamak adına da Cumhuriyet öncesi dönemlerde dinin araçsallaştırılması ve Cuma hutbelerinin kullanımına ilişkin kısa bir tarihsel izlek verecek ve özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başında dinin araçsallaştırılmasına ilişkin uygulamaları, tartışmaları ve bu tartışmaların Cuma hutbeleri üzerinde yoğunlaştığı kısımları göstereceğiz.

²⁷ Jean-Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Dördüncü Kitap, VIII. Bölüm, çev. Vedat Günyol, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 130.

Osmanlı Devleti’nde dinin araçsallaştırılması ve bu araçsallaştırma içerisinde devletin halka ulaşmak ve kamuoyu yaratmak saikiyle hutbe, vaaz ve fetva gibi araçları nasıl işlediğine bakarken, asıl konu aldığımız dönemle tarihi, sosyolojik ve ekonomik bağı sebebiyle merceğimizi 19. yüzyılın ikinci yarısına, daha ayrıntılı bir şekilde Sultan II. Abdülhamid devrine ve ardından II. Meşrutiyet’e odaklayacağız. Fakat biraz gerisinde de yeni gelişen devlet politikalarının veya bizzat “yeniliklerin” dinle meşrulaştırılarak halka anlatılmasına ilişkin örnekler bulmak mümkün.

İlk olarak merceğimizi 18. yüzyılın ikinci yarısına doğrultalım. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti’nin Rusya ve Avusturya gibi güçlü komşuları karşısındaki askerî zaafının apaçık ortaya çıkmasının, bu zaafı bağlantılı olarak kapsamlı bir idarî ve toplumsal yeniden yapılandırma ihtiyacının ve nüfus azalmasını önleyici demografik politikalara duyulan gereğin sonucunda yeni politikalarını halka anlatmak zorunda kalan siyasal iktidar, “ıskat-ı cenin”²⁸ sorunu özelinde konumuz açısından ilgi çekici uygulamalar yapmıştır. Selçuk Akşin Somel’in çalışması gösteriyor ki; Osmanlı Devleti’nin toplumsal sağlık ve nüfus politikalarını şekillendirme süreci çerçevesinde değerlendirilmesi gereken ıskat-ı cenin meselesinde devletin geliştirdiği tutumu Tanzimat reformları çerçevesinde modernleşmeci bürokratların giriştikleri toplum mühendisliği projelerinden ayırmak mümkün olmayacaktır.²⁹

Iskat-ı ceninin önlenmesi konusunda kapsayıcı bir devlet politikası ilk defa Kasım 1838’de, yani Sultan II. Mahmud döneminin son yıllarında yayımlanan ayrıntılı bir ferman ile birlikte ortaya konmuştur³⁰. 1838 Fermanı’nın öncülü sayılabilecek ve konuya ilişkin olarak Meclis-i Umûr-ı Nâfia³¹ tarafından hazırlanan bir raporunsa “devletin gücü ve şanının yükselmesinin nüfus sayısına dayandığını vurgulamakla” başlayıp, “insanların tenasül ve ekonomik yaşamın korunmasının gerek akılcı kanıtlar ve gerekse dinsel deliller dolayısıyla ilâhî bir gereklilik olduğunu

²⁸ “Iskat-ı cenin”, döllenme gerçekleşikten sonra rahimde oluşan ceninin dış etki ve müdahale ile düşürülmesi; yani çocuk düşürme demektir.

²⁹ Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Son Döneminde Iskat-ı Cenin Meselesi”, **Kebikeç**, 13(2002), s. 65.

³⁰ **A.g.e.**, s. 74.

³¹ 1838 yılında kurulan ve bayındırlık işlerinden sorumlu bir meclis olan bu kurum, 1848 yılında Umûr-ı Nâfia Nezâreti adıyla bakanlığa dönüştürülmüştür; bkz. Aziz Tekdemir, “Tanzimat Dönemi Nafia Nezareti”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, I, 1(2011), s.109-132.

vurgulaması”, kapsamı ve sonuçları itibariyle, kadın cinselliğine ve üremeye ilişkin bir sorunun devlet politikasının bir nesnesine ne şekilde dönüştüğünü göstermesi açısından mühimdir.³² Meclis-i Umûr-ı Nâfia, Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kurumları tarafından hazırlanan raporların yanı sıra Kasım 1838’de yayınlanan Iskat-ı Cenin Fermanı’nı değerlendiren Somel’in şu ifadeleri, yeni devlet politikasının dinle meşrulaştırılarak halka sunulması açısından dikkate değerdir:

Öncelikle, Osmanlı yönetimi çocuk düşürmenin yaygın olarak uygulanmasından endişe duymakta, bunun nüfus artışı ve devlet gücü üzerindeki olumsuz etkilerinden kaygılanmaktaydı. İkinci olarak, çocuk düşürmeyi itibarsızlaştırmak amacıyla dinsel bir söylem kullanıldığı görülüyor. Iskat-ı cenin konusunda formel bir dinsel yasak bulunmaması dolayısıyla belgelerde ‘Allah’ın iradesinin ihlal edilmesi’ anlamına gelen ifadelerle çocuk düşürmenin dinen caiz olmadığı duygusu güçlendirilmeye çalışılmıştır.³³

Yukarıda gördüğümüz şekilde Osmanlı tarihi içerisinde yeni devlet politikasının dinî bir meşruiyet zeminine oturtularak halka sunulmasının erken 19. yüzyılda da örneklerini bulmak mümkün. Hatta öyle ki Osmanlı siyasi tarihinde mihenk taşı sayılabilecek bazı reformların etiketlerini dahi bu gözlükle okumakta fayda var. Sultan III. Selim’in kapsamlı bir reform paketi olarak yürürlüğe soktuğu Nizam-ı Cedid’i meşrulaştırma bağlamında Meşihat makamının kullanılmasını inceleyen Topuz’un Osmanlı arşiv belgelerine dayanan titiz çalışması, III. Selim’in belirli bir siyasi amaç içerisinde kendi ıslahat fikirlerine yakın kişileri Şeyhülislam yapmasını³⁴ ve Meşihat makamının araçsallığına istinaden söz konusu dönemde “usûl-ı fıkıh ve kelam ilminin anlam değer çanağına tabi bir tarzda kaleme alınan fetvaların, devletin yönetilebilirliğini kolaylaştıran siyasi, iktisadi, içtimai, askeri parametrelerden ibaret olduğunu” göstermektedir.³⁵ Bu bağlamda III. Selim’in emriyle para politikasındaki çelimsizliklere çözüm üretmek maksadıyla kişilerin ellerindeki değerli eşyaların darphaneye satılmasının Şeyhülislam Hamidizade Mustafa Efendi’nin fetvasıyla şart koşulması da dikkate değer bir örnektir.³⁶

³² Somel, **a.g.e.**, s. 75.

³³ **A.g.e.**, s. 76.

³⁴ Ercüment Topuz, “Bilgi ve İktidar Arasındaki Ne İlk Ne de Son Randevu: Nizam-ı Cedidin Meşruiyeti Bağlamında Meşihat Makamı”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2019), s. 222.

³⁵ **A.g.e.**, s. 223.

³⁶ **A.g.e.**, s.224.

Aynı minvalde, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırıp, kuzeni III. Selim'in yürürlüğe koyduğu Nizam-i Cedid'in devamı niteliğinde “Batılı ve modern” bir ordu kuran II. Mahmud'un bu yeni orduyu *Asakir-i Mansûre-i Muhammediye* olarak sunmasını, kurulan yeni ordunun işlerinin görülmesi için kurulan teşkilatın *Umûr-ı Cihâdiyye Dairesi* adını taşımasını ve 1810 yılında beş kuruş değerinde "cihâdiye" adıyla yeni bir gümüş paranın piyasaya sürülmesini de bu sorunsal içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. “Dindar çevreleri rahatsız etmemek” ve hatta yeniliği bizzat o çevrelerin gözünde meşrulaştırmak için dini atfı yüklü bu ismi seçen II. Mahmud'un³⁷ dini araçsallaştırma pratikleri, 19. yüzyılda ve sonrasında sıklıkla başvurulacağı şekilde yeniliği halka sunmanın en işlevsel yollarından biriydi.³⁸ Öyle ki, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki büyük reformları olan Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı dahi, Osmanlıların eskiden beri çeşitli alanlarda uyguladığı bir politikanın devamı olarak İslam'la sunuluyor ve meşrulaştırılıyordu.³⁹

Fakat şimdi merceğimizi daha da kısarık Sultan II. Abdülhamid döneminde ve sonrasında devam etmiş olan pratiklere bakalım. II. Abdülhamid dönemi ve ona paralel olarak II. Meşrutiyet dönemi içerisinde dinin araçsallaştırılmasını ve İslam'dan bir meşruiyet devşirilmesini, gelişen demografik, sosyolojik, ekonomik ve siyasal gerekler üzerinden okumak gerekir. Bilindiği gibi Osmanlı toplumu içerisinde etnik temelli bir fiili iş bölümü vardı. Kırsal bölgeler daha çok Müslümanların kontrolündeyken, ticaret ve sanayi gayrimüslimlerin elindeydi. Bu gruplar arasındaki maddi çıkar çatışması, dışarıda devletlerarası ilişkiler ağı açısından da giderek zayıflamış olan Osmanlı Devleti'nin içinde “ittihat” yaratma girişimlerinin önünde bir engel oluyordu. Osmanlı toplumu içerisindeki bu maddi çatışmalar, zaman içerisinde daha çok etnik ve dini kavramlarla ifade edilmeye başlandı. Bu tarihsel bağlam

³⁷ Yücel Karadağ, **Osmanlı ordusunda modernizasyon ve demodernizasyon, 1826-1918**, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2016, s. 112.

³⁸ II. Mahmut'un 1830'larda kamuoyunun ne olduğunu ve ne düşündüğünü anlamak, bu kamuoyunu yönlendirmek ve kendi siyasal iktidarının meşruluğunu tesis etmek adına yaptığı bir dizi girişimi anlamak açısından Kırılı'nın *Sultan ve Kamuoyu* isimli çalışması son derece aydınlatıcıdır. Kırılı'nın ifadesiyle, Osmanlı Devleti'nin önceki dönemlerinin aksine 1830'lu ve 1840'lı yıllarda “kamusal alanın niteliği yeniden tanımlanmış; normatif bir düzlemde siyaset dışı bir alan olarak değil, kamunun ve kamuoyunun yönetim işlerinde meşru bir kuvvet olarak ortaya çıktığı ve tebaanın siyasi özneler olarak kurulduğu siyasal bir alana dönüşmüştür.” Bkz. Cengiz Kırılı, **Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde ‘Havadis Jurnalleri’ (1840-1844)**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 34.

³⁹ Selim Deringil, **19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad**, İletişim Yayınları, 2017, s. 73. Osmanlı'da yeniliği dinle meşrulaştırarak sunmanın daha eskilerden beri gelen bir politika olduğuna ilişkin kısa bir değerlendirme için bkz. Jean-François Bayart, **Cumhuriyetçi İslam: Ankara, Tahrân, Dakar**, Esra Atuk (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 92.

içerisinde ortaya çıkan Genç Osmanlılar düşüncesi de bir yandan İslami bir reaksiyonu öte yandan da Tanzimat reformcularının modernleşme gayesini dile getiriyordu.⁴⁰ İslami reaksiyon ise esas olarak 1856 Islahat Fermanı'nın Müslüman tebaa ile gayrimüslim tebaayı formel olarak eşit kılması karşısında imtiyazını kaybettiğini düşünen Müslümanların tepkisi olarak ortaya çıkmıştı.

Genç Osmanlılar da kurumsal modernleşme çabalarının İslami siyasi gelenek ve Osmanlı Devleti'nin hükûmet ilkeleri ile meşrulaştırılması yoluyla bu boşluğu kapatmayı denediler. İslam'ı, Müslüman nüfusun toplumsal birlikteliği için birincil faktör olarak gören Genç Osmanlılar, Batı menşeli bu modern fikirleri İslami kavramlarla sundu. “Hürriyet”, “anayasal rejim”, “parlamento”, “kamuoyu” gibi fikirleri, İslami ilkelerle açıkladılar. Yani Genç Osmanlılar düşüncesinde İslam, siyasi bir projenin ideolojik boyutunu teşkil ediyordu.⁴¹ Batılılaşma reformlarını İslami bir perspektifle ele alıyorlar ve bu şekilde sunuyorlardı. Genç Osmanlıların bu modelini bir ölçüde benimseyen II. Abdülhamid de Batı modernleşmesini meşrulaştırmak için İslam'ı kullanıyordu.⁴² Toprak ve nüfus kaybederek giderek dini anlamda görece homojen bir tebaaya yaslanan bu siyasanın ardında yatan demografik, etnik ve sosyolojik şartları ve II. Abdülhamid'in bu kertedeki İslami söylemini Jean-François Bayart çok güzel özetlemektedir:

II. Abdülhamid'in İslami yönelimi, evrensel Osmanlı vatandaşlığı ya da sadakat anlayışının bölgesel, hatta ulusçu hareketlerin baskısıyla gözden düştüğü ve 1878'de yaşanan toprak kayıplarının ardından Müslüman nüfusun toplam nüfus içindeki oranının %63'ten %76'ya yükseldiği bir dönemde, hanedanın meşruluğunu yeniden düzenleme ihtiyacına cevap veriyordu. Padişahın dindar yaşam tarzı ve söylemi, Yıldız Camii'nde Cuma namazlarına gidişinin sergileniş biçimi, halifeliliğin yüceltilmesi, Hicaz Demiryolu'nun açılışı sayesinde Mekke'ye yapılan hac ziyaretlerini kolaylaştırma kaygısı, Hanefi okulunun ideolojik önceliğinin vurgulanması, bazı tarikatlara verilen destek ve 1890'lardan itibaren eğitimin İslamileştirilmesi padişah ile artık dörtte üçü Müslüman olan tebaası arasında yeni iletişim ve uzlaşma kanalları oluşmasını sağladı.⁴³

⁴⁰ Haldun Gülalp, “Using Islam as Political Ideology: Turkey in Historical Perspective”, **Cultural Dynamics**, XIV, 1(2002), s. 24.

⁴¹ Paul Dumont, “L'instrumentalisation de la religion dans l'Empire ottoman à l'époque de l'expansion européenne (1800-1914): Un parcours à travers les fondements historiques des politiques turques d'aujourd'hui”, **European Journal of Turkish Studies**, 27(2018), s. 4.

⁴² Söz konusu siyasi model ortaklığı açısından Genç Osmanlılar ile II. Abdülhamid arasında bir süreklilik olduğuna ilişkin bkz. Gülalp, **a.g.e.**, s. 25.

Öte yandan II. Abdülhamid'in bu modeli benimsemesi ve uygulamasına ilişkin bir dizi örneği ileriki kısımlarda göstereceğiz.

⁴³ Bayart, **a.g.e.**, s.116.

Şerif Mardin de II. Abdülhamid'in bu siyasetini “parlak bir strateji” olarak tanımlar.⁴⁴ Mardin'e göre padişah, dini propaganda ve başka kanallar sayesinde toplumun en alt sınıflarından tebaasıyla iletişim kurabildiği için bu sınıflar, entelektüellerin aksine, saltanatına sıcak bakıyordu. Yani hutbelerden önce bir bütün olarak İslami bir söylem ve pratik seti, iktidarla halk arasında bir köprü olarak giderek görünür bir hâl alıyordu. Bu, siyaseten anlaşılır bir sebep olmakla birlikte ileride ele alacağımız dönemlerde de bu “parlak strateji”, dinin ne amaçla ve ne şekilde araçsallaştırıldığının sosyo-politik ve ekonomik arka planını anlamamız açısından önem arz ediyor.

1.1. Milliyetçiliğe kapı aralayan Panislamcı siyaset ve bu bağlamda cihat retoriğinin kullanılması

1876 Kanun-ı Esasi'nin dördüncü maddesi “Zat-ı Hazret-i Padişahi hasbe'l Hilâfe din-i İslamın hamisi ve bilcümle tebaa-i osmaniyyenin hükümdar ve padişahıdır⁴⁵” diyerek II. Abdülhamid'e saltanat yetkisinin yanı sıra İslam coğrafyası üzerinde –en azından anayasal- bir “güç” de veriyordu. Öte yandan özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında kentlerde İslami bir kamusal alanın oluşmaya başlaması ve aynı zamanda hem kırsalda hem de kentlerde tarikatların gücünü artırması, II. Abdülhamid'in sarıldığı İslami söylemin ve bu İslamilikten meşruiyet devşirmesinin sosyolojik arka planı açısından da öneme sahipti.⁴⁶ Ancak II. Abdülhamid'in İslami yönelimi başka bir emperyal olasılığı da işaret etmesi açısından ayrı bir önem taşıyordu. 1877'de ortaya çıkan ve 1880'lerde daha yaygın olarak kullanılan Panislamcılık fikri⁴⁷, Osmanlı Devleti'nin toprak kayıplarını telafi etmeye yönelik veyahut herhangi bir tehdit karşısında seferber edilmeye hazır bir Müslüman halklar bütünü üzerindeki bir “*soft power*”ı belirtiyordu. Kısacası giderek toprak ve nüfuz kaybeden Osmanlı

⁴⁴ Şerif Mardin, “Religion and politics in modern Turkey”, James P. Piscatori, **Islam in the Political Process**, Cambridge University Press, 1983 içinde, s. 141-142.

⁴⁵ A. Şeref Gözübüyük & Suna Kili, **Türk Anayasa Metinleri 1839–1980**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s.27.

⁴⁶ Bayart, **a.g.e.**, s. 123.

⁴⁷ Kemal Karpat, Müslümanların birliğini işaret eden Panislamcılık fikrinin II. Abdülhamid'den önce 1860'larda Rusya'nın Orta Asya'daki Müslüman hanlıklarını işgal etmesine bir reaksiyon olarak filizlendiğini ve bu “ittihad-ı İslam” ifadesinin 1872 yılında Namık Kemal tarafından yazılan bir makalede kullanıldığını belirtmektedir; bkz. Kemal H. Karpat, **İslamın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, s. 23-24.

Devleti'nin Batılı güçler karşısında kullanmaya hazır olarak beklettiği bir kart olarak “cihat” fikri ve söylemi II. Abdülhamid döneminde daha sıklıkla dile getirilir olmuştur.⁴⁸ Osmanlı toplumu içerisindeki bazı siyasi grupların ya da fikir akımlarının peşinden gittiği bu “*soft power*”ın arzu edilen güce ve işleve sahip olmadığı ancak I. Dünya Savaşı'nda anlaşılacaktı. Nitekim François Georgeon'un aktardığına göre II. Abdülhamid, tahttan indirildikten sonra kızına şöyle diyecekti: “Bizim için cihat yalnızca hayallerimizde var olan bir güçtü.”⁴⁹

Öte yandan Osmanlı-Türkiye tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen ünlü ABD'li araştırmacı Nikkie Keddie ise 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında yükselişe geçen Panislamcılık fikrinin ve II. Abdülhamid'in Panislamcı siyasetinin, halkın siyasi iktidara olan sadakatinin dayanak noktasının İslami bir yerden “millî” bir yere geçişinde ara bir aşama olduğunu ileri sürmektedir.⁵⁰ Keddie'nin Panislamcılığın milliyetçiliğin öncülü olduğunu savunduğu çalışması, bu bölümde göstermeye çalıştığımız ideolojik, fikri ve siyasi süreklilik olgusunu açıklamakta da son derece aydınlatıcıdır. Keddie'ye göre Panislamcılık başta Batı emperyalizmine yönelik bir reaksiyon olarak filizlenmiş, İtalya'nın birleşmesi ve ardından da Almanya'nın birleşmesi sonrasında, Panslavizm hareketlerinin de yarattığı etkiyle Avrupa emperyalizmi karşısında “ittihad-ı İslam” fikrinin temelini atan kişiler, Osmanlı'yı kurtarma reçeteleri üzerine kafa yoran başta Namık Kemal gibi Jön Türkler olmuştur.⁵¹ Sadece Osmanlı'da değil, tüm İslam coğrafyasında Panislamcılık fikrinin en önemli figürlerinden biri olan Cemaleddin Afgani'ye bu anlamda önemli bir yer veren Keddie, Afgani'nin 1880'de İstanbul'a gelip yaptığı bir konuşmayı örneklendirerek Afgani'nin Panislamcılık kurgusunu İslam halklarının bütününe temsil edecek şekilde “millet” kelimesini kullanarak ifade ettiğine ve bu kurguda “İslam milletinin şanlı geçmişinin yeniden ayağa kaldırılmasını” sıkça kullandığına vurgu yapar.⁵² Bu vurgu son derece önemlidir. Zira Afgani'nin 1880'lerde Müslüman coğrafyasının farklı köşelerinde dile getirdiği Panislamcılık anlayışına göre Müslüman halklarının yerel ve etnik milliyetçilikleri de Avrupa'nın emperyalizmine karşı oldukları sürece İslam birliği

⁴⁸ Dumont, 19. yüzyılda –özellikle de ikinci yarısında- başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne tehdit teşkil ettiği her anda cihat kozunun konuşulmaya başlandığını ifade ediyor; bkz. Dumont, **a.g.e.**, s. 3, 7.

⁴⁹ François Georgeon, **Abdülhamid II: Le sultan calife (1876-1909)**, Paris: Fayard, 2003, s. 212.

⁵⁰ Nikkie R. Keddie, “Pan-Islam as Proto-Nationalism”, **The Journal of Modern History**, XLI, 1(1969), s. 18.

⁵¹ **A.g.e.**, s.20.

⁵² **A.g.e.**, s. 22.

lksyle elimiyordu. Afgani'nin Jn Türkler'de de karşılık bulan bu milliyetçilik soslu Panislamcılığı, Zürcher'in ifadesiyle II. Abdülhamid'in dolaşıma soktuğu yeni "İslami *Kulturkampf*"⁵³ destekler nitelikteydi. Nitekim Afgani, 1883 yılında II. Abdülhamid'e muhalefetiyle bilinen liberal Halil Ganem'in *Meşveret* gazetesinde yazdığı bir açık mektupta, Ganem gibi liberallerin arzu ettiği reformların bekleyebileceğini, mühim olanın bütün Müslümanların Halife'nin çatısı altında birleşmesi olduğunu ve Abdülhamid'e saldırganın asıl hedefleri olan birlik ve dayanışmaya zarar verdiğini söylemişti.⁵⁴ Tüm bunlardan hareketle Keddie, Panislamcılığın milliyetçiliğe geçişte bir ara patika olduğunu savunmakta, sonradan baatlaacak milliyetçiliğin temel özellikleriyle birçok benzerliği olduğunu söylemektedir. Keddie'ye katılmamak elde değil çünkü bu benzerlikler arasında; hem modern kurumların hem de askeri ve siyasi başarının var olduğu anlı bir maziye atıf yapmak, Batı düşmanlığı ve antiemperyalizm, sahip olunan kültürün kendine içkin özelliklerinden kaynaklanan bir üstünlük, dayanışma ve güçlenme ortak ülkülerine sahip olmak oldukça görünür unsurlar bulunmaktadır.⁵⁵ Keddie'nin saydığı bu benzerlikler, hem ileriki bölümlerde göstereceğimiz Millî Mücadele ve Erken Cumhuriyet dönemlerindeki milliyetçilik anlayışı ve kurgulanan tarih anlatısı açısından hem de arasallatırılan dini unsurların hangi siyasi olgulara eklemlendiğine ilişkin içeriksel bir srekliplik izleğine ışık tutar niteliktedir.

Kemal Karpat da Keddie'nin fikirlerine benzer bir şekilde II. Abdülhamid'in İslamcılık politikasının millet mefhumunun ortaya çıkmasında ve Müslüman milliyetçiliğinin gelişmesinde temel bir rol oynadığını savunur. Karpat'a göre Abdülhamid'in İslamcı politikası Osmanlıcılığı hızlandırmış ve ona yeni bir yn ve içerik vermiştir.⁵⁶ Başta, Balkan devletlerinin bağımsızlık kazanmasının arkasından Arapların da Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılacaklarına dair duyduğu endişeyle Arapları İmparatorluk içinde tutmak için tedavüle soktuğu İslamcılık, ister istemez milliyetçi bir uyanıa zemin hazırlayacaktı:

⁵³ Zürcher'e göre 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında mevcut şartlar karşısında siyasi varlığını koruyabilmek için dini kullanmayı taktiksel olarak seçen II. Abdülhamid'in, Jn Türklerin "ittihad-ı anasır" lks karşısında yeni bir *Kulturkampf* kurmuştu. Bu *Kulturkampf*'in iki temel amacı vardı: (1) Millî birlik ve dayanışma için yeni bir payanda icat etmek ve (2) Hilafete dayandırarak kutsallık atfettiği otoritesini güçlendirmek; bkz. Erik Jan Zürcher, "Islam in the Service of the Caliphate and the Secular State", *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, Londra: I. B. Tauris, içinde, 2010, s. 274.

⁵⁴ Keddie, *a.g.e.*, s. 25.

⁵⁵ Keddie, *a.g.e.*, s. 26.

⁵⁶ Karpat, *a.g.e.*, s. 515.

Abdülhamid, belirli bir toprak parçasıyla sınırlı vatana ve/veya etnik köken veya dile bağlılık olarak tanımlanan millet kavramına karşı çıkmasına rağmen, İslamcılığı Osmanlıcılığa aşılınca ortaya hem İslam'a hem de çeşitli tarihî, bölgesel ve etnik özelliklere kök salmış bir millet duygusu çıktı. Abdülhamid halife olarak dinî manevralarla kurtarıcı bir Müslüman milliyetçiliğinin zuhurunu yönetti ve onayladı. Bu aslında normal bir siyasi-entelektüel veya millî uyanış hareketiydi. Sultan devleti kullanarak, Müslümanların dinî kimliğini çok yüksek bir bilinç seviyesine çıkardı.⁵⁷ Sultan [bu İslamcılık anlayışı içerisinde] aynı zamanda sürekli olarak, ama büyük bir maharet ve incelikle, *cihad* tehdidini kullanarak muhtemel bir Rus veya İngiliz müdahalesini engellemeye çalışıyor, bir Avrupalı devletin ihtirasını ötekine karşı dengeliyordu.⁵⁸

Panislamcılık fikrinin en görünür ve somut yansıması olan ve Georgeon'un II. Abdülhamid'den aktardığı şekliyle “hayallerde var olan bir güç” olarak cihat, I. Dünya Savaşı patlak verdiğindeyse potansiyel bir tehdit aracı ve bir koz olmanın ötesinde gerçekten hayata geçirilmeye çalışıldı. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinden on beş gün sonra (14 Kasım 1914), dönemin Şeyhülislamı Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi imzasıyla yayınlanan Cihat-ı Ekber Fetvası, Osmanlı Devleti'nde ve sair devletlerde yaşayan tüm Müslümanları İtilaf Devletleri karşısında savaşılmaya çağırıyordu. Sultan V. Mehmed Reşad'ın “İslam Padişahı Hazretleri” ve “Yüce İslam Halifesi” olarak nitelendirildiği bu fetva, tüm Müslümanların malları ve bedenleriyle cihada girişmesini bir farz, İslami teoloji içerisinde yapılması mecbur bir emir addediyordu:

İslam Padişahı Hazretleri umumi seferberlik suretiyle cihadı emrettiğinde “İnfirû hifâfen ve sikâlen ve câhidû bir emvâlikum ve enfusikum⁵⁹” ayet-i celilesinin yüce hükmünce bütün Müslümanlar üzerine cihat farz olup genç ve ihtiyar piyade ve süvari olarak bilcümle kıtalardaki Müslümanların malları ve bedenleriyle süratle cihada girişmeleri farz olur mu?

El-cevab beyan buyurula Allah-u Teâla Âlem. Olur.⁶⁰

Cihat-ı Ekber Fetvası'nın devamında ise yine Osmanlı Padişahı'nın halifelik unvanından meşruiyet devşirmek suretiyle “Rusya, İngiltere ve Fransa ile onlara yardımcı ve destek olan hükûmetlerin idareleri altında bulunan bütün Müslümanların”

⁵⁷ Karpat, a.g.e., s. 520.

⁵⁸ Karpat, a.g.e., s. 497.

⁵⁹ Tevbe Suresi 41. Ayet: “(Ey Müminler!) Gerek hafif, gerek ağır olarak savaşa çıkın, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edin.”

⁶⁰ “Cihad-ı Ekber Fetvası”, Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922), (Yayına hazırlayan: Ali Suat Ürgüplü), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 830.

bu devletler aleyhinde gazaya girişmeleri farz ilan edilerek İtilâf Devletleri'ndeki Müslümanlar isyana davet ediliyordu. Aynı şekilde, söz konusu cihat çağrısına uymayıp cihada katılmayanların “asi olup Allah’ın gazabına müstahak olacakları” ve “İslam Hükûmeti” yani Osmanlı Devleti askerlerine karşı savaşmaları halinde ise bu durumun “şeriatça haram olup katlolmalarıyla cehennem ateşine müstahak” olacakları belirtilmekteydi. Fetvanın daha da çarpıcı olan son kısmında ise Osmanlı Devleti’nin müttefiklerinin de “İslam’ın haklarına yardımcı oldukları” belirtilerek, “Müslümanların Almanya ve Avusturya aleyhine harp etmeleri İslam Hilafetinin zararına olacağından büyük günah” sayılmaktaydı.⁶¹

Sultan V. Mehmed Reşad’ın harbe girişin sebeplerini açıkladığı 22 Kasım 1914 tarihli beyannamesi ise hilafet makamından meşruiyet üretilme şekilleri ve kullandığı dil itibarıyla, Müslümanların cihada ikna edilmeye çalışılması açısından daha ilgi çekici bir örnektir. V. Mehmed Reşad’ın “bütün İslam ülkelerinde neşir ve ilânını irade ettiği” beyannamede Osmanlı Padişahı, “Emirü’l-Müminin, Halife-i Müslimin Hazretleri, Hâdimü’l-Harameyni’ş-Şerifeyn Halife-i Müslimin Hazretleri, Yüce İslam Halifesi” sıfatlarıyla nitelendirilmektedir.⁶²

Hilafeti “İslam âleminin istinat noktası ve İslamiyetin duruşunun dayanağı” olarak, İstanbul’u ise “Ümmet-i Muhammed’in can evi” olarak betimleyen beyanname, İtilâf Devletleri’nin “Hindistan’daki, Orta Asya’daki ve Afrika’nın çoğu cihetindeki İslam kavimlerini hürriyetlerinden mahrum eylediklerini” belirterek çok geniş ölçekli bir coğrafyaya seslenmektedir. I. Dünya Savaşı’nın nedenlerini, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durumu, savaşa girişinin sebeplerini ve cihadın gerekliliğini toplam 10 ayet⁶³ ve 2 hadisle destekleyen beyannamede, “Memalik-i Osmaniye’yi epeydir zayıflatan”, “Balkan Harbi’nde binlerce namuslu İslam kadınlarının masumiyet cevherlerinin parça parça edilmesine ve İslamiyetin yüce

⁶¹ “Cihad-ı Ekber Fetvası”, a.g.e., s.830-831.

⁶² “Sultan V. Mehmed Reşad’ın Harbe Girişin Sebeplerini İzah Eden 22 Kasım 1914 Tarihli Beyannamesi”, a.g.e., s. 832.

⁶³ Tevbe Suresi’nin 14, 24, 32, 38, 39 ve 41. Ayetleri; Bakara Suresi’nin 143. Ayeti; Fatiha Suresi’nin 5. Ayeti; Saf Suresi’nin 4. Ayeti ve Âl-i İmran Suresi’nin 103. Ayeti kullanılmıştır. Söz konusu ayetlere, -çalışmanın ileriki bölümlerinde de göreceğimiz üzere- savaş durumunda halkın canı ve malı ile bu savaşa katılmasını salık veren tüm diğer fetvalar, vaazlar ve hutbelerde sıklıkla başvurulur.

mukaddesatının heveslerin oyuncağı olmasına⁶⁴” sebep olan “İslamiyet düşmanları” karşısında halifenin Müslümanlara yaptığı cihat çağrısı şu şekildedir:

Kırım, Kazan, Türkistan, Buhara, Hive, Hindistan gibi mezkûr zalim hükûmetlerin tasallutları kabzasında bulunan ve Çin ve Afgan ve İran ile Afrika’da ve sair dünya ülkelerinde oturan bilumum Müslümanlar (...) devletimiz bugün İslamiyet’in can düşmanı olan Moskof, İngiliz ve Fransız hükûmetleri ve müttefikleriyle muharip bulunuyor. Emirü’l-Müminin ve Halife-i Müslimin Hazretleri sizi cihada davet ediyor.⁶⁵

Birinci Dünya Savaşı’nda yapılan cihat ilanı ve siyasal iktidarın dini araçsallaştırması içerisinde bu cihat söyleminin kapladığı yer birçok araştırmanın konusu olmuştur.⁶⁶ Bu çalışmalar arasında Hollandalı oryantalist tarihçi C. Snouck Hurgronje’nin Osmanlı Devleti’nin 1914’teki cihat ilanının müttefiki olan Almanlar tarafından hazırlanıp servis edildiğini ileri süren 1915 basımlı kısa eseri, yakın zamana kadar bu konudaki hemen hemen tüm çalışmaların atfı yaptığı bir eserdir. Tüm bu çalışmalardaki temel sav da 1914’teki cihat ilanının İngiltere’nin tahakkümü altındaki Müslümanları mobilize ederek savaşa yeni cepheler dâhil etmek amacıyla Almanya’nın isteği üzerine yapıldığına dayanmaktadır.⁶⁷ Ancak Mustafa Aksakal’ın Hurgronje’nin savına cevaben, cihat fikrini ve cihat söyleminin kullanımını 19. yüzyılın başından itibaren ele aldığı çalışması bu yüzyılda dinin araçsallaştırılmasına ilişkin daha kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır. Öncelikle Hurgronje ve devamında gelenlerin 1914’teki cihat ilânını kendine has ve biricik bir olgu gibi değerlendirmesine karşın Aksakal, 1773’te ve 1829’da Ruslara, 1809’da Sırlara ve 1897’de Yunanlara karşı olmak üzere 1914 yılı öncesindeki son 150 yılda dört kere cihat ilan edildiğini, 1821’deyse Yunan İsyanı karşısında Saray’dan İstanbul ve civarındaki vali, mutasarrıf ve askeri yetkililere yollanan bir talimatla tüm

⁶⁴ “Sultan V. Mehmed Reşad’ın Harbe Girişin Sebeplerini İzah Eden 22 Kasım 1914 Tarihli Beyannamesi”, **a.g.e.**, s. 832.

⁶⁵ **A.g.e.**, s. 836.

⁶⁶ Birinci Dünya Savaşı’nda cihat ilanının ve İslam’ın kullanımının farklı veçheleriyle ele alındığı kapsamlı bir derleme için bkz. Erik Jan Zürcher, (Editör), **Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje’s “Holy War Made in Germany”**, Leiden University Press, 2016.

Osmanlı Devleti’nin cihat ilanının Osmanlı içerisinde ve özellikle Ortadoğu’daki yankıları için bkz. Hasan Kayalı, **Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire: 1908-1919**, California: University of California Press, 1997.

Cihat kavramının 1914’e gelene kadar ne şekilde tedavüle sokulduğunu örneklendiren kapsamlı bir çalışma için bkz. Mustafa Aksakal, **The Ottoman Road to War in 1914**, Cambridge University Press, 2008.

⁶⁷ C. Snouck Hurgronje, **The Holy War ‘Made in Germany’**, New York: Putnam, 1915, s. 40-42.

Müslümanların bu isyan karşısında bir araya gelmesi çağrısı yapıldığını anlatmaktadır. Aksakal, yine bu çağrıda Hz. Muhammed dönemindeki gibi “şeriata uyulup cihad edilirse” muzaffer olunacağını telkin edildiğini belirtmektedir.⁶⁸ Öte yandan önceki kısımlarda II. Mahmut döneminde dinin sosyo-politik bağlamda araçsallaştırılmasına ilişkin verdiğimiz örneklerle benzer şekilde Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı karşısında II. Mahmut’un yolladığı ordunun “cihadiye” olarak adlandırılmasını ve Kırım Savaşı’nda toplanan vergi ve bağışların “iane-i cihadiye” ve “rüsumat-ı cihadiye” olarak sunulmasını da Aksakal, cihat söyleminin farklı alanlardaki eski uygulamalarına örnek olarak sunmaktadır.⁶⁹ Yine bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu’nun 1700-1870 yılları arasındaki savaşlarını inceleyen Virginia H. Aksan’ın değerlendirmesi de oldukça anlamlıdır: Devletin –özellikle 19. yüzyılda- askeri ve siyasi işlerde dini araçsallaştırmasını bir devlet politikasının yansıması olarak değerlendiren Aksan, siyasanın meşruiyeti karşısında sadece gayrimüslimlerden değil aynı zamanda Müslümanlardan da gelen karşı çıkışları bertaraf etmek adına bir “İslami ortodoksuluk” yaratma ihtiyacının temel motivasyon olduğunu ileri sürmektedir.⁷⁰ Aksan’ın değerlendirmesini Osmanlı Sultanı’na verilen Hilafet gücü ve bu gücün pratik tezahürü olarak cihat ilan edebilme kapasitesinin paralelinde okumak gerekir.

Cihat kavramının halkı mobilize etmek ve/veya askerlere motivasyon sağlamak amacıyla araçsallaştırılmasına ilişkin incelenmesi gereken bir diğer örnek de cihat risaleleridir.⁷¹ Osmanlı ordusunun mobilizasyonunda dini motiflerin rolünü inceleyen Mehmet Beşikçi, esas olarak cihat risalelerinden ve tabur imamlarının görevlerinden hareketle cihat söyleminin kullanılışını ele aldığı çalışmada bu retoriğin askeri anlamda gerekli ve işlevsel bir strateji olduğunu vurgular.⁷² Beşikçi, I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında hem camide hem orduda imamlarca cihat propagandası yapıldığını örneklerle gösterirken yaptığı tespit, bizim de bu çalışmada göstermeye çalışacağımız Cumhuriyet öncesi dönemde ve ardından da Erken Cumhuriyet

⁶⁸ Aksakal, **a.g.e.**, s. 189-190.

⁶⁹ **A.g.e.**, s. 190.

⁷⁰ Virginia H. Aksan, **Ottoman Wars, 1700-1870: An Empire Besieged**, Londra: Pearson Longman, 2007, s.4.

⁷¹ Cihat risalelerinin içeriğine ve “Cihad emr-i hakkıdır” başlıklı bir cihat risalesine ilişkin ayrıntılı bir inceleme için bkz. Abdullah Taha İmamoğlu, “1853-1856 Kırım Savaşı’na Dair Bir Cihad Risalesi”, **Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, VI, 11(2019), s. 39-48.

⁷² Mehmet Beşikçi, “Domestic Aspects of Ottoman Jihad: The Role of Religious Motifs and Religious Agents in the Mobilization of the Ottoman Army”, Zürcher, Erik Jan, (Editör), **Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje’s “Holy War Made in Germany”**, Leiden: Leiden University Press, 2016, s. 96.

döneminde –özellikle okur-yazar olmayan- halka ulaşmada caminin ve hutbelerin bir nevi okul görevi gördüğü fikrine ışık tutmaktadır. Siyasal iktidarın, o dönemki hâliyle şehirli, eğitilmiş ve hatta Beşikçi'nin ifadesiyle “elitist” Jön Türkler'in Osmanlı ordusunun ana omurgasını teşkil eden kırsal, eğitimsiz, Anadolu köylü sınıfına ulaşmasının tek yolu “İslam ortak dilini” kullanmaktı.⁷³ Öyle ki vatansever ve milliyetçi mesajlar ancak dinî bir zarfta sunulunca bu kitlelere ulaşabiliyordu. Bu fikre Zürcher de katılmakta, imparatorluğun çoğu Anadolu'dan gelen askerlerinin dini duygularına hitap etmenin “mantıklı” bir strateji olduğunu söylemektedir.⁷⁴ Osmanlı Devleti'nin savaşa girme ve cihat ilan etme sebeplerini meşrulaştırmaya çalışan bir tür propaganda kitapçıkları mahiyetindeki bu cihat risalelerinde askerlik görevinin farz-ı ayın olduğu söyleniyor, askerlikten firar etmenin ya da askerlik görevini layığınca yerine getirmemenin günahlarından, askerliğin, şehitliğin ve gaziliğin faziletlerinden söz ediliyordu.⁷⁵ Cihat risalelerinin söylemsel içeriğine dair saydığımız bu unsurlar ileriki bölümlerde örneklendireceğimiz Cuma hutbelerinde de hemen hemen aynıdır. Ancak bu cihat risalelerine siyasal araçsallığına ilişkin daha da ilginç bir noktanın altını çizelim: Bu cihat risalelerinin bazıları iktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle organik bağı olan⁷⁶ Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından basılıp dağıtılıyordu.⁷⁷ Bu cihat risalelerinin birçoğu bireysel entelektüel girişimler olmaktan ziyade İttihat ve

⁷³ Beşikçi, a.g.e., s. 97.

⁷⁴ Zürcher'e göre, II. Abdülhamid'in İslamî temayülü nasıl Osmanlı İmparatorluğu içindeki demografik değişimlere yönelik rasyonel bir cevapsa, İttihat ve Terakki iktidarının Osmanlı-Müslüman milliyetçiliğine olan ilgisi de savaş döneminde iktidarı altındaki halkı bir arada tutmak ve mobilize etmek için kullandığı stratejik bir araçtı; bkz. Erik Jan Zürcher, “Islam in the Service of the Caliphate and the Secular State”, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, Londra: I. B. Tauris, içinde, 2010, s. 277.

⁷⁵ Beşikçi, a.g.e., s. 98-99.

⁷⁶ 1 Şubat 1913'te kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kurucuları arasında en faal görünenler, Talat Bey, Midhat Şükrü Bleda, Hüseyin Cahit Yalçın ve Dr. Esat Işık gibi önde gelen İttihatçılardı; bkz. Nazım Hikmet Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 36.

⁷⁷ Beşikçi, a.g.e., s. 98.

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin cihat risalesi basıp dağıtmasına ilişkin olarak İmamoğlu'nun şu açıklaması da dikkate değerdir: “Balkan Harbi'nden önce ‘Sebilürreşad’ dergisinde yazılmış olan ‘Fezâil-i Cihâd Hakkında Müellefât-ı Osmanîye’ adlı makalede Bursalı Mehmed Tahir Efendi, Osmanlı ordusundaki askerlere manevi kuvvet vermek ve onları ruhen diri tutmak için Osmanlı âlim ve ediplerinin yazdığı cihat risalelerinin künyelerini bir araya getirmiştir. Bu makalede toplam yirmi dört eser ve müellifi zikreden Bursalı Mehmed Tahir'in bu yazısı daha sonra diğer yazılarıyla beraber Menakıb-ı Harb adlı risalede yeniden ele alınmış ve daha önce zikrettiği (24) yirmi dört eserlik bibliyografik bilgiyi genişleterek eser sayısını otuz sekize çıkarmıştır. Bu eser 1333/1914-15 yılında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından ücretsiz olarak dağıtılmış ve hediye olarak basılmasına karar verilmiştir. Bu kararın sebebinin Cihan Harbi'ne giren Osmanlı Devleti'nin savaşçı unsurlarını gaza fikri etrafında toplamak olduğu ifade edilmiştir. Bursalı Mehmed Tahir, bu eseri vatan için fedakârlık yapacaklar için kaleme aldığını belirtmiş ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin hizmetlerine katkı sağlamak istediğini de dile getirmiştir. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, eseri ücretsiz olarak basmıştır.” Bkz. Abdullah Taha İmamoğlu, “I. Dünya Savaşı'na Bibliyografik Bir Katkı”, Çetin, H. ve Erdemir, L. (Ed.), *100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Miras Bildiri Kitabı* içinde, Cilt 1, Çanakkale: Çanakkale Valiliği Yayınları, 2015, s. 155.

Terakki hükûmetine ve Harbiye Nezareti'ne yakın kişilere yaptırılıyor ve bu propaganda metinlerinde sunulan içerik, hükûmetçe “makbul” ve “doğru” görülen bir İslam'ı içeriyordu.⁷⁸

Ancak burada, camilerde okur-yazar olmayan yurttaşlara işitsel bir şekilde seslenecek hutbelerin aksine hâlâ matbu bir metinden söz ediyoruz. Her ne kadar II. Abdülhamid döneminde ve devamında yazılı basın ve yazılı propaganda epey bir yol kat etmiş olsa da okur-yazarlık oranının son derece düşük olduğu Müslüman Osmanlı toplumunda bu içeriklerin Anadolu halkına ulaşamadığını söyleyebiliriz. Özellikle 1908 Devrimi sonrasında kamuoyunu şekillendirme gayesiyle sözlü propaganda araçları artan bir önem kazanmıştır. Bu durumu İsmail Kara şöyle ifade ediyor:

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra vaaz ve hutbelerin hem siyasî kullanım alanında hem de kullanım tarzında büyük bir genişleme olmuştur. Okuma-yazmanın sınırlı olduğu ve gazetelerin halk katında itibarlı olmadığı bir ortamda özellikle hutbelere özel bir önem atfedilmektedir.⁷⁹

Bahsettiğimiz bu şartlar dâhilinde, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda önemi giderek artan sözlü propaganda araçlarının içerisinde mevlid, dini nasihat, şiir ve şarkı gibi unsurlar bulunsa da⁸⁰ hem ulaştığı kitlenin büyüklüğü hem de sunulmak istenen muhtevayı barındırabilme kapasitesi sebebiyle esas araçlar vaaz ve hutbeydi. Kara'ya göre vaaz ve hutbeler aracılığıyla siyasî iktidarın ulaşmak istediği hedefler, uygarlık ve ilerlemenin önündeki dinî içerikli engelleri kaldırılmak, meşrutiyetin meşru bir yönetim tarzı olduğunu halka anlatmak ve muhalif fikirleri bertaraf etmektir.⁸¹ Burada İttihat ve Terakki'nin de söz konusu sözlü propaganda araçlarına –özellikle de vaaz ve hutbeye- özel bir önem atfettiğini söylemekte fayda var. 1908, 1909 ve 1911 programlarında vaaz, hutbe ve irşadın tertibine yönelik özel hükümlere yer veren İttihat ve Terakki, Osmanlı Devleti'nin savaşa girme gerekçelerini halka açıklamak ve davasını meşru kılmak için hutbe serileri düzenlemişti. Savaş arifesinde yapılan bu hutbe organizasyonları büyük ölçüde daha önce de bahsettiğimiz Müdafaa-i Millîye Cemiyeti tarafından düzenleniyordu.⁸² Yoğun bir programla sunulan bu vaaz ve hutbe serileri sadece Cuma günleri değil haftanın diğer günlerinde de yapılıyor, haftanın bir

⁷⁸ Beşikçi, **a.g.e.**, s. 99.

⁷⁹ İsmail Kara, **İslamcıların Siyasî Görüşleri**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 88.

⁸⁰ Beşikçi, **a.g.e.**, s. 101.

⁸¹ Kara, **a.g.e.**, s. 88-89.

⁸² Beşikçi, **a.g.e.**, s. 103.

günü sadece kadınlara ayrılıyordu. *İkdam* gazetesinde 24 Ekim 1914 tarihinde çıkan ufak bir haber, söz konusu hutbe serilerinin haftalık programını sunar niteliktedir:

Yarınki Cuma gününden itibaren Müdafaa-i Millîye namına vaaz ve nasihatle irşadat ve teşvikatta bulunacak ulema-i kiramın esamisi ber-vech-i âtidir:
Üsküdar muciz imamlarından Debreli Veledân Faik Efendi, Üsküdar Yeni Cami’de,
Beyazıt muciz imamlarından Sıvaslı Necip Efendi, Beyazıt Camii’nde
(...)
Fatih muciz imamlarından İstanbullu Ethem Efendi, Ayasofya’da Salı günleri öğleden sonra kadınlara,
Ofllu Harun Efendi, Salı günleri Şehzade Camii’nde, öğleden sonra kadınlara.⁸³

Savaş öncesinde ve esnasında kamuoyunu şekillendirmek ve Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesini meşrulaştırmak amacıyla sivillere yönelik yürütülen sözlü propagandanın yanı sıra savaşta orduyu yüreklendirmek için de vaaz ve hutbe gibi sözlü propaganda araçlarına başvuruluyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi büyük ekseriyeti okuma yazma bilmeyen kırsal kesimden gelmiş askerlerden oluşan orduyu yüreklendirmek ve belirli fikirleri dolaşıma sokmak için dini duygulardan beslenen bu sözlü propaganda araçları “tabur imamlarınca” icra ediliyordu. III. Selim döneminde başlatılan, II. Mahmut döneminde standartlaşan tabur imamı uygulaması I. Dünya Savaşı’nda da etkin şekilde kullanılmıştı.⁸⁴ I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun en büyük sorunlarından biriye giderek artan firarlardı. Özellikle savaşın ikinci yarısında Osmanlı Ordusu’nda seferber edilen askerlerin yüzde 17’sinin, yani 500 bini aşkın askerin firar etmiş olması bu sorunun büyüklüğünü gösterir nitelikte bir veridir.⁸⁵ Bu sebeple de tabur imamlarının vaaz ve hutbelerinde özellikle yer verdiği konular “kutsal askerlik görevinden firar etmenin İslam’ca yasaklanmış bir günah olduğu”, askerlik görevinin kutsiyeti ve faziletleri idi. Yine bu vaaz ve hutbelerde şehitlik ve gazilik sıklıkla yüceltiliyordu.⁸⁶ Ayrıca tabur imamlarınca verilen bazı vaaz ve hutbelerin Harbiye Nezareti’nden gönderildiğini ve bu vaaz ve hutbelerin okunduğu içtimalara bütün askerlerin katılmasının mecburi olduğunu biliyoruz. I. Dünya

⁸³ “Vaaz ve nasihat”, *İkdam*, 24 Eylül 1914.

⁸⁴ Beşikçi, *a.g.e.*, s. 104.

⁸⁵ Hakan Yaşar, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Firari Askerler Sorununa Dair Genel Bir Değerlendirme”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI, 32(2016), s. 9.

⁸⁶ Burada Beşikçi, söz konusu vaaz ve hutbelerde sıklıkla Enfal Suresi’nin 15. ve 16. ayetlerine başvurulduğunu söylemektedir; bkz. Beşikçi, *a.g.e.*, s. 105. (Enfal Suresi’nin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yapılan mealine göre söz konusu ayetler şöyledir: “15. Ey iman edenler. Savaş düzeninde iken kâfirlerle karşılaştığınız zaman sakın onlara arkanızı dönmeyin (savaştan kaçmayın). 16. Savaş taktiği olarak düşmanı vurmak için çekilme, ya da diğer bir birliğe katılmak durumu hariç- böyle bir günde her kim onlara arkasını dönerse mutlaka o, Allah’ın gazabına uğramış olur. Onun varacağı yer de cehennemdir. Ne kötü varılacak yerdir orası!”).

Savaşı'nda Sina-Filistin Cephesi'nde savaşmış bir asker olan Dramalı Sami Bey'in büyük bir titizlikle kaleme aldığı savaş günlüğünün 15 Mayıs 1918 tarihli girdisi şöyledir: "Alay karargâhında bölükler toplattırılıp Harbiye Nezareti tarafından birliklere gönderilen bir vaiz tarafından verilen vaaz dinlettirilmiştir."⁸⁷

Birinci Dünya Savaşı'nda Gelibolu Cephesi'nde savaşan, ardından 1917'de ordudan firar eden Süleyman Nuri'nin savaş anılarıysa hem tabur imamları hem de rütbeli askerlerce yürütülen sözlü propaganda faaliyetlerinin İttihat ve Terakki iktidarının siyasetine ve beklentilerine tamamen uygun şekilde yürütüldüğüne dair çarpıcı ifadeler sunmaktadır. Propaganda kelimesini bilinçli bir şekilde defalarca kullanan Süleyman Nuri'nin aktardıklarına göre bu sözlü propagandanın muhtevası büyük ölçüde firarı engellemeye ve Ermeni düşmanlığına dayanıyordu:

Ateş hatlarında imamlar ve subaylar tarafından bize telkin edilen yurt ve millet mefhumlarının sabun köpüğünden başka bir şey olmadıkları ve bu mefhumların iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Partisi ve iktidarı kendi saadet ve ikballerine erişmek için bir basamak tahtası olarak kullandıklarını (...) ⁸⁸

Her birimiz, kulaklarımızda sedası hâlâ akseden, Ermeniler aleyhindeki işittiğimiz propagandanın sahasına gömülüydük. Kıtalarımızda yürütülen propaganda gereğince, bu aslı Ermeni olan Rus erleri güya mülteci Türk erlerini kumandanlarına teslim etmez, ellerine düşürdüklerini ya hemen orada veyahut da yollarda hesaplarını görürlermiş. ⁸⁹

Zaten Türk vatandaşlarla Ermeni vatandaşları arasına nifak tohumları saçanlar, o vakit Türkiye'de iktidarda bulunan İttihatçılar oldukları için, orduda da adamları vasıtasıyla erler arasında Ermeni düşmanlığı tohumlarını ekmekten geri durmazlardı ve Ermeniler aleyhine yapılan propaganda da bunun neticesiydi. ⁹⁰

1.2. "Halka gitmek" için bir köprü: Hutbelerin dil ve içeriğine ilişkin ıslah tartışmaları

Özellikle I. Dünya Savaşı döneminde hutbelerin hem sivil hem askerlere yönelik bir sözlü propaganda aracı olarak kullanılmasına dair örnekler gördük. Fakat hutbelerin, halka ulaşmadaki işlevselliğinden hareketle o günün gereklerine göre yeniden düzenlenmesine ilişkin taleplere, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında yaşanan siyasi

⁸⁷ Sami Yengin, **Drama'dan Sina-Filistin'e Savaş Günlüğü (1917-1918)**, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007, s. 79.

⁸⁸ Süleyman Nuri, **Uyanan Esirler: Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine**, İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, 2002, s. 137.

⁸⁹ A.g.e., s. 139.

⁹⁰ A.g.e., s. 140.

dönüşümle birlikte hutbeler üzerine yapılan biçim ve içerik tartışmalarına da bakmak bir köprü olarak hutbenin yeniden keşfinin hangi nedenlere ve amaçlara dayandığını anlamak açısından oldukça önemlidir. 20. yüzyılın başında, bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nun dayandığı farklı hegemonya ilişkilerinin yeniden tanımlanmasıyla ilgili pek çok proje, İmparatorluğu yeniden ayağa kaldırmanın reçeteleri olarak tartışılıyordu. II. Meşrutiyet döneminde Yusuf Akçura’nın “Üç Tarz-ı Siyaset” ile açıkladığı başat fikir akımlarının sunduğu bu reçeteler, Selim Deringil’in ifadesiyle “İmparatorluğun farklı meşruluk zeminleri arasında gidip geliyordu.”⁹¹ Bu farklı meşruluk zeminleri içerisinde Türkçülüğün geniş bir zamana yayılan önemini ileriki kısımlarda ele alacağız. Kuşkusuz bu farklı meşruluk zeminlerine dayanan fikir akımlarının ortak gayesi yeni düşünceleri ve Meşrutiyet’in yarattığı “yenilikleri” halka anlatmak ve halkın gözünde meşru kılmaktı. II. Meşrutiyet döneminde en kısa ve faydalı bir şekilde halka gitmenin en önemli yolunun cami ve minber olduğunun sık sık üzerinde durulduğu bilinmektedir.⁹² İleride de ayrıntılı olarak göstereceğimiz üzere halka ulaşmak için camilerin ve özellikle de Cuma hutbelerinin önemli bir köprü olduğunu fakat uzun süredir bu işlevlerini yerine getirmediklerini düşünen Meşrutiyet aydınları ve din insanları, hutbelerin biçim ve içeriğinin yeniden düzenlenmesi üzerine kapsamlı bir tartışma yürütmüştü. Recai Doğan’a göre Meşrutiyet’in üç büyük düşünce akımı hutbelerin Türkçeleştirilmesi meselesinde ortak bir yaklaşım sergilemiş, “iletişimde mesajın yerine ulaşmasının birincil şartının verici ile alıcı arasında ortak iletişim kanallarını kullanmak olması sebebiyle hutbeler konusunda tartışmaların yoğunlaştığı nokta dil olmuştur.”⁹³

II. Meşrutiyet döneminde yapılan Türkçe hutbe tartışmalarını aşağıda örneklendireceğiz fakat sonradan yoğunlaşacak bu tartışmanın nadir de olsa öncüllerini de bulmak mümkün.⁹⁴ Keza siyasal iktidar ve muhalefetin hutbelerde meşruiyet aramaları ıslahat ve modernleşme süreciyle bağlantılı olarak, II. Meşrutiyet öncesinde de “halka gitme” ve “dil”le alakalıdır.⁹⁵ Osmanlı reform hareketinin meşhur

⁹¹ Selim Deringil, *The Well-protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, Londra: I. B. Tauris, 2011, s. 2.

⁹² Doğan, a.g.e., s. 32.

⁹³ Doğan, a.g.e., s. 45.

⁹⁴ Burada bahsettiğimiz tartışmaların yanı sıra II. Abdülhamid döneminde Ayasofya ve Beyazıt Camii’nde Türkçe hutbe okunduğunu da hatırlatmak gerekir. Bkz. Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation-State*, New York: I. B. Tauris, 2010, s. 46.

⁹⁵ İsmail Kara, kamuoyu ve meşruiyet oluşturma aracı olarak matbuatın ve vaazların kullanılmasının arkasında yatan “halka gitme” saikini Meşrutiyet’in getirdiği yeni sosyo-politik şartlar ışığında şöyle açıklamaktadır: “Halka gitme’nin, ‘halka söyleme’nin arkasında, halkı, ‘efkâr-ı umumiye’yi

isimlerinden Ali Suavi, II. Meşrutiyet'ten yaklaşık 40 yıl önce, 1 Mayıs 1870 tarihinde *Ulûm*'da çıkan "Zemane Hutbesi" başlıklı yazısında Türkçe ibadeti savunuyor, hutbe ve namazın Türkçe olması gerektiğini dile getiriyordu.⁹⁶ Ali Suavi'nin asıl yakındığı şey, II. Meşrutiyet dönemindeki tartışmalarda da sıklıkla görüleceği gibi modernleşme çabalarında bir araç olarak kullanılması gereken hutbelerin halkın anlayacağı bir biçimde olmadığı ve muhtevasının o günün gereklerine uygun olmadığıydı.

II. Meşrutiyet döneminde Cuma hutbelerinin dili ve içeriğine ilişkin tartışmaların odak noktalarını görmek adınaysa, dönemin en önemli yayın organlarından *Sırât-ı Müstakim*'de yayınlanmış çeşitli yazılara bakmak faydalı olacaktır. Gerçekten de özellikle 1908-1911 arasında hutbelerin kimsenin anlamadığı bir şekilde icra edildiğine, çağ dışı olduğuna, içeriğinin de "zamana ve zemine uygun" hâle getirilmesi ve Türkçeleştirilmesi gerektiğine ilişkin çok sayıda yazı *Sırât-ı Müstakim*'de yayınlanmıştır. Hutbelerde ıslahat yapılmasını savunan birçok kişinin yanı sıra *Sırât-ı Müstakim* imzasıyla çıkan bazı yazılar da bu yönde bir çağrı yapmaktadır.⁹⁷ Örneğin, *Sırât-ı Müstakim*'de hutbeler hakkında seri makaleler yazan ve yine aynı dergide kendi yazdığı otuzu aşkın hutbe örneğini paylaşan Arpacılar Camii Katib-i Vekili Ali Şeyhü'l Arap, "Hutbeler nasıl olmalı?" başlıklı yazısında, *Sırât-ı Müstakim*'de hutbelerin ıslahına ilişkin birçok yazı kaleme alındığını fakat yetkililerin bu konuyla ilgili herhangi bir düzenlemeye girişmediğinden yakınarak, anlaşılmayan ve çağ dışı bir şekilde icra edildiğini savunduğu hutbelere ilişkin şunları söylemektedir:

Hâlbuki hutbe bir nutk-ı dînîdir, dîn-i İslam ise bütün ulûm ve fûnûndan bahseder. Böyle iken acaba şimdiki hutbelerimizden istifâde olunuyor mu? Tagannîden başka bir şey var mı? Hattâ garibdir ki o silsile-i nagamât içinde az çok mevzû hadisler de kulağa çarpıyor! İmdi maksad-ı âcizânem şudur ki artık bu eski hutbeler ile bu tagannîyi terk edelim: Dînî, ictimâî, siyâsî hutbeler tanzim ile nutuk sûretinde okuyalım.⁹⁸

aydınlatmak, yönlendirmek, bir 'fıkr-i terakki' uyandırmak gibi siyasi-sosyal saikler ve aydınlara has tavırlar bulunmaktadır. Meşrutî idarede halka seçme hakkı verilmiş, 'hakimiyet-i millet' ilke olarak tanınmıştır. Fakat halkla meşrutî yönetimi tesis eden ve destekleyen kesimler arasındaki derin zihniyet farkları kaldırılabilmiş değildir." Bkz. Kara, a.g.e., s. 86.

⁹⁶ Azak, a.g.e., s. 47.

⁹⁷ *Sırât-ı Müstakim* imzasıyla yazılan bu çağrılara bir örnek için bkz. "Hutbeler", *Sırât-ı Müstakim*, Cilt:5, Sayı: 120, 22 Aralık 1910- 09 Kânûnievvel 1326, s. 264.

⁹⁸ Ali Şeyh'ül Arap, "Hutbeler nasıl olmalı?", *Sırât-ı Müstakim*, Cilt: 3, Sayı: 61, 04 Kasım 1909- 22 Teşrinievvel 1325, s.135.

Bu tartışmalar içerisinde en çok vurgulanan tabir hutbelerin “zamana ve zemine uygun olması” gereğidir. Buradaki temel kasıt, çok eskiden beri kullanılan birtakım biçimsel kalıplara, eski hutbe örneklerine ve bu eski örneklerde işlenen, o günün toplumunun derdi olmaktan çıkmış birtakım konulara sıkışıp kalmış olan hutbeleri, öncelikle Türkçeleştirip halkın anlayacağı bir biçime sokmak, ardından da içeriğini o günün siyasi, toplumsal ve ekonomik gelişmelerine uygun hâle getirmektir.⁹⁹ Yani Meşrutiyet’in getirdiği düzenin “yeniliklerini”, o çağın gereklerini ve olagelen çok veçheli gelişmeleri halka anlatmak için son derece işlevsel bir araç olan minberin çağı yakalaması ve o çağın diliyle konuşması istenmektedir. Yani hutbelerin doğru şekilde kullanılırsa halka ulaşmada çok işlevli bir köprü olacağı fikri bu dönemde kesifleşmiştir. İstenilen bu ıslahatın ilk ayağını oluşturan “halkın anladığı dilden konuşma” meselesi bu fikir etrafında yoğun bir şekilde işlenmiştir. Bu tartışma içerisinde bazı tarafların Türkçeleştirmeyi “bid’at” yani İslami teamüle uygun olmayarak bir şeyleri icat etmek olarak görmesinden ötürü, hutbelerin Türkçeleştirilmesini savunanlarsa Hindistan’da hutbelerin ardından yerel dilde mealinin söylenmesi gibi çeşitli uygulamaları örnek göstermektedir.¹⁰⁰ Bu tartışmaların birçoğunda hutbelerin pratik ve işlevsel özelliklerine vurgu yapan pragmatik ve faydacı bir bakış açısının hâkim olduğunu söylemek mümkün. Örneğin hutbelerin Türkçeleştirilmesi gerektiğini savunan bir dizi makale kaleme almış olan Sâbık Karahisâr-ı Şarkî Mutasarrıfı Ahmed Cavid’in “Hutbelere dair” başlıklı bir yazısında halkın anlayacağı dille konuşmanın önemi, “halkı dünyevi meselelerden haberdar etmesi” gereken hutbelerden elde edilecek “istifadeden” gelmektedir:

Hutbeden maksad, halkı umûr-ı dünyeviyye ve uhreviyye hakkında ikâz ederek selâmet-i umûmiyye ve İslamiyyeye hizmet olduğuna şüphe yoktur. Bu maksaddan lâıykıyla istifâde şüphesiz, hutbenin cemâatçe anlaşılmasıyla kâbildir, cemaatin anlamasıyla mütenâsiptir. Binâenaleyh bu nasîhat-ı dîniyyenin ya Türkçe olarak söylenilmesi, kâbil olmaz ise, minbere çıkmazdan evvel hatîb efendi tarafından okunacak hutbenin etrâflıca ve mücmelen mahallin en çok söylenilen lisân ile anlatılması fevâid-i külliyye hâsıl eder zannındayım. Bunlar kâbil olmaz ise hutbeden edilecek istifâde şimdiye kadar olduğu gibi

⁹⁹ “Zamana ve zemine uygunluk” tabirinin ne şekilde açıklandığına ilişkin örnekler için bkz. Alimcan el-İdrisi, “Hutbelere Dair”, **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: 5, Sayı: 120, s.264; Ali Şeyh’ülArap, “Hutbeler nasıl olmalı?”, **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: 3, Sayı: 61, s. 136; Ahmed Cavid, “Hutbelere Dair”, **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: 3, Sayı: 64, s. 184; ve Antakya Ulemasından Bereketzâde Safvet, “Hutbelere Dair”, **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: 2, Sayı: 27, s. 9-10.

¹⁰⁰ Ahmed Cavid, “Hutbelere dair”, **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: 3, Sayı: 71, 13 Ocak 1910- 31 Kânûnievvel 1325, s. 237.

Sırât-ı Müstakim’in söz konusu 71. sayısı, yayınlanan sekiz makalenin üçünün sadece hutbeleri konu edinmesi bakımından da dikkate değerdir.

akîm kalmış olur. Hutbeyi yalnız Arapça bilenler anlamış olup diğer akvâm yalnız bir duâ dinlemiş olarak beklenen fayda hâsıl olmadan camiden çıkmış olurlar.¹⁰¹

Hutbelerin hem dil hem de içerik bakımından ıslah edilmesi gerektiğine ilişkin tartışmaların yoğunlaştığı bu dönemde, vaiz ve hatiplerin İslam'ın ilk yüzyıllarına ilişkin antolojilerden seçkiler okuduğu için bir nevi yüksek hitabet sanatı icra ettikleri ve bu nedenle de biçim ve muhteva itibarıyla dinleyiciden giderek uzaklaştıklarına yönelik eleştiri İslam dünyasının başka yerlerinde de dillendiriliyordu. Örneğin Mısır'daki ilmiye mensupları da bu arkaik hutbeleri eleştirmeye başlamışlardı. Eleştirileri hutbelerin eski çağların sorunlarıyla ilgili olduğu ve modern dünyada Müslümanların karşı karşıya olduğu sorunlara değinmediği yönündeydi. Kullanılan eski Arapça sebebiyle de dinleyiciler hutbeleri anlamıyor, hutbeler sanatsal ve sembolik bir tür duadan ibaret oluyordu.¹⁰² İslam'ın bir siyaset, ekonomi, sosyoloji ve edebiyat dini olduğunu, bu nedenle de hutbelerin toplumsal reformun ve siyasi özgürleşmenin bir aracı olması gerektiğini savunan bu ulemanın 1910 yılında Mısır'da hutbelerin yeniden düzenlenmesiyle ilgilenecek bir encümen oluşturması İslam coğrafyasında yankı uyandırmıştı.¹⁰³ Bu gelişmeyi haberleştiren ve encümenin kuruluş nizamnamesini tercüme edip yayınlayan *Sırât-ı Müstakim*'in sonraki sayılarında da bu encümene çok sayıda atıf yapılacaktı. *Sırât-ı Müstakim*'ce tercüme edilen 12 maddelik nizamnamenin 11. maddesi, hutbelerin içeriğinin “zamana ve zemine uygun olması” gerektiğini savunanlarca sıklıkla dile getirilecekti:

Madde 11: Tehzîb-i nüfûsta, ahlâk-ı fâzılayı ifâzada ve nâsın şuûn-ı dîniyye ve dünyeviyyelerini lâıykı vechile tanzimde te'sîrât-ı hasene vücûda getirir hutbe ve mev'izalar için ne gibi şeylere riâyet olunmak lâzım geldiğine dâir olan nesâyihi Encümen risâlelerle neşreder.¹⁰⁴

Söz konusu haberin yankıları içerisinde, “hutbelerin içeriğinin ıslahından” sorumlu bir encümenin İstanbul'da da teşekkül edilmesine ilişkin bir dizi çağrıya cevap dönemin konuya ilişkin en yetkili isminden gelmişti. Dönemin Şeyhülislamı Musa Kazım Efendi tarafından oluşturulan bir meclis, istenildiği gibi, hutbelerin

¹⁰¹ Ahmed Cavid, “Hutbelere dair”, *Sırât-ı Müstakim*, Cilt: 3, Sayı: 64, 25 Kasım 1909- 12 Teşrinisânî 1325, s. 184.

¹⁰² Borthwick, *a.g.e.*, s. 303.

¹⁰³ *A.g.e.*, s. 304.

¹⁰⁴ “Mısır'da Hutbelerle Mevâiz-i Dîniyyenin Te'mîn-i Terakkisi Encümeni”, *Sırât-ı Müstakim*, Cilt: 4, Sayı: 102, 12 Ağustos 1910, 30 Temmuz 1326, s. 404.

“ihtiyacat-ı hal ve zamana muvafık olarak” düzenlenmesinden mesul olacaktı. Bu yeni meclisin oluşturulmasına ilişkin olarak yine *Sırât-ı Müstakim*’de yayınlanan bir yazıda, Şeyhülislam’ın bu girişimi övgüyle ve mutlulukla karşılanmıştı. Yazı bu yeni meclisin yapısını ve işlevini şu şekilde açıklamaktadır:

Geçen nüshamızda Hutbelerle Mevâzi’-i Dîniyyenin Te’mîn-i Terakkîsi Encümeni nâmıyla Mısır’da teşekkül eden encümenin nizâmnâmesini tercüme etmiştik. Bu hafta Dâru’l-Hilâfe’de de bu husûsa ehemmiyet verildiğini görmekle bütün âlem-i İslam müftehirdir. Sadr-ı Celîl-i İslam’da olduğu vechile hutbelerin ihtiyâcât-ı hâl ve zamana muvâfık olarak tanzîm ve tertîbi Şeyhülİslam Mûsâ Kâzım Efendi Hazretlerince nazar-ı dikkate alınarak hemen Fetvâhâne-i Âlî erkânından ve Meclis-i Mesâlih- i Talebe, Tedkîk-i Müellefât Hey’eti’nden müntehab a’zâdan mürekkeb bir meclis teşkîl edilmiş ve hutbelerin dînî, ahlâkî, ictimâî bir sûrette tertîb ve tanzîmiyle bil-umûm hutebâyâ neşr ü teblîği bu meclisin vezâ’if-i esâsiyyesi olmak üzere gösterilmiştir. Cuma ve bayram namazlarının hitâmını müteâkib her câmiin kürsî meşâyihî tarafından hutbelerin meâlî cemâat-i müslimîne şerh ve tafsîl edilecektir. Şu âdet-i kadîme-i İslamiyye’nin ihyâsı cidden câlib-i şükrândır. Şu kadar ki bu meclisin dâire-i salâhiyeti tevsî’ edilerek –Mısır’da olduğu gibi– evsâf-ı mahsûsayı hâiz zevât tarafından gönderilecek hutbelerin de müsâbakaya konularak içlerinden muvâfık olanlarının intihâb ve kabûl olunması temenni olunur. Böyle olursa hem hatîblere tâziyâne-i teşvik olur, hem de kimsenin bir diyeceği kalmaz.¹⁰⁵

Yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere Şeyhülislam tarafından oluşturulan bu yeni meclis, hutbeleri zamanın ihtiyaçlarına göre “dini, ahlaki ve içtimai bir surette” yeniden düzenleyecek, Cuma ve bayram namazlarından sonra bu hutbelerin meali okunacak, gerekli vasıflara sahip kişilerce yollanan hutbeler arasından seçilenler de imam ve hatiplerce kullanılmaları için yayınlanacaktı. Ancak *Sırât-ı Müstakim*’in sonraki sayılarında çıkan yazılardan ve şikâyetlerden anlaşılacağı üzere söz konusu meclis bu görevleri layığına yerine getiremedi.

Başta Cuma hutbeleri olmak üzere İslam dininin Türkçeleştirilmesi tartışmalarının yanı sıra Türkçe Kur’an-ı Kerim tefsiri ile ilgili çalışmaların da yapıldığı II. Meşrutiyet yıllarında Kılıçzâde Hakkı ise sadece Kur’an-ı Kerim’in değil sahih hadislerin de Türkçeye tercümesinin gerekli olduğunu vurgulayan biridir. Batıcı modernleşmenin ve Türkçü bir öze kısıtlı millî değerlerin sıkı savunucularından olan Kılıçzâde Hakkı da Cuma hutbelerinin içeriğinin çağa uygun bir şekilde gözden geçirilmesini ve dilinin Türkçe olmasını birçok yazısında savunmuştur. Kılıçzâde

¹⁰⁵ “Cevâmî-i Şerifede Hutbeler”, *Sırât-ı Müstakim*, Cilt: 4, Sayı: 103, 18 Ağustos 1910- 05 Ağustos 1326, s. 437.

Hakkı, bu bölümde anlatmaya çalıştığımız süreklilik olgusu açısından da önem arz eden bir kişidir. II. Meşrutiyet ve sonrasının önemli bir gazetecisi olan Kılıçzâde Hakkı'nın, Erken Cumhuriyet döneminde de yeni bir din-siyaset ilişkisinin tesisine fikirleriyle yön vermiş, Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'ye yakınlığıyla tanınan, Cumhuriyet döneminde üç dönem milletvekilliği ve Maarif Komisyonu üyeliği yapmış bir kimse olduğunu hatırlatalım.¹⁰⁶ 1912'de yayınladığı, Cumhuriyet'in kurucu felsefesinin oluşmasında etkili olan bir Batılılaşma projesi niteliğindeki “Pek uyanık bir uyku” başlıklı meşhur makalesi, “camilerde, halka verilen vaaz ve hutbelerde din dilinin değiştirilmesini”, “halka adab, erkân, farz ve sünnetlerden sonra çalışmanın erdeminden, tasarruftan, helal kazançtan, güzel ahlaktan ve yekdiğerine sevgiden” bahsedilmesini savunur.¹⁰⁷ Kılıçzâde Hakkı'nın hutbe içeriklerine ilişkin saydığı tüm bu kalemler, ileriki bölümlerde örneklendireceğimiz Cumhuriyet dönemi hutbelerinin konu başlıklarını teşkil etmesi açısından da son derece dikkate değerdir.

Burada yeri gelmişken şunu da ifade etmek gerekiyor. Yukarıda verdiğimiz örnekler söz konusu dönem içerisinde Cuma hutbelerinin yeniliği halka anlatmaktaki işlevselliğinin kullanılması ve bu amaçla hutbelerin biçim ve içeriğinde ıslahat yapılmasına ilişkin kurumsal düzlemde uygulamaya konulması istenen düzenlemelere yöneliktir. Yani hutbenin halka giden işlevsel bir köprü olarak yeniden kurgulanması adına idarenin ve başta Meşihat makamının hutbelerle ilgili reformları hayata geçirmesi için açılan geniş çaplı bir tartışmayı ve çağrışı işaret etmektedir. Fakat öte yandan Meşihat makamının genel bir düzenleme yapmasını beklemeksizin bazı hatiplerin kendi inisiyatifleriyle, biçim ve içerikleri bakımından yenilenmiş hutbeleri cemaatlerine okuduklarını ve bunun cemaat tarafından olumlu karşılandığını biliyoruz. Bu tür girişimlerde bulunan bazı hatiplerin, niyetlerini, okudukları hutbeleri ve cemaatin bu girişim karşısındaki tepkisini açıkladıkları bazı yazıları da dönemin gazetelerinde görmek mümkün. Burada çarpıcı olan bir diğer nokta ise bu hatiplerin “Meşrutiyet'in faziletlerini halka kendi lisanlarıyla anlatma” gayesinde oluşlarıdır. Burada Belgradlı bir hatip olan Mehmed Remzi'nin yazdıklarını göstermek faydalı olacaktır. *Sırât-ı Müstakim*'in 31 Mart 1910 tarihli sayısında kendi girişimini ve deneyimlerini anlatan Mehmed Remzi, birkaç hafta eski hutbeleri Cuma'dan sonra cemaate tefsir ettiğini, sonraki bir hafta ise hutbelerden birini Türkçe'ye tercüme

¹⁰⁶ M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981, s.405.

¹⁰⁷ Kılıçzâde Hakkı, “Pek uyanık bir uyku”, **İctihad**, 55(1912), s. 1227.

ederek “mev’ize” kısmında küçük bir ilâve ile okuduğunu söylemektedir¹⁰⁸. Sonrasında dergideki yazısında da paylaştığı, kendi yazdığı bir Türkçe hutbeyi cemaate okuyan Mehmed Remzi’nin hutbesindeki şu kısımlar “Meşrutiyet’in faziletlerini halka anlatma” gayesini –ve Meşrutiyet’e bağlılığın iki cihanda selamet bulmak vaadiyle meşrulaştırılmasını- örneklendirmesi açısından mühimdir:

Ey İslam kardeşler! Ehl-i İslam arasında bazı münafık gürûhu zuhûr ederek zavallı birtakım cahilleri, “Meşrûtiyet şerîatsizliktir” diyerek aldatıyorlar ve bu vesîle ile âmâl-i fâsidelerine hizmet ettiriyorlar. Buna taaccüb edilmemelidir. Zîrâ enbiyâ-yı zîşânı tekzîb edenler de var idi. Hakkın ne tarafta olduğunu tefrikten âciz olan mü’min kardeşlerime her vakit ve her işte hakkın ne tarafta olduğunu bilmek için bir yol göstereceğim: (...) Eğer ümmet arasında din ve dünya için ihtilâf görür iseniz siz büyük karaltıyı iltizâm ediniz; ekseriyet ne tarafta ise o tarafa geçiniz. Elhamdülillâh memâlik-i Osmâniyye’de, ecânib ve devr-i merdûd-ı sâbıktan kalma birkaç zaleme-i bedhâhın iğvââtına düşmüş birkaç kişiden başka bütün akvâm-ı İslamiyye, umûm ulemâ, ayn-ı şerât olan meşrutiyet taraftâridir. Ekseriyet meşrûtiyet cihetindedir. Siz de ömrünüzde bu meşrûtiyet yolundan ayrılmazsanız dâreyinde selâmet bulacağınıza emin olacaksınız.¹⁰⁹

Görüldüğü gibi halkı Meşrutiyet lehine ikna etme gayesiyle yola çıkan bu hatip, Meşrutiyet karşıtlarını “cahil ve kötücül zalimler” olarak addedip “eski kafalı birkaç kötü kişinin tesiriyle hareket eden az sayıda kimsenin haricinde çoğunluğun, yani bütün İslam halklarının ve ulemanın Meşrutiyet taraftarı olduğu” teziyle yeni rejimi meşrulaştırmaya çalışmıştır. Yine Mehmed Remzi’nin aktardığına göre bu hutbeye cemaatin tepkisi son derece olumlu olmuş ve hutbe “cemaat üzerinde güzel bir etki” bırakmıştır. Bu olumlu deneyimin işe yararlığını aktaran Mehmed Remzi, hutbelerin Türkçeleştirilmesini savunan Belgradlı bir hatip olarak “minberler etrafına sufûf-ı melâik gibi nûrânî halkalar çeviren cemâat-i müslimîne artık ahkâm-ı dîn-i mübînî kendi lisanlarıyla dinlemesi¹¹⁰” gereğini de defaatle vurgulamıştır.

Mehmed Remzi’den Ali Suavi’ye, Ahmed Cavid’den Kılıçzâde Hakkı’ya yukarıda gösterdiğimiz bir dizi örnek, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında, çağdaşlarından zayıf duruma düşmüş ve yok olmaya yüz tutmuş bir imparatorluğun tedavisi için farklı reçeteler altında bir araya gelen paydaşların, toplumsal ve siyasi

¹⁰⁸ Mehmed Remzi, “Hutbelere Dair”, *Sırât-ı Müstakim*, Cilt: 4, Sayı: 82, 30 Mart 1910- 17 Mart 1326, s. 62.

¹⁰⁹ A.g.e., s. 63.

¹¹⁰ A.g.e., s. 63.

değişimleri halka anlatmada hutbenin işlevsel bir köprü olma potansiyelini yeniden keşfetmelerini gösteriyor. Ve tüm bu örnekler, kitlesel iletişim aracı olarak toplumsal önemi herkesçe malum Cuma hutbelerinin biçimsel ve içeriksel ıslahıyla zamanın gereklerinin halka anlatılabileceğine ilişkin çok yönlü ve toplumun farklı kesimlerine sirayet eden kapsamlı bir tartışmayı ve bu yönde II. Meşrutiyet'te geniş bir kamuoyunun oluştuğunu gözler önüne seriyor.

Fakat bu fikir ve tartışmaların öne sürdükleri, asıl sonraki yirmi yıl içerisinde kurumsal uygulamalarla hayata geçecekti. İleride ayrıntılandıracağımız üzere, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinin modernleşmeyi, yeniliği ve yeni tesis edilen milliyetçiliği meşrulaştırmak amacıyla İslam'ı araçsallaştırma modeli, sonraki modernleşme çabalarına ve Erken Cumhuriyet dönemindeki reformculuğun benzer araçsallaştırma pratiklerine de kapı araladı.¹¹¹ Yeniliği, modernleşmeyi ve Batı'dan ithal edilen düşünceleri meşrulaştırmak ve halka anlatmak amacıyla dinin araçsallaştırılmasında, II. Abdülhamid döneminde ve ardından II. Meşrutiyet'te girişilen çaba ve kullanılan biçim Cumhuriyet'te de devam edecek, sunulan yeniliğin muhtevası ve dayandığı meşruiyet zemini ise bir ölçüde değişecekti. Bu süreklilik içerisindeyse, II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan, Millî Mücadele ve ardından Erken Cumhuriyet dönemlerinde de devletin politika ve söyleminde belirleyici ideoloji olacak olan milliyetçilik, bu muhtevanın ana unsuruydu. Bu muhtevanın halka anlatılmasında da hutbeler önemli bir iletişim aracı ve hatta bir propaganda aracı olmaya devam edecekti. Gelin, gelişen bu yeni Türk milliyetçiliğinin izleki dahilinde söz konusu muhtevaya ve bu muhtevanın dini iletişim araçlarına nasıl sirayet ettiğine bakalım.

1.3. Ümmetten ulusa evrilirken İslam'ın araçsallığının siyaset lehine yeniden düzenlenmesi

Reformculuk düşüncesi dâhilinde İslami bilincin yükselişine paralel olarak Türk milliyetçi bilincinin yükselişi de Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında giderek zayıflamasına yönelik tepkiyi ifade etme biçimlerinden biriydi. Bu yeni ideolojik eğilimin iç politikadaki yansıması da gayrimüslim burjuvaziye nüfusun Türk-

¹¹¹ Güllalp, a.g.e., s. 27.

Müslüman unsurlarıyla sistematik olarak ikame etme girişimleri idi.¹¹² Bu politika II. Meşrutiyet döneminde başlatılacak fakat olgunlaşması Millî Mücadele'nin bitiminde olacaktı.¹¹³

II. Meşrutiyet döneminde filizlenen Türkçülük fikri, hem o dönemin ve ardından gelecek Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinin siyasi içeriğini belirleyecek hem de (yukarıda öncül tartışmalarından bahsettiğimiz şekilde) ibadet dilinin, Kur'an'ın ve hutbenin Türkçeleştirilmesini içine alacak şekilde milliyetçiliğin İslam'ı/dini kullanması fikri üzerinde yükselerek dinin araçsallaştırılma pratiklerinde de yeni kapılar aralayacaktı. Türkçülük fikrinin iki önemli ideoloğu olan Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın düşünceleri bahsettiğimiz bu içerik ve biçimin oluşmasında önemli yer tutmuştu.¹¹⁴ Yine daha önce dile getirdiğimiz şekilde gayrimüslim burjuvaziyi nüfusun Türk-Müslüman unsurlarıyla ikame etme fikrini ve millî iktisat anlayışını ekonomik merkezine koyan Türkçülüğün yükselişiyle 1913 yılında İstanbul'da bazı mahalle camilerinde nadiren okunan Türkçe Cuma hutbelerinde özellikle Müslümanları ticarete sevk eden ve Türkleri ekonomik olarak güçlenmeye teşvik eden hutbeler okunmaya başlandığını burada not düşmek gerekir.¹¹⁵

Türkçülük akımı, "millî ruhun" harekete geçirilmesini sorunları aşmanın reçetesi addederken, Müslüman olmadan önceki döneme atıflar yapmakla birlikte "Türk" ve "İslam" geleneklerini sentezleyen bir milliyetçi ideoloji tasarlamıştır. Meşhur "Üç Tarz-ı Siyaset" isimli eserini 1904'te tamamlayan Yusuf Akçura, "*İslam dini millîleştirilmelidir*" ifadesini ilk kullanandır. Fakat bu konuda kapsamlı bir fikriyat sunan asıl kişinin Ziya Gökalp olduğunu söylemek yanlış olmaz. "Dini Türkleştirmek" ve "Millî Müslümanlık" kavramlarını geliştiren Gökalp, pozitivist bir dille, birçok metninde din-siyaset ilişkisini konu alırken bu ilişkiyi "maslahat" ve "örf" gibi

¹¹² Zafer Toprak, "Giriş: II. Meşrutiyet ve İttihatçılar", **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Millî İktisat - Millî Burjuvazi**, İstanbul; Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, içinde s. 4-5.

Bu bölümde farklı açılarıyla anlatmaya çalıştığımız şekilde Osmanlı'nın son döneminde İslamcılık siyasetinin Osmanlı-Müslüman ve ardından Millî Mücadele'de Türk milliyetçiliğine kapı aralamış olan ideolojik dönüşümü içerisinde "millî" kavramının Müslüman'ı işaret eder şekilde kullanılması altında yatan sosyo-ekonomik dinamiği, Zürcher, hızla büyüyen gayrimüslim burjuvazisi ile hızla büyüyen Müslüman bürokrasisinin oluşturduğu asimetri ve gerilim olarak tanımlamaktadır; bkz. Erik Jan Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, s. 276.

¹¹³ Gökalp, **a.g.e.**, s. 27.

¹¹⁴ Bu iki ismin yanı sıra Ubeydullah Efendi, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Dr. Reşit Galip, Kılıçzade Hakkı gibi önemli isimlerin de İslami kaynakların ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi fikrinin sıkı savunucularından olduklarını hatırlatmak gerekir.

¹¹⁵ Doğan, **a.g.e.**, s. 25.

kavramlarla yeniden yorumlar.¹¹⁶ Söz konusu dönemde Akçura ve Gökalp gibi ideologların inşa ettiği Türkçülüğün, Osmanlıcılık ve İslamcılıktan beslenerek onların yanında filizlenmiş bir fikriyat olduğuna ilişkin Karpat'ın kaleme aldığı şu ifadeler, yukarıda ayrıntılandığımız şekilde Panislamizmin milliyetçiliğe bir yol açtığına dair argümanları destekler ve anlattığımız dönemin sosyo-psikolojik altyapısını açıklar niteliktedir:

“Türklük” (yani modern Türklerin kimliği) başlangıçta etnik kökenle değil, Osmanlıcılık ve İslamcılık tarafından biçimlendirilmiştir. Osmanlıcılık toprağa dayanan (teritoryal) millet kavramını yarattı ve bu da *vatan* etrafında cevlanan yeni bir dayanışma, bağlılık ve sadakat duygusuna yola açtı ki bu geleneksel Osmanlı Devleti'nde hiç değilse bu somut biçimde yoktu. Toprak (vatan) toplum ile dini yeni bir varlık yani millet içinde bütünleştirdi. İslam ve daha sonra Abdülhamid zamanında İslamcılık ise, bireyleri dinlerine bağlanmış olan bağların birçoğunu millete kaydırarak inananları yeni bir siyasallaştırılmış grup içinde kaynaştıran ve dini cemaati bir proto-millete dönüştüren psikolojik ve ideolojik gücü sağlamıştı.¹¹⁷

Gökalp, İslam'la modernlik arasında bir sentez kurmaya çalışıyordu. İslam hukukunun sadece vahiylerde bulunması gerektiği yönündeki baskın İslam fıkı anlayışını reddeden Gökalp, Kur'an ve Sünnet'in meydana getirdiği nasların tek başlarına yargı referansları olamayacaklarını savunuyor, Müslüman toplumların “örflerinin” de referans noktası kabul edilmesi gerektiğini düşünüyordu.¹¹⁸ Nitekim Gökalp, İslam'ın hem teorisi hem de pratiği içinde değişen bağlamlara uyum sağlama yönünde kendisine içkin bir esneklik becerisi görüyordu. Davison'un ifadesiyle; “Gökalp'in dinin millî kültürün bir parçası olduğunu öne sürerek millet ile din arasında ayırma gitmesinin amacı kültürel bir etken olarak İslam'ı millet lehine küçültmekti”.¹¹⁹

Gökalp'in teorisi içerisinde millî kültürden yüce olmayıp onun bir parçası olan din, “hars”ın tüm diğer unsurları gibi toplumu toplum yapan araçlardan biridir.

¹¹⁶ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Varlık Yayınları, 7. Basım, Mayıs 1968, s. 35-37, 66.

¹¹⁷ Karpat, *a.g.e.*, s. 669.

¹¹⁸ Gökalp, *a.g.e.*, s. 156, 165.

Ayrıca yukarıda da ayrıntılı bir şekilde göstermeye çalıştığımız ibadet dilinin ve bu bağlamda hutbelerin Türkçeleştirilmesine yönelik tartışmanın paralelinde Gökalp de ibadet dilinin Türkçe olmasını “halkın terbiyesi” ve yabancı unsurlardan temizlenmiş bir İslam'ı öğretebilmek adına önemli addeder; bkz. *A.g.e.*, s. 158.

¹¹⁹ Andrew Davison, *Secularism and Revivalism in Turkey: A Hermeneutic Reconsideration*, Yale University Press, 1998, s. 163.

Durkheim’ın düşüncelerinden etkilenen Gökalp’in dini, toplumun birliği ve yükselmesi gayesi için mevcut olan araçlardan biri olarak görmesi de şaşırtıcı değildir. Gökalp’in millî ve korporatif bir alt birim olarak İslam’ın yerine getirdiği toplumsal işleve ilgi duymasına dair Taha Parla’nın şu ifadesi çok isabetlidir: “Gökalp’i ilgilendiren şey, İslam’ın ilahiyatı değil toplumsal işleviydi.¹²⁰” Ve bu işlevselliği, laikliği tesis etme iddiasındaki Cumhuriyet de benimseyecek, bunu kurumsal bir şekilde tedavüle sokacaktı. Ancak Cumhuriyet bu kurumsal yenilikleri ve buna bağlı idari ve bürokratik düzenlemeleri de bir günde icat etmemiş büyük ölçüde tevarüs etmişti.

Nitekim Gökalp’in dini kurumlarla siyasi kurumlar arasındaki ilişkinin düzenlenmesi bakımından Cumhuriyet’in felsefesine ektiği tohumlar bunlarla da sınırlı değildi. Şeyhülislamlık makamında ıslahata gidilmesine yönelik dönemin yoğun tartışmalarına binaen Gökalp, 1916 yılı İttihat ve Terakki Kongresi’ne bir rapor sunmuştu. Umur-u diyanet (din işleri) için ayrı, umur-u kaza (adalet işleri) için ayrı nezaretler öngören bu rapor, kaza ile ilgili işlerin, Kazaskerlik teşkilatının ve bütün şer’i mahkemelerin Adliye Nezareti’ne bağlanmasını, diyanetle ilgili bütün işlerinse Meşihat Makamı’na bağlanmasını savunuyordu. Öte yandan, bütün medreselerin Meşihat’tan alınarak Maarif Nazırlığı’na bağlanmasını teklif ediyordu.¹²¹ Gökalp’in öngördüğü değişiklikler; Şeyhülislam’ı ve altındaki idari yapıyı hukuk ve eğitim alanının dışına çıkarıyor, Evkaf idaresini ve bütün okulları Şeyhülislam’ın kontrol alanından alıyor ve hutbeleri okuyacak imamları/hatipleri Meşihat’ın denetiminden alıp bu kişilerin modern eğitim yapan medreselerde yetişmesini öneriyordu. Nitekim Gökalp’in önerilerine paralel olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1916 Eylül’ünde tertip ettiği umumi kongresinde partinin siyasi programına ilişkin önemli değişiklikler öngörülmüştür. Kongrede kabul edilen program değişikliklerinin bildirisi niteliğindeki “332 senesi Kongresi müzakeratıyla bu babta yazılan makalâtı muhtevi risale”nin 25. maddesi, kongrenin birinci toplantısında Meşihat makamının görevlerinin ve etki alanının yeniden düzenlenmesine dair teklifte bulunulmuş ve söz konusu teklif 3 Ekim 1916 tarihli dördüncü toplantıda kabul edilerek beş madde halinde siyasi programa

¹²⁰ Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876-1924*, Leiden: E. J. Brill, 1985, s. 39.

¹²¹ Seyfettin Erşahin, “Meşihat-ı İslamiye’den ‘Diyanet Riyaseti’ne (Ziya Gökalp’in Şeyhülislamlık Tasarısı)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVIII, 1(1998), s. 346-348.

eklenmiştir.¹²² Meşihat makamının görev ve yetkisinin dini alanla kısıtlandırıldığı düzenleme teklifinin açıklaması şu şekildedir:

Meşihat-ı celilenin teşkilât-ı hâzırası ahkâm-ı din-i mübînin neşri, itikadın tashihi, millet-i İslamiyyenin makam-ı hilafetle rabıtalının teşyidi gibi hususat-ı diniye ile tevaggula müsait olmadığına ve makam-ı müşarüleyhaca esas vazife bunlar olmak lazım gelip icray-ı kaza ve idare-i emval-i eytam gibi vezaif-i munzamadan tearrisi mukteziyat-ı meşihattan idüğüne binaen, biri mehakim-i şer’iyyenin heyetiyle Adliye Nezaretine rabt edilmesine, diğeri meşihat-ı ülyanın tarifat-ı mebsuta dairesinde teşkilat ve vezaifine dair iki maddenin programa ithali,
(...) Terbiye-i iptidaiyyede temin-i vahdet en tabî bir kaide olduğu cihetle, Evkaf Nezareti tarafından mekâtib-i umumiyeye küşat ve idaresi bu kaideye münafî addolunarak Evkaf mekâtibinin Maarif Nezareti’ne devri teklif edilmiştir.¹²³

Kongre bildirisinde verilen izahatların yanı sıra kongre sonrasında İttihat ve Terakki’nin yayın organı olarak bilinen *Tanin* gazetesinde, Hüseyin Cahit’in kaleminden çıkmış olması muhtemel olan bir dizi makaleyle söz konusu siyasi program değişikliklerinin ne gerekçeyle yapıldığı anlatılarak bu yeni siyasi uygulamaların kamuoyu nezdinde meşrulaştırılmasına gayret edilmiştir. *Tanin*’de yayınlanan bu uzun makale serisinin 12, 13 ve 14 Ekim 1916 tarihli makaleleri İttihat ve Terakki’nin benimsediği toplumsal anlayışa ve bu anlayış dâhilinde din ve siyasetin siyaset lehine yeniden düzenlenmesine dair ilginç nüveler sunmaktadır. Bu açıklamalar serisinde Tanzimatçılar, yürüttükleri siyaset sonucunda devletin İslami niteliğini kaybettirmekle suçlanıyor, Hilafet ile saltanatın ayrı merciler addedilmesinin yarattığı hasardan dem vuruluyor ve Halife’nin “kutsal” varoluşunun, siyasi ve idari yetkiyi de beraberinde getirdiğine dair bir anlayışla gayrimüslim Osmanlı unsurlarının aksine Osmanlı-Müslüman tebaaya dönük bir dil kuruluyordu:

Artık bu fırkanın gayesi aynı zamanda hem İslamî hem de asrî bir devlet teşkiline çalışmaktan ibarettir. Yahut tâbir-i âharle asri bir devletin aynı zamanda İslamî bir devlet esasatına istinad edebileceğini kabul etmek mecburiyetinde kalır. Tanzimatçıların birinci hatası Hilâfet-i İslamiyye ile Devlet-i İslamiyyenin ayrı şeyler olduğuna zâhip olmalarıdır. Hâlbuki İslamiyette halife, devletin riyaset-i siyasiyesini hâiz olan zât olup hilâfet teşkilâtı devlet teşkilâtından ibarettir.

¹²² Mete Tunçay, *Cihat ve Tehcir: 1915-1916 Yazıları*, İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2008, s. 95-96.

¹²³ Tunçay, *a.g.e.*, s. 90-91.

Tunçay, kitabın giriş kısmında söz konusu parti programındaki değişiklikleri şu şekilde değerlendirmektedir: “Siyasal programda yapılan değişiklikler çok önemlidir. Önce dinî ve şer’î mahkemeler birbirinden ayrılmış, hukuk ve adalet örgütü anlamında laiklik ilkesi kabul edilmiştir.”; bkz. *A.g.e.*, s. 12.

Binaenaleyh Tanzimatçıların zannettiği gibi Hilâfet ile saltanat aynı zâtta içtima etmiş, birbirlerinden ayrı sıfatlar değildir.¹²⁴

Tanzimatçılara göre, Osmanlı Devleti fertlerden mürekkep bir heyet değil, cemaatlerden mürekkep bir müttehede mahiyetindedir. *Yerli ve ecnebi cemaatler* arasında bir de halifenin riyaset-i diniyyesi altında bir cemaat-i İslamiyye tasavvur ettikleri için böyle bir cemaatler konfederasyonu kendilerine gayet makul görünüyordu. Sultan bu konfederasyonun hâkimi olacak, Halife ile beraber patrikler ve sefirler onun (vassal)'ları hükmünde bulunacaktı.¹²⁵

Devletimiz esasen halifenin riyaseti altında bir İslam devleti ikâme etmenin ne kadar büyük mahzurları dâi olduğu muhtaç-ı beyan değildir. Bunun iki teşkilât-ı İslamiyye arasında husule getireceği tesâdümlerden başka bir büyük tehlikesi de harici ve dâhili kapitülasyonların meşruiyetini kendi fiilimizle tasdik ve teyid etmemiz ve binaenaleyh onların devamına razı olmamız olacaktı.¹²⁶

Daha da önemlisi, İttihat ve Terakki'nin Meşihat makamının yetki ve görev alanını yeniden düzenleyerek, onun dinî faaliyetlerin idare edilmesi alanıyla kısıtlanmasına paralel olarak bu dini faaliyetler içerisinde –daha önce de belirttiğimiz şekilde söz konusu dönemde artan önemine binaen- halka din yoluyla ulaşmadaki mevcut sorunlardan yakınılmakta ve bu sorunları bertaraf etmek adına imam, hatip, vaiz ve müezzinlerin bu uğurda yetiştirilmelerine yönelik ciddi bir çaba içerisinde olduğu açıklanmaktadır. Öyle ki tüm din adamlarının eğitim ve idaresini yönetmenin yanı sıra halka hatip ve vaizler yollamak ya da tarikatları “terbiye etmek” gibi bir dizi uygulama ile sosyo-dini alan tamamen siyasi iktidarın kontrolüne alınmak istenmektedir:

Bütün bu saydığımız şeyler, asri bir devletle kâbil-i telif olmadığı gibi İslamî bir devletle de kâbil-i itilaf değildir. Bir devletin umûr-ı diyaniyyesiyle umûr-ı kazaiyyesi başka başka hizmet âmmeleri teşkil eder. Binaenaleyh her biri için bir nezaret lazımdır.

Umûr-ı diyaniyye ile umûr-ı kazaiyyenin müstakilen ayrı nezaretlere tevdiinden husule gelecek en büyük menfaatimiz diyanet nokta-i nazarından olacaktır. Çünkü fart-ı iştigalden umûr-ı diyaniyyeyi nazar-ı dikkate almaya vakit bulamamış olan meşihat-ı İslamiyye, artık ümmet-i İslamiyyeye lazım gelen terbiye-i diniyyeyi vermeye muvaffak olacaktır.¹²⁷

Meşihat-ı İslamiyyenin umûr-u diyaniyye ile adem-i iştigalinden husule gelen zararlar, yalnız cehalet-i diniyyenin intişârı ve itikadatın bozulmasından ibaret olmamıştır. Bunun bir neticesi de icrâ-yı ibadetin ve camilere müdavemetin gittikçe tenakusa yüz tutmasıdır.

Görülüyor ki meşihat-i İslamiyye, umûr-ı diyaniyyeyi hüsn-ü idare için imam, vaiz, hatip ilâ-âhire gibi memurlarla müftüler, medreseler ve ulûm-u diniyye mütehasısları yetiştirmek zaruretindedir. O halde bu memurları ve

¹²⁴ A.g.e., s.124-125.

¹²⁵ A.g.e., s. 129. (Vurgu bize aittir.)

¹²⁶ A.g.e., s. 132.

¹²⁷ A.g.e., s. 135.

mütehassısları yetiştirmek için mesleki ve ihtisasi medreseler tesis etmesi iktizâ eder. Bugün mevcut olan medresetül vâizîn¹²⁸ gibi bir de medreset'ül-eimmeve'l-hutebâ, medreset'ül müezzînin ve'l-kurrâ ve medreset'ül-meşâyh teşkili lazım olduğu gibi bunun fevkinde olarak bir medreset'ül-müderresînin tesisi de elzemdir.

Meşihat-ı İslamiyyenin bir vazifesi de turuk-u aliyeyi gaye-i asliyyeleri dâhilinde birer âmil-i içtimai halinde koymaya çalışmak ve tekkeleri hakikaten birer müessese-i terbiyeviyye haline getirmektir.

Bu vazifelerden başka, meşihat-ı İslamiyyenin icra edebileceği bir hizmet de memalik-i İslamiyyenin her tarafına göndermek için birtakım ümenâ-yı din yetiştirmek ve bunları a'lâ-yı diyanet için icab eden yerlere göndermektir.¹²⁹

İttihat ve Terakki iktidarının yaptığı bu değişiklikleri ve yukarıda gösterdiğimiz şekilde bu değişikliklerin dayandırıldığı gerekçeleri, yine II. Abdülhamid'in İslam'ı araçsallaştırma siyasetiyle bir süreklilik içerisinde değerlendirmenin faydalı olacağı kanısındayız. Burada Karpat'ın dini kurum ve araçları siyasi iktidarın gücünü pekiştirmek ya da siyasi iktidara güç devşirmek için kullanma pratiklerinin paradoksal bir biçimde sekülerleşmenin kapısını araladığına ilişkin fikirlerine katılmamak elde değil. Karpat'ın da altını çizdiği gibi, II. Abdülhamid'in 1878'den sonra geliştirdiği modernist İslamcı politikanın temel amacı Müslümanları, ayrılıkçı akımlara rağmen Osmanlı Devleti içinde tutmaktır. Bu amaç uğrunda İslam'ı bir ideoloji olarak vurgulayan II. Abdülhamid, kendi mutlakîyetini meşrulaştırmak için İslam'ı kullanırken¹³⁰ Müslüman-Osmanlı toplumunu da entegre edebilmek için devlet gücünü kullanmıştı.¹³¹ Fakat II. Abdülhamid'in hilafeti saltanatın otoritesini güçlendirmek için kullanması, “gücü yetenin siyasi amaçları için kullanabildiği bir din imajı yaratarak İslam'ın saygınlığına telafisi imkânsız zararlar getirmiş” ve yarattığı tüm bu kaygan siyasa ile hem yeni filizlenecek Türk-Müslüman milliyetçiliğine kapı aralamış hem de din ile devletin birbirinden ayrılmasının zeminini hazırlamıştı.¹³²

¹²⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908, 1909 ve 1911 programlarında da vaaz, hutbe ve irşadın idare ve düzenine ilişkin maddeler bulmak mümkündür. Nitekim vaiz, imam ve hatip yetiştirilmek amacıyla 1913 yılında iki yeni medrese kurulmuştu. Bunlar, “Medreset'ül Vaizîn” ve “Medreset'ül Eimme ve'l Huteba” idi. Fakat İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi'nden anlaşıldığı kadarıyla bu okulların açılmış olması istenen etkiyi yaratmada eksik kalmış, bu okulların üzerine gidilmesi ve hatta yeni okulların açılması gerek görülmüştü; bkz. Beşikçi, *a.g.e.*, s. 102.

¹²⁹ *A.g.e.*, s. 140-141.

¹³⁰ Karpat, *a.g.e.*, s. 675.

¹³¹ *A.g.e.*, s. 666.

¹³² *A.g.e.*, s. 667.

Ayrıca Karpat, Abdülhamid'in hilafet ve saltanat makamları arasındaki hiyerarşiyi kendi ideolojisine göre yeniden düzenlemeye çalışmasının, kontrol altına alamadığı bürokrasi karşısında toplumu kontrol etmek amacıyla kendi iktidarını bir nevi yeniden yapılandırma girişimi olduğunu savunmaktadır: “Sultan Abdülhamid görünürde devleti dinin hizmetine koşmuştu ama yakından bakılacak olursa sözde ‘teokratik’ tedbirlerinin sadece bir makyaj olduğu anlaşılır. Yaptığı şey –ki bu yaklaşımını anlatmanın anahtarıdır- topluma devlet üzerinde öncelik ve üstünlük tanımak ve hilafete toplum ile ilişkilerinde saltanata göre üstünlük tanımaktır. Ancak Abdülhamid'in gerçek gayesi devleti ve kendi üstünlüğünü

Fakat tüm bu süreklilik tablosu içerisinde şu vurguyu da yapmak lazım: II. Abdülhamid İslami kurumları ve otoriteleri güçlendirirken, İttihat ve Terakki iktidarıysa bu kurum ve otoritelerinin gücünü ve özerkliğini kısıtlarken aynı amacı güdüyordu ve o amaç, dini alanı kendi siyasi iktidarı lehine kontrol etmektir.¹³³ Ve kuşkusuz sonraki yıllarda da siyasi iktidar, öncüllerinden tevarüs ettiği pratikleri uygulayacak, yeni ulus-devletin verdiği manevra kabiliyetleri ile bu pratikleri kendi iktidarı lehine zenginleştirecekti.

1.4. Millî Mücadele: Bir mobilizasyon stratejisi olarak dinî söylem

Osmanlı-Türkiye tarihindeki kronolojik yolculuğumuzda ilerlerken dinin siyasi iktidarcı araçsallaştırılması bağlamında zor bir yere geldik: Osmanlı yok olurken yeni bir ulus-devletin, Türkiye Cumhuriyeti'nin yaratıldığı o dalgalı ara döneme. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında ve I. Dünya Savaşı esnasında dini müesseselerin düzenlenmesi, dinin araçsallaştırılması, hutbelerin dili, içeriği ve işlevi gibi hususların yanı sıra din ile siyaset arasındaki ilişkiye dair de filizlenen, nispeten uygulanan ve Cumhuriyet döneminde kurumsallaşacak birtakım fikirleri gördük. Fakat Millî Mücadele dönemi için ayrı bir parantez açmak gerektiğini düşünüyoruz zira Millî Mücadele, mobilizasyon gücü ve toplumsal işlevi sebebiyle dinin araçsallaşmasının baskın bir şekilde görüldüğü bir dönem olmuştur. Davison'un ifadesiyle "Millî Mücadele'nin dili bütünüyle İslami bir lehçeyle kurulmuştu."¹³⁴ Konuya giriş mahiyetinde iki basit örnek vermek gerekirse; Büyük Millet Meclisi'nin Hacı Bayram Camii'nde okunan ezanla açılmasının ardından -yukarıda örneklediğimiz Cihad-ı Ekber Fetvası ve V. Mehmed Reşad'ın bu fetva hakkındaki beyannamesinden beş yıl sonra ve bunlara benzer bir şekilde- "Halifelîği esaretten kurtarmak için her şeyin yapılması" çağrısında bulunulmuştu.¹³⁵

muhafaza etmekte. Kuşku yoktur ki, Abdülhamid toplumu seferber etmeye çalışmışsa, bu kısmen, kontrol altına alamadığı bürokrasiye karşı bir kalkan olarak kullanmak içindi. Toplumun ve onun başı olan halifenin üstünlüğünü kabul etmekle Abdülhamid farkında olmadan devleti, dini kullanmasına izin veren dinî-esatiri ve mistik havadan kopardı." Bkz. A.g.e., s.518.

¹³³ II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki'nin devlet aygıtını modernleştirme bağlamında dini otoriteyi daha da bürokratikleştirmesinden hareketle her iki siyasi iktidarın aynı amaç ve farklı biçimle dini araçsallaştırması, ve bu siyasi pratiğin Cumhuriyet döneminde daha da kurumsal bir ölçüde zirveye çıkması konusunda Zürcher'in dediklerine kulak vermek gerektiği kanısındayız; bkz. Erik Jan Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, New York: I. B. Tauris, 2010, s. 279-280.

¹³⁴ Davison, a.g.e., s. 228.

¹³⁵ Davison, a.g.e., s. 229.

Başta Mustafa Kemal olmak üzere Millî Mücadele’yi yürüten kadrolar, Anadolu halkını seferber etmek amacıyla kitlesel iletişim aracı olan camilerin işlevinden ve din adamlarının toplum nezdindeki nüfuzundan ve etkisinden yararlanmıştı. Millî Mücadele’de din adamlarının rolünü inceleyen Ömer Turan, savaş şartları içerisinde din adamlarının, halkın vatan sevgisini ve bağımsızlık duygusunu ayağa kaldırarak memleketin işgaline karşı çıkmada ve millî bir bilinç inşa etmekte önemli roller oynadıklarını ifade eder.¹³⁶ I. Dünya Savaşı’na ilişkin olarak Beşikçi’nin vurguladıklarına benzer bir şekilde Turan’ın da, “okuryazarlık oranının tek rakamlarda dolaştığı, modern kitle iletişim araçlarının hiçbirinin bulunmadığı o günlerin Anadolu’sunda hocalar, müftüler, şeyhler gibi dinî şahsiyetlerin ve camiler, mescitler, tekkeler gibi dini mekânların kamuoyunu yönlendirmede en önemli unsur olduğunu” söylemesi son derece önemlidir.¹³⁷ Turan’ın bu tespiti de çalışmamızda farklı zamanlardan farklı örneklerle gösterdiğimiz ve göstereceğimiz şekilde okuryazar olmayan ve büyük ekseriyeti okul çağını geçmiş bir halkı yönlendirmek, seferber etmek ya da ona yeniliği aktarmak amacıyla caminin bir okul görevi görmesi fikrini doğrular niteliktedir.

Millî Mücadele’de söylemsel olarak dinin kullanılmasını yine II. Meşrutiyet döneminden tevarüs edilen ve Cumhuriyetle birlikte temel bir kaide hâlini alacak Türk-Müslüman milliyetçiliğinin içerisinde değerlendirmek gerektiği kanısındayız. Ama bu değerlendirme bizim yok yere baktığımız bir süreklilik fantazması değil: Osmanlı-Türkiye modernleşmesini konu edinen bazı saygın araştırmacılar da bu noktaya ışık tutmaktadır: Kemal Karpat, Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet’e Türk milliyetçiliğinin peyderpey tesis edilmesinde Panislamizmin ya da İslam’ın araçsallaştırılmasının temel bir payanda olduğunu defaatle dile getirdiği *İslam’ın Siyasallaşması* eserinde, takip ettiğimiz bu süreklilik anlatısına paralel olarak Millî Mücadele’ye özel bir vurgu yapmakta ve Osmanlı-Türk nüfusunun nezdinde milliyetçilik anlayışının bir nevi Müslüman milliyetçiliği ile özdeşleştiğini göstermektedir.¹³⁸ Bu noktada dini söylemin getirdiği ideolojik sürekliliğin yanı sıra işlevselliği konusunda da Karpat’a hak veren Binnaz Toprak da Millî Mücadele’de İslam’ın söylemsel araçsallığını taktiksel bir enstrüman olarak nitelendirmekte, İslami

¹³⁶ Ömer Turan, “Millî Mücadele’nin Lehine Kamuoyu Oluşturmada Din Adamları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XV, 45(1999), s. 832.

¹³⁷ A.g.e., s. 822.

¹³⁸ Karpat, a.g.e., s. 672-676.

retoriğin köylü nüfusa soyut kavramları aktarabilmek adına kullanılan bir tercüme aracı olduğunu ileri sürmektedir.¹³⁹ Feroz Ahmad ise Millî Mücadele döneminde Ankara'nın yürüttüğü İslami propagandanın İstanbul'un propagandası karşısında kaçınılmaz bir politika olduğundan dem vurur.¹⁴⁰ Zürcher de Ekim 1918 ila Ocak 1920 arasında üretilen söylemi konu edindiği ve başlığını "Müslüman milliyetçiliğinin söz dağarcığı" diye çevirebileceğimiz makalesinde,¹⁴¹ Millî Mücadele'nin –en azından söylemsel olarak- Türk etnisitesine dayanan bir hareketten ziyade bir ölçüde II. Abdülhamid'in Panislamcılığı kullanma üslûbuna adeta göz kırpar şekilde Müslümanlık ortaklığına dayanan ve İslam'ı, hilafeti, İslam toprağını kurtarmaya dönük bir hareket olma iddiasını ileri sürmektedir. Öte yandan Zürcher, Toprak'ın belirttiği taktikselliğin paralelinde daha önce I. Dünya Savaşı dönemiyle ilgili söylediklerimize benzer bir şekilde, seferber edilecek halkın büyük ekseriyetinin kırsal Müslümanlar olduğunu ve bu gayeyle tamamen dinî bir söylemle Hilafet adına örgütlenildiğini savunmaktadır.¹⁴² Zürcher'in bütünlüklü bir şekilde sunduğu söylem envanterinin önemli kısımlarını şu şekilde özetleyebiliriz: Halkı işgal güçleriyle savaştırmaya çağıran Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde, bu çağrının niyeti "ahâli-i İslamiyenin hukuk-u tarihiye ve millîyesini müdafaa etmek" olarak ifade edilmiş ve söz konusu çağrı, kalan Osmanlı topraklarındaki Müslüman nüfusa yani Türklere ve Kürtlere yönelik yapılmıştır ve seslenilen özne her defasında "Müslümanlardır".¹⁴³ Keza Erzurum Kongresi'nin bildirisinde kongreyi düzenleyen heyet İslam Halifesi'nin koruyucusu ve "hukuk-u islamiyenin hakiki hâmisî" olarak tanımlanmıştır. Bu söylem

¹³⁹ Binnaz Toprak, **Islam and Political Development in Turkey**, Leiden: Yurt, 1981, s. 63.

¹⁴⁰ Feroz Ahmad, "Politics and Islam in modern Turkey", *Middle Eastern Studies*, XXVII, 1(1991), s.6.

Her ne kadar buraya kadar birçok yerde din ile siyaset ilişkisi üzerinden adını anmamız uygun olacak olsaydı da burada Bourdieu'ye müracaat etmenin yerinde olacağı kanısındayız. Bourdieu'nün sembolik iktidar kavramına eklemelendirdiği önemli bir diğer kavram da "alan"dır. Alan kavramını farklı eserlerinde dini alan üzerinden örneklendiren Bourdieu'ye göre, bir alanın oluşumunun üç temel evresi vardır: Alansal özerkliğin kazanılması, aynı alan içerisindeki ikinci bir yapıyla çatışma ve sembolik iktidarın yerleşmesi/sembolik sermayenin birikmesi. Burada siyasi iktidarın dini alan üzerindeki kazanım savaşı, dini alandaki sembolik etkileşimler üzerinden tezahür etmektedir. Öte yandan kültürel ya da toplumsal alanlar da olduğu gibi, dini alan da siyasi cemaatler ve örgütler için mücadele verilecek bir etki alanı ve iktidar kaynağıdır. Son kertede dinin meşru olan tanımını özneye kabul ettirmek üzerinden verilen mücadele de bir o kadar siyasidir. Bourdieu'nün bu görüşleri, bu bölümde anlattığımız II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki iktidarlara için olduğu kadar Millî Mücadele dönemi ve Cumhuriyet rejimi için de doğrudur. Bu noktada Millî Mücadele içerisinde İstanbul'daki iktidara karşı yeni bir siyasi iktidar ve özerklik ilan eden Ankara'nın, hutbe gibi dini araçlarla karşı dini söylem geliştirmesini iki iktidar merkezi arasında dini alan üzerinde gelişen bir sembolik iktidar savaşı olarak okumak yerinde olacaktır. Bkz. Pierre Bourdieu, "Genèse et structure du champ religieux", *Revue française de sociologie*, XII, 3(1971), s. 22, 31-33.

¹⁴¹ Erik Jan Zürcher, "The Vocabulary of Muslim Nationalism", *International Journal of the Sociology of Language*, Sayı: 137, 1999, s. 81-92.

¹⁴² A.g.e., s. 83.

¹⁴³ A.g.e., s. 84.

Balıkesir, Alaşehir ve Sivas Kongreleri’nde de benzerlik gösterir. Yine Erzurum ve Sivas Kongrelerinin bildirilerinde Gökalp’ten alıntılanan bir ifadeyle, kurtarılacak vatan toprağı “harsî ve medenî faikiyeti Müslümanlara ait olan” ifadesiyle betimlenmiştir.¹⁴⁴ Erzurum ve Sivas Kongrelerinden sonra Aralık 1919’da Ankara’ya gelen Mustafa Kemal, girişilen Millî Mücadele’yi halka ve basına aktarmak için yaptığı konuşmada İslam topraklarının her yerde saldırı altında olduğunu söylemiş, Anadolu’daki Osmanlı Müslümanlarının mücadelesine ek olarak Araplara ithafen “Âlem-i İslam’ın her köşesini kurtarmaya çalışan dindaşlarımız” nitelendirmesini yapmıştır.¹⁴⁵ Zürcher’e göre de bu envanterin tüm unsurları bilinçli ve stratejiktir. Zira Millî Mücadele kimliğini dini terimlerle ifade eden; ideolojisi, siyasi ve dini unsurların karışımı olan fakat baskın tek ögesi –I. Dünya Savaşı’ndan gelen bir süreklilik içerisinde- Osmanlı-Müslüman kimliği olan bir hareketti.¹⁴⁶

Millî Mücadele’yi yöneten kadroların kurguladıkları söylemlere ek olarak aynı dönemde din adamlarının fetva, vaaz ve hutbe gibi sözlü propaganda araçları yoluyla halkı Millî Mücadele’ye çağırması, kamuoyu oluşturmaya ve millî bilinci inşa etmesine ilişkin bir dizi başka örnek de bulmak mümkündür.¹⁴⁷ Millî Mücadele’nin başında, Mustafa Kemal 13 Haziran 1919’da Amasya’ya geldiğinde, Cuma namazı için gittiği Sultan Beyazıt Camii’nde Amasya Müftüsü Abdurrahman Kâmil Efendi; "Ey ahali! Milletin istiklali tehlikeye düşmüştür. Bu felaketten kurtulmak için gerekirse vatanın son ferdine kadar ölmeyi göze almak lazımdır. Yegâne kurtuluş çaresi halkın doğrudan doğruya hâkimiyeti eline alması ve iradesini kullanmasıdır. Hep beraber Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında toplanarak vatani kurtaracağız" diyerek, halkı Millî

¹⁴⁴ A.g.e., s. 85.

¹⁴⁵ A.g.e., s. 88.

¹⁴⁶ A.g.e., s. 90.

¹⁴⁷ Burada halkı mobilize etme aracı olarak yazılmış bir sözlü propaganda metni olarak İstiklâl Marşı’nı da saymak gerekir. Millî Mücadele’nin zorlu bir dönemi olan 1921 başında, I. Büyük Millet Meclisi’nin seçtiği Heyet-i İrşadiyye üyeleri Anadolu’nun çeşitli kentlerini dolaşarak, halkı millî mücadelenin amacı ve Kuvay-ı Milliye’nin kuruluşu konusunda bilgilendirmeye çalışıyordu. Cephede askerlere moral vermek gibi görevleri de olan bu heyet üyeleri, Garp Cephesi kumandanı Miralay İsmet Bey’le yaptıkları bir görüşmede, “halka ve askere duygu verecek bir vatan marşına” duyulan ihtiyaçtan bahsetmiş, İcra Vekilleri Heyeti’nin girişimleriyle düzenlenen yarışma sonucunda Mehmet Akif’in yazdığı İstiklâl Marşı millî marş olarak kabul edilmiş ve savaş esnasında halkı ve askeri motive etmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Önder, “İstiklâl Marşı”, *Türk Edebiyatı*, 158(1986), s. 34.

Bu bağlamda; tamamı İslami bir kelime dağarcığıyla bezenmiş olan, dini duygular ve vatanperverlik temasıyla örülü İstiklâl Marşı’nın, bu bölümde anlatmaya çalıştığımız şekilde söz konusu propaganda faaliyetlerinin amacına uygun bir dili ve içeriği olduğunu söyleyebiliriz. Aynı minvalde Zürcher, İstiklâl Marşı’nın Millî Mücadele’nin ruhunu ve psikolojisini en iyi yansıtan metin olduğunu söylemektedir. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk’s Turkey*, s. 278.

Mücadele'ye katılmaya çağırması bu anlamda dikkate değerdir.¹⁴⁸ Keza Sivas Kongresi'nin toplanmasını ve girilen davayı halka anlatanlar da İslam mülkünü kurtarmak gayesiyle seferberlik çağrısı yapılıyordu.¹⁴⁹

Din adamlarının halkı seferber etmedeki rolüne ilişkin başka örnekler de vermek mümkün: Şeyhülislam Dürrizâde Abdullah Efendi'nin 11 Nisan 1920'de Kuvay-ı Millîye aleyhine verdiği fetvaya cevaben Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat Efendi'nin hazırladığı karşı fetva, 155 müftünün onayıyla tüm müftülüklere dağıtılmıştır.¹⁵⁰ İzmir'in işgali sonrasında Müftü Ahmet Hulusi Efendi, tellal vasıtasıyla duyuru yapıp topladığı halka, "İşgal edilen memleket halkının silaha sarılması farz-ı ayın, uzak memleketler halkının silaha sarılması farz-ı kifâyedir. Fetva veriyorum: Silah ve cephaneye azlığı veya yokluğu hiçbir zaman mücadeleye mani teşkil etmez. Elimizde hiçbir silahımız olmasa dahi, üçer taş alarak düşmana atmak suretiyle mutlaka fiilî mukabelede bulununuz" diyerek halkı silahlanmaya ve mücadeleye çağırıştır.¹⁵¹ Civar ilçelerdeki Acıpayam ve Çal müftüleri de halkı seferber etmek için vaaz vermiş, Sarayköy Müftüsü Ahmet Şükrü Efendi, "İzmir'in kâfir Yunanlılar tarafından işgal edildiğini, bu kâfirlerin bulunduğu yerde namaz kılınamayacağını ve kılınmasının caiz olmadığını" söyleyerek halkı örgütlemiştir. Isparta, Şarkikaraağaç, Burdur, Maraş, Antep, Urfa, Manisa, Eskişehir, Aydın gibi yerlerde de müftüler ve imamlar halkın dini ve vatani duygularına hitap etmiş; fetva ve hutbeler aracılığıyla halkı seferber etmeye gayret etmiştir. Bursa ve İzmir'deki çeşitli örneklerin olumlu sonuç vermesinden sonra 1920'de Bolu ve Kırşehir camilerinde de cemaate Türkçe hutbeler okunarak, Millî Mücadele'ye destek çağrısı yapılmıştı.¹⁵²

Millî Mücadele döneminin bir diğer önemi de ileride, Cumhuriyet döneminde kullanılacak en temel bellek mekânlarını, sembol havuzunu ve yeni kutsalları meydana getirmesidir. Bilhassa Balkan Harbi sonrasında Anadolu'nun asıl Türk yurdu addedilmesiyle birlikte "vatan" ve "Türk milleti" kavramlarının kutsallık kazanıp

¹⁴⁸ Osman Özsoy, "Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Kurtuluş Savaşı'nda İzlediği İletişim Stratejisi", *Atatürk Dergisi*, V, 1(2006), s.47.

¹⁴⁹ Davison, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁵⁰ Hanefi Palabıyık, "Millî Mücadele'ye Destek ve Arkaplan Olarak Dinî Düşünce ve Gelenekler", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36(2008), s.234.

¹⁵¹ *A.g.e.*, s. 235.

¹⁵² Turan, *a.g.e.*, s. 828.

başka kutsalları ikame etmesi bu dönemdedir.¹⁵³ Balkan Harbi ve I. Dünya Savaşı'nda defalarca ölümle burun buruna gelen “Türk vatanı ve milletinin” önce Çanakkale’de ardından da Millî Mücadele’de kazandığı zaferler ulusun ve vatanın yeniden dirilişi anlatısıyla mitleştirilecek, araçsallaştırılan dini mahiyetteki propaganda metinlerinin içeriği bu yönde şekillenecekti. Bu bahsettiğimiz dönemde Çanakkale Savaşı ve Millî Mücadele’nin kazandığı bu kutsallığı, vatan ve millet kavramlarının yüklendiği Türklük mitolojisini, İslam uygarlığı ve Osmanlı İmparatorluğu tarihinden sıyrılarak Orta Asya’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne uzanan eklektik Türk tarihi anlatısını ileriki bölümlerde göstereceğimiz özellikle 1930’lu yılların hutbelerinde çok baskın bir şekilde görmek mümkündür.

Millî Mücadele döneminde işlevsel bir şekilde kullanıldığından dem vurduğumuz hutbelerin; dili, biçimi ve içeriğine ilişkin olarak II. Meşrutiyet döneminde gösterdiğimiz tartışmalar bu dönemde de devam etmiştir. Halka gitmede hutbe gibi dini araçların önemine dair tartışma ve girişimler aynı şekilde devam etmektedir ki, 1 Mart 1922’de Büyük Millet Meclisi’nin açılış konuşmasını yapan Mustafa Kemal, “minberlerin, halkın şuuruları ve vicdanları için bir ilim ve nur kaynağı olduğunu” vurgulayarak hutbelerin önemine değinmiş, hutbeler ve hatipler hususunda düzenlemeler yapılması ve hutbelerin Türkçe okunması gerektiğini kamuoyu önünde açıkça vurgulamıştır.¹⁵⁴ İleriki bölümlerde Cumhuriyetin kurulmasından sonra yeni rejimin yeni vatandaşını inşa ederken, yenilikleri halka anlatmak için hutbeleri ne şekilde araçsallaştırdığı tezimizin ana gövdesindeki asıl meramımız olacaktır. Fakat Mustafa Kemal’in Cumhuriyet’in ilanından yaklaşık dokuz ay önce 7 Şubat 1923 günü Balıkesir Zağanos Paşa Camii’nde okuduğu hutbeden sonra, cemaatten birilerinin hutbelerin Türkçeleştirilmesi hakkında sorduğu bir soruya cevaben tekrar minbere çıkıp yaptığı şu konuşma, II. Meşrutiyet dönemindeki tartışmalardan verdiğimiz örneklere benzerliğinin yanı sıra, yeni rejimin hutbelere bakışını ve Cumhuriyet dönemi hutbelerinin içeriklerinin dayanacağı temel fikirleri özetler niteliktedir:

Efendiler! Hutbe demek halka hitap etmek, yani söz söylemek demektir. Hutbenin manası budur. Hutbe denildiği zaman bundan bir takım kavram ve manalar çıkarılmamalıdır. Hutbeyi söyleyen hatiptir. Yani söz söyleyen demektir. Biliyoruz ki, Hazreti Peygamber hayatta bulunduğu dönemde hutbeyi kendileri söylerlerdi. Gerek Peygamber Efendimiz ve gerek ilk dört Halife’nin

¹⁵³ Onur Atalay, **Türk’e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 177.

¹⁵⁴ Azak, **a.g.e.**, s. 50.

hutbelerini okuyacak olursanız görürsünüz ki, gerek Peygamberin, gerek dört Halife'nin söylediği şeyler o günün meseleleridir. O günün askerî, idarî, malî, siyasî ve sosyal konularıdır. Müslümanlar çoğalmaya, İslam ülkeleri genişlemeye başlayınca, Hazreti Peygamber'in ve dört Halife'nin hutbeyi her yerde bizzat kendilerinin söylemelerine imkân kalmadığından, halka söylemek istedikleri şeyleri tebliğ bazı kişileri görevlendirmişlerdir. Bunlar herhalde Müslümanların en büyük reisleri idi. Onlar camii şerifte ve meydanlarda ortaya çıkar, halkı aydınlatır ve doğru yolu göstermek için ne söylemek lazımsa söylerlerdi.

Bu usûlün devam edebilmesi için bir şart lazımdı. O da milletin reisi olan kişinin halka doğruyu söylemesi, halkı dinlemesi ve halkı aldatmaması. Halkı genel durumdan haberdar etmek son derece mühimdir. Çünkü her şey açık söylendiği zaman halkın akli faaliyet durumunda bulunacak, iyi şeyleri yapacak ve milletin zararına olan şeyleri reddederek şunun veya bunun arkasından gitmeyecektir.

Hutbeden maksat halkın aydınlatılması ve doğru yolun gösterilmesidir, başka şey değildir. Yüz, iki yüz hatta bin sene evvelki hutbeleri okumak, insanları bilgisizlik ve tembellik içinde bırakmak demektir. Hatiplerin halkın kullandığı dille konuşması lazımdır.

Geçen sene Millet Meclisi'nde söylediğim bir nutukta demiştim ki, minberler, halkın şuurları ve vicdanları için bir ilim ve nur kaynağı olmuştur. Böyle olabilmesi için minberlerden yankılanacak sözlerin bilinmesi, anlaşılması ve ilmî ve fennî hakîkatlere uygun olması lazımdır. Asil hatiplerimizin siyasî, sosyal ve medenî gelişmeleri her gün takip etmeleri gerekmektedir. Bundan dolayı hutbeler tamamen Türkçe ve zamanımızın ihtiyaçlarına uygun olmalıdır ve olacaktır.¹⁵⁵

Mustafa Kemal'in bu sözlerini, ne II. Abdülhamid dönemindeki dini araçsallaştırma anlayışından ne sonrasında II. Meşrutiyet'te hararetle yapılan dinin biçim ve içeriğinin işlevsel olacak şekilde düzenlenmesi tartışmalarından, ne de Mehmed Remzi'nin niyetinden veya Kılıçzâde Hakkı'nın modernleşme gayesiyle dinden istifade etme düşüncesinden ayrı değerlendirmek mümkündür. Tevarüs edilen biçim ve işlevsellüğün yanı sıra Cumhuriyet'in yeni kurgusunun temel kaidelerini teşkil edecek Türkçülüğün ve Millî Mücadele'nin bu tarihsel izlekteki öneminin paralelinde 1870'lerden 1930'lara ve sonrasına uzanan bir sürekliliğin takibinde olduğumuzu hatırlatmak isteriz.¹⁵⁶ Keza Haldun Gülalp'e göre, Kemalist rejimin Batı modernleşmesini meşrulaştırma ve sunma biçimi de 19. yüzyıldaki İslami reformist

¹⁵⁵ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt: 2, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1989, s. 98-99.

¹⁵⁶ Bu süreklilik takibi içerisinde Zürcher'in –kısmen Andrews'a atıfla- yaptığı şu çıkarımı da hatırlatmakta fayda var: II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki, ve Cumhuriyet'i kuran Kemalist kadrolar İslam'ın araçsallaştırılmasını biçimsel olarak sürekli kılan fakat araçsallaştırmanın içeriğini yani siyaset için işlevsel kılınan İslam'ın yorumunu farklılaştıran siyasi aktörlerdi. Ve her biri kendi doğru İslamlarının karşısında bir “yanlış İslam” kurgulayarak bu araçsallaştırmayı tedavüle sokuyordu. Erik Jan Zürcher, **The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey**, s. 282-285.

modelle büyük ölçüde aynıydı. Bu iki ideolojide de hedef, “evrenselliği tikelci bir özcülükle birleştirmekti”.¹⁵⁷ Gülalp’e katılmamak elde değil zira 19. yüzyıl İslamcılarının birincil meselesi, Batı medeniyetinin askeri, ekonomik ve siyasi üstünlüğüydü. Bu bağlamda, İslami reformizm bir nevi “yakalama” amacı taşıyordu. Bu büyük ölçüde yeni Cumhuriyet’in milliyetçiliği için de doğrudu.¹⁵⁸ İslami reformculuk, Batılı kurumların ithal edilmesini, İslam’ın yeniden yorumlanması yoluyla, devletin modernleşmesini ise İslami ilkeler üzerinden meşrulaştırmaya çalıştı. 19. yüzyılın İslami reformcuları, “Batılılaşmayı” meşrulaştırmak amacıyla Batı medeniyetinin temel kaidelerinin aslen İslam’dan çıktığını, Müslümanların zaten sahip oldukları bir şeyi yeniden almaları gerektiğini savundu. Avrupa’daki demokratik temsil kurumlarının İslam medeniyetinin her döneminde var olduğu iddiası da buna örnek olarak sayılabilir. Benzer bir mitoloji Kemalist milliyetçiliğin medeniyet tarihi yorumlaması içinde de mevcuttu fakat muhtevası farklıydı: Tüm insanlığın esas kökleri Türklükte ve Türklerin antikitesinde aranacaktı. Yani 19. yüzyıl İslami reformizminin aksine Kemalist tarih yazımı, II. Meşrutiyet’te doğan Türkçülük düşüncesinin bir devamı niteliğinde, Batılılaşma ve modernleşmeyi İslami araçları kullanarak, İslam öncesi özgün Türklüğün kendine içkin özellikleri ile meşrulaştıracaktı.

Öte yandan II. Abdülhamid döneminden Cumhuriyet’e siyasanın salındığı payandalar olan ümmet-millet ya da İslam toprakları-vatan karşıtlığı içerisinde, çeşitli esbab-ı mucibe sonucunda bu ikiliklerden millete ve vatana sarılarak, güçlü bir “vatan, millet, Türklük” vurgusunu veren hutbeler vasıtasıyla siyasi iktidarın yeni tesis edilen milliyetçiliği ve egemen ideolojiyi İslam’la, dinin gerekleriyle ve makbul müminin görevleriyle yoğurarak sunduğunu göstermenin mümkün olacağı kanısındayız. Zira ileriki bölümlerde de örnekledireceğimiz üzere, Erken Cumhuriyet dönemindeki hutbelerde ümmet-millet karşıtlığı ve makbul müminin tanımlanması içerisinde Türklüğe ilişkin atıflar o denli güçlüdür ki, söz konusu kurgu dâhilinde makbul mümin

¹⁵⁷ Gülalp, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁵⁸ Bu bölümde anlattığımız süreklilik izleğine paralel olarak, Cumhuriyet’in tevarüs ettiği dinin araçsallaştırması mirasını kullanması ve Gökaltı bir çizgide dinin toplumsal işlevselliğini benimsemesine ilişkin olarak Jean-François Bayart’ın şu ifadeleri de oldukça açıklayıcıdır: “Bununla birlikte, bu devamlılık çizgisi imparatorluk reformcularının ve cumhuriyetçilerin meşruluk ya da en azından esin kaynağı olan daha uzun süreli bağlantı dizisine göre ikinci plandadır. Türk ulusçuluğunun ve Kemalizmin başlıca ideologları da İslam’ın toplumsal rolü konusunda tümüyle eleştirel olmayan bir fikre sahiptiler. Osmanlılık perspektifinin yok olmasından çok daha önce, ulusun tanımlanmasında dinin son derece önemli bir yer tutacağını biliyorlardı fakat İslami retorikleri araçsal ve alçakgönüllüydü.”; bkz. Bayart, **a.g.e.**, s. 184.

olmanın gereklilikleri adeta Türk olmaya içkin bir şekilde tanımlanan bir içerikler bütününe yerine getirmekle mümkündür. Bu tarihsel izleğin devamında göstereceğimiz şekilde, hutbelerde kurgulanan anlatı, inşa edilmesi çabalanan bu yeni ve makbul vatandaşın yapması gereken tüm ödevleri, inanması gereken yeni bir tarih anlatısını ve tüm bu öznelerin içselleştirmesi umulan resmi ideolojiyi dini bir meşruiyete dayandıran Cumhuriyet, -tüm kurumsallığına isnat ederek- dini “vecibeleri” ve sahip olunması “icab eden faziletleri” millî bir kaide üzerinde inşa edecektir.



İKİNCİ BÖLÜM: KÖPRÜDEN SİLAHA: ERKEN CUMHURİYET’TE DİNİN SOSYO-POLİTİK ARAÇSALLAŞTIRILMASI BAĞLAMINDA CUMA HUTBELERİNİN MERKEZİLEŞTİRİLMESİ VE DENETİM ALTINA ALINMASI

Bu bölümün temel konusu Erken Cumhuriyet döneminde hutbelerle ilgili ne tip idari düzenlemeler yapıldığı ve bu düzenlemeler vasıtasıyla siyasi iktidarın hutbeleri ne ölçüde ve ne şekilde araçsallaştırmış olduğudur. Fakat daha ayrıntılı ifade etmek gerekirse bu yeni rejimin hutbeleri halka ulaşmada etkin bir iletişim aracı olarak görmesi, bu bağlamda hutbelerin araçsallığını çeşitli idari düzenlemelerle hayata geçirmesi, hutbeleri standartlaştırması, ve nihayetinde bu aracın değerli bir etki yükünün olduğundan hareketle bu etki yükünün sadece merkezi siyasi iktidarın kontrol ve denetimi altında tutulması için girişilen gayretleri anlatmaya çalışacağız. Bu iletişim aracının devlet tarafından kullanılmasının belirli bir raya oturtulup yaygınlaştırılması sonrasında bu iletişim aracı vesilesiyle devletin hangi mesajları özneye ulaştırmaya çalıştığı ise gelecek bölümün konusudur.

Her ne kadar bu bölümde anlatacağımız 1923 sonrası Erken Cumhuriyet iktidarının hutbeleri nasıl araçsallaştırdığına odaklanacak olsa da söz konusu dönemdeki yönetici kadroların dini sosyo-politik düzlemde araçsallaştırmaya ilişkin bakış açılarını, bu iktidarın hutbeleri ve hutbeleri halka iletmekle mükellef din adamlarını nasıl değerlendirdiğini, ve tam de bu değerlendirmeler sebebiyle hutbelere dair çeşitli düzenlemeler getirme gayret ve niyetlerini 1923 öncesi dönemdeki düşüncelerden ayırmak oldukça zor ve hatta yanlış olur. Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti, başta Diyanet İşleri Riyaseti’ni kurmasıyla birlikte dinin idari kontrolü ve araçsallaştırılmasına yönelik uygulamaları ve kurumsallaşma girişimleriyle öncülünden ayrılan bir kırılmadır. Fakat unutmamak gerekir ki tarihin izleyişi her zaman kopuş ve sürekliliklerinin birbirlerine girift bir şekilde iç içe ilerlediği bir toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel akışın tezahürüdür. Kaldı ki bu anlamda her kopuş, içinde bulunduğu süreklilik bağlamı içerisinde değerlendirildiği takdirde bir kopuştur.

Bu açıdan bakıldığında, önceki bölümde geç Osmanlı dönemine ilişkin sunduğumuz tartışmalar ve çeşitli sosyo-politik olgular bu bölümde anlatacaklarımızın zeminini oluşturmaları itibariyle sürekliliğin anlatısıyken, bu bölümde anlatacağımız devlet endeksli merkezileşme ve kontrol projesi ise bir ölçüde bu araçsallaştırmanın radikalleşmesinin, tekâsüfünün anlatısıdır. Diğer bir ifadeyle; yeni rejimin dini sosyo-politik düzlemde araçsallaştırılmasının, önceki bölümde anlattığımız tartışmalar bağlamında fikri bir devam teşkil ettiğini akılda tutmak gerekir. Hutbenin siyasi, toplumsal ve eğitsel bir iletişim aracı olarak bilfiil hayata geçirilmesi, Cumhuriyet devrimi sonucunda oluşan yeni devletin ve yeni siyasal yapının yarattığı kopuşa paralel olarak hutbelerin bir tür standartlaştırma, merkezileştirme ve merkezi denetim düzenine tabi olma sürecinden geçmesiyle gerçekleşmiştir. Özetle hutbelerin Türkçeleştirilmesi, bu bağlamda halkla halkın dilinden konuşması ya da dini söylemin zamanın gereklerine uygun olması tartışmaları, bunları hayata geçirebilecek siyasi ve idari güce sahip yeni iktidarın bu projeyi bütünüyle ve radikal bir şekilde uygulamaya sokmasının fikri altyapısını oluşturmuş, Cumhuriyet’le beraber siyasi iktidarın uygulamaları da dinin sosyo-politik araçsallaştırılması pratiklerinin radikalleşmesi ve yoğunlaşması açısından belirgin bir kırılma olmuştur.

Yukarıda bahsettiğimiz dönüşümün idari, siyasi ve eğitsel veçhelerini açıklamak için bu bölümde sunacaklarımız büyük ölçüde bir arşiv çalışması ve bu arşiv bulgularının anlamlandırılması olarak değerlendirilebilir. Yaptığımız arşiv çalışması paralelinde; ilk olarak Meclis zabıtlarından hareketle 1925 ve 1926 yılında dinin araçsallaştırılması meselesinin ve özel olarak hutbelerin etraflıca tartışıldığı TBMM bütçe görüşmelerini, ardından Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nden bulduğumuz belgeler ışığında hutbelere yönelik yürürlüğe konulan idari uygulamaları, bu uygulamalar bünyesinde merkezi yönetim ile yerel arasında yapılan yazışmaları, ilk Türkçe hutbe kitaplarının hazırlanma süreçlerini ve bu Türkçe hutbe kitaplarının ne olduğunu anlatacağız. Son olarak 1935 ve 1937’de hayata geçirilen köşe taşı niteliğindeki birtakım idari düzenlemelerle hutbelerin bütünüyle merkezileştirilmesi, tam kontrol altına alınması ve denetiminin de merkezi idareye bağlı organlarca yürütülmesinin sağlanmasını yine resmi yazışmalar üzerinden göstermeye çalışacağız.

2.1. Cumhuriyetin ilanı ve Hilafetin ilgası sonrasında hutbelere ilişkin ilk düzenlemeler

Hutbelerin Türkçeleştirilmesi her ne kadar Cumhuriyet'in ilk yıllarında – önceki yıllarda süregelen tartışmaları takip eder şekilde- idari düzenleme getirilmesi istenen önemli bir konu başlığı olarak tartışılrsa da Cumhuriyet'in ilanından önce de hutbelerin Türkçeleştirilmesine yönelik bazı girişimler olduğunu söylemek mümkün. Cumhuriyet'in ilanından yaklaşık bir sene önce, 22 Kasım 1922 tarihinde Abdülmecid Efendi'nin Büyük Millet Meclisi'nce halife seçilmesinin akabinde murahhaslar heyeti başkanı Müfid Efendi tarafından Fâtih Camii'nde Türkçe bir hutbe okutulduğu bilinmektedir.¹⁵⁹ Ancak bunun düzenli bir şekilde yapılmayan ve devamı gelmeyen münferit bir uygulama olarak kaldığı anlaşılmaktadır.

Burada Cumhuriyetin ilanından hemen önce yeni yönetimin aldığı bazı önemli kararları halka ulaştırmak gayesiyle hutbelerin bir iletişimsel araç olarak kullanıldığı önemli bir örneğe de yer vermemiz gerekiyor. Cumhuriyetin ilanından yaklaşık 8 ay, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasındansa yaklaşık bir sene önce, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde İzmir'de yapılan Türkiye İktisat Kongresi'nin sonucunda ortaya çıkan ve yeni kurulan Türkiye'nin ekonomik anayasası niteliğinde olan “Misak-ı İktisadî” kararlarının kamuoyuna duyurulması için hutbelerde okutulmasına Kazım Karabekir başkanlığındaki Kongre Divanı tarafından karar verilmiştir. Anadolu Ajansı'nın Kongre'den aktardığı haberi 7 Mart 1923 tarihli *Hakimiyet-i Millîye* ve *İkdam* gazeteleri şöyle geçiyor:

Kongre'ce Misak-ı İktisadî'miz esasatı onbinlerce nusha tab ettirilmiş ve memleketin her köşesine ve en ziyade köylerinde halka anlatılmak ve evlerin, dükkânların münasip mahallerine asılmak ve hutbelerde okutulmak üzere murahhaslarımız bu nushaları beraberlerinde alıp götürmüşleridir. Kongre Divanınca bu bâbta alâkadarana tebligat icrasına karar verilmiştir.¹⁶⁰

Cumhuriyet'in ilanından sonra ise hutbelerle ilgili yapılan ilk idari düzenleme halifeliğin kaldırılması ile yürürlüğe konmuştur. 3 Mart 1924'te Türkiye Büyük Millet

¹⁵⁹ Bakır, **a.g.e.**, s. 428.

¹⁶⁰ Gündüz A. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir: Haberler, Belgeler, Yorumlar**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971, s. 374.

Meclisi tarafından çıkarılan bir kanunla hilâfet makamının lağvedilmesinin hemen sonrasında Başvekâlet tarafından 5 Mart 1924 tarihinde çıkarılan bir kararname ile bundan sonra yurt genelinde okunacak hutbelerde millet ve cumhuriyet adına dua edilmesine karar verilmiş ve bu kararın bütün vilayetlere bildirilmesi istenmiştir. Söz konusu kararnamede şöyle denmektedir: “*Badema hutbelerde isim zikredilmeksizin millet ve cumhuriyetin selamet ve saadetine dua edilmesi takarrür etmiş ve bu kararın bilcümle vilâyata tebliği dâhiliye vekâletine havale edilmiştir.*”¹⁶¹

Dâhiliye Vekâleti ise kararnamenin ertesi gününde yurt genelindeki kaymakamlıklara yolladığı tamimlerde bu uygulamanın sûratle hayata geçirilmesini ve bu bağlamda “lâzım gelen tenbihatın merkez ve mülhakatta icab edenlere tebliğini” istemiştir.¹⁶² 1924’te başlatılan fakat 1937’den itibaren kalıcı ve standart hâle getirilmiş olan bu uygulama bağlamında her hutbenin sonunda şu ifadelerin okunması hatiplerden istenmiştir: “*Hükûmeti Cumhuriyetimizi adlû ihsan üzere daim ve devlet adamlarımızı mülkü millet hakkında hayırlı işler görmeye muvaffak eyle yarabbi.*”¹⁶³

Hutbelerin geleneksel siyasi sembolizminin en çarpıcı tarafı, daha önce anlattığımız gibi, egemenliğin bir tür nişanı olmasından ileri gelmektedir. Nasıl ki egemenliği devralan veyahut ele geçiren kişiler, bu egemenliği tebaasına ilan etmek için para bastırmak ve kendi adına hutbe okutmak gibi araçları kullanmışsa, Cumhuriyet devrimi ile saltanatı kaldıran, birkaç ay sonra ise ülke içindeki çeşitli kesimlerin bir iktidar merkezi olarak gördükleri hilafet makamını da ilga eden yeni rejimin tam da bu sembol havuzu dâhilinde kendi adına hutbe okutmuş olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda hutbe okutmakla egemenlik arasındaki eskiden beri süregelen sembolik bağı sürdüren yeni rejim, Fransız Devrimi sürecinde Katolik anlam dünyasının karşısında inşa edilen yeni millî külte bir ölçüde benzer bir şekilde yeni kutsalın “millet ve Cumhuriyet” olduğunu duyurmaktadır. Öte yandan yeni rejimi halkın geniş ekseriyetine duyurabilmenin ve izah edebilmenin tek ve en etkili yolunun camiler olduğu –daha önce ifade ettiğimiz gibi- on yıllardır üzerine eğilinen bir konudur. Bu anlamda, devlet tarafından gerçekleştirilen bu seslenme eyleminin nesnesiyle olan ilişkisi her ne kadar eski anlamıyla iktidarın tebaasına seslenmesi gibi

¹⁶¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (Bundan sonra “BCA” olarak anılacaktır) BCA 30.18.1.1.9.15.13 (5 Mart 1924).

¹⁶² BCA 51.0.0.0.2.4.7 (6 Mart 1924).; BCA 51.0.0.0.2.12.8 (6 Mart 1924).

¹⁶³ Murat Kılıç, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devlet ile Vatandaş Arasında Bir İletişim Aracı Olarak Hutbeler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/35, 2017, s. 150.

okunabilecek olsa da bu seslenme pratiğinin içeriği bir taraftan da yeni bir vatandaş formunun yaratılması istenciyle ilgilidir. Bahsettiğimiz bu söylemsel düzenleme, saltanatın ve hilafetin artık olmadığı yeni düzende, bunların yerine gelen Cumhuriyet adındaki yeni rejimi, yeni devleti, yeni sosyo-politik düzeni ve bunların yanı sıra bu yeni düzenin ulustan beklentilerini her Cuma günü yurdun dört bir yanında camilere giden vatandaşlarına zikretme ve anlatma fırsatını yaratmıştır.

Yukarıda belirttiğimiz üzere Dâhiliye Vekâleti'nin hutbelerde okunacak duanın değiştirilmesine yönelik gönderdiği bu tamim üzerine kaymakamlıkların da işi sıkı tutarak derhal harekete geçtiklerini ve müftülüklerle gönderdikleri yazılarla kararnamenin hemen ertesindeki ilk Cuma günü olan 7 Mart 1924'te söz konusu uygulamanın hayata geçirilmesi için ciddi bir çalışma içine girdiklerini söylemek mümkün. Gümüşhacıköy Kaymakamlığı tarafından müftülüğe gönderilen yazıyı örnek olarak ele almak gerekirse, Cuma gününün hassasiyeti içerisinde herhangi bir hataya veya yanlış yorumlamaya mahal verilmemesi için gerekli tebliğlerin yapılması ve gereken denetimin müftülükçe sağlanmasını bildiren kaymakamlık, deyim yerindeyse önleyici bir pozisyon almaktadır:

Dünkü gün tebliğ edilen kanun mucibince Büyük Millet Meclis-i Âlisince halifenin halli ve makâm-ı hilâfetin ilgası dolayısıyla okunacak hutbelerde millet ve cumhuriyetin selamet ve saadetine dua edilmesi cümle-i emir ve tebligattan bulunmuş ve keyfiyet nevahiye de tebliğ edilmiştir.

Merkez ve mülhakattaki bilcümle hutbaya keyfiyetin hemen tebliği ve tenbihi ile beraber bugünkü hutbede bervec-i emir ve işar dua edilmesinin ve başkaca yanlışlığa ve sû-i tefsirata meydan verilmemesinin lisan-ı münasiple iblağı ve bu babda bizzat nezaret ve murakabede bulunulması ehemmiyetle temenni olunur.¹⁶⁴

Ulaşmaya çalıştıkları halk kitlesi üzerinde vaaz ve hutbelerin sahip olduğu potansiyelin farkında olan bu yeni siyasi iktidar, bir yandan hutbeleri yeni rejimin mahiyetiyle ve bu rejimin yeni kutsallarıyla ilişkilendirirken diğer yandan hutbelerde kendi belirledikleri siyasal anlam havuzunun dışına çıkılmasını da asla istememektedir. Zira yukarıda hutbelere ilişkin zikrettiğimiz yeni düzenlemeden yaklaşık dört ay sonra vaaz ve hutbelerin istenilen şekilde uygulanmadığına dair Ankara'ya sakıncalı haberler geldiği anlaşılmaktadır. Özellikle taşrada yeni hükûmetin istemediği minvalde vaaz ve hutbelerin verildiğine dair istihbarî bilgiler gelmiş olacak

¹⁶⁴ BCA 51.0.0.0.2.1.30 (7 Mart 1924).

ki 1924 yılının Temmuz ayında müftülöklere yollanan bir tamim ile vaiz ve hatiplerin siyasi konulara hiçbir surette girmemeleri ve bu hususta yerel denetimin artırılması istenmiştir:

(...) Gerek vaaz ve gerek hutbe esnasında siyasî muhalefet, siyasî muvafakat gibi makâlat irâdıyla aynı his ve aynı fikr-i ibadetle huzur-i bâriye şitâb eden cemaat-i müsliminin huzur ve huşûlarının ihlal edilmemesi ve bu hususta her zamandan daha fazla sıkı ve ciddi murakabede bulunulması ehemmiyetle tavsiye olunur efendim.¹⁶⁵

Görülen o ki vaaz ve hutbelerin, daha doğrusu özellikle taşradaki dinî görevlilerin söylemlerinin, Ankara'nın tam anlamıyla ulaşamadığı ve camiler dışında bir iletişim aracı üretmediği kişiler üzerindeki etkisi siyasi iktidarın da dikkatle üzerine eğildiği ve hatta bu etkinin suistimal edilmesine yönelik endişe duyduğu bir olgudur. İşte bu nokta tam da Bruce M. Borthwick'ten ilhamla¹⁶⁶ bu çalışmanın giriş bölümünden beri kullandığımız köprü-silah paradigması içerisinde hutbelerin kontrol altına alınmadığı takdirde mikro iktidarların elinde rejim aleyhinde bir silaha dönüşebileceğinin fark edildiği zamandır. Bu andan sonra da merkezi hükûmet söz konusu tehdit ve endişe endeksinde hareket edecektir. Yeni kurulan rejime yönelik farklı yerlerde filizlenen muhalif hareketlerin hemen hemen hepsinde dinî bir tonun olduğunu düşünürsek bu endişe siyasal iktidar açısından pek de haksız sayılmayabilir. Nitekim yeni merkezi iktidarın bu endişesi, 1925 yılındaki TBMM bütçe görüşmelerinde de sıklıkla dile getirilecek, bu endişe yürürlüğe konacak idari uygulamaların bir ölçüde temel motivasyonu olacaktır.

2.2. 1925 yılı TBMM bütçe görüşmelerinde hutbeler

1925 yılı TBMM bütçe görüşmelerinin, 15 seneyi aşkın bir süredir tartışıl原因en “Türkçe hutbe” fikrinin hayata geçirilmesi kadar bu fikrin hayata geçirilmesinin toplumsal, siyasi ve idari nedenlerinin Meclis bünyesinde tartışılmış olması sebebiyle de özel bir önemi olduğunu söylemeliyiz. Bu tartışma bütünü içerisinde ele alınan bazı temel konu başlıklarının sonraki yıllarda hayata geçirilecek uygulamaları açıklayıcı nitelikte olduğunu söylemek de yerinde olur. Her şeyden önce söz konusu bütçe görüşmeleri, 1927 yılında basılacak ilk Türkçe hutbe mecmuasının hayata geçirilmesi

¹⁶⁵ BCA 51.0.0.0.5.43.9 (22 Temmuz 1924).

¹⁶⁶ Borthwick, a.g.e., s. 299-313.

konusunda hem fikri hem de idari bir itici güç olmasıyla önemlidir. Öte yandan bu bütçe görüşmeleri, özellikle taşradaki halk üzerindeki kontrol dışı tesirleri bilinen imam ve hatiplerin ve buna bağlı olarak hutbelerin kontrol altına alınması gayesi açısından oldukça aydınlatıcı bir tartışmaya alan açmıştır.¹⁶⁷ Yani hutbelerin halka ulaşmada bir köprü görevinin olduğunun yanı sıra merkezi hükûmetin kontrol edemediği takdirde yerelde bir silaha dönüşeceği fikri, II. Meşrutiyet dönemindeki tartışmaların devamında bu dönemde kesifleşmiş ve Meclis bünyesinde tartışılarak ayrı bir noktaya ulaşmıştır. Kuran'ın Türkçeleştirilmesi, Türkçe tefsir yazılması ve hutbelerin Türkçeleştirilmesi etrafında dönen bu tartışma, önceki bölümde etraflıca ele aldığımız Cumhuriyet öncesi dönemin hutbeyi bir köprü olarak yeniden keşfetme olgusuna paralel olarak “halka gitme” ve “halkın anlayacağı dilden konuşma” olgularını merkezine almaktadır.

1925 yılı bütçe görüşmeleri, merkezi siyasal iktidarın yereldeki dinî iktidarın kontrol alanını ele geçirmesine yönelik sosyo-politik ve sosyo-kültürel niyetin bir dizi farklı veçhesini kapsamaktadır: Tartışmanın geneline hâkim olan nokta, köy imamlarının veya hatiplerinin siyasal iktidarın mesajlarını halka iletebilmesindeki yetersizliklerinin yanı sıra söz konusu imam ve hatiplerin yereldeki dinî ve toplumsal iktidarlarının merkezi hükûmetçe kırılmamasının yaratabileceği siyasal, toplumsal ve ekonomik tehditlerdir. 1925 yılındaki bütçe görüşmelerine katılan TBMM üyelerinin –karşı çıkan hiçbir mebus olmaksızın- dile getirdiği tehlike; yeni rejim içerisindeki kontrol altına alınmayan birtakım yerel dinî otoriterlerin söylediklerinin rejim aleyhine sonuçlar doğurabileceğidir. Yine bütçe görüşmeleri içerisinde ısrarla dile getirilen talep, Dâhiliye Nezareti yönetiminde hutbelere ilişkin merkezi bir kontrol ve denetleme politikasının yürütülmesidir.

Bu bağlam içerisinde TBMM görüşmelerinin gerçekleştiği siyasal ve toplumsal atmosferi de hesaba katmak lazım: 22 Şubat 1925'te gerçekleşen bu Meclis

¹⁶⁷ 1925 yılı TBMM bütçe görüşmeleri; Diyanet İşleri Riyaseti'nin işleyişi, görevlerinin tespiti, Riyaset bünyesinde dinî neşriyatın hayata geçirilmesi, Türkçe hutbelerin oluşturulması ve yurt genelinde uygulanması gibi bir dizi konu açısından çeşitli çalışmaların altını çizdiği önemli bir gelişmedir. Bu görüşmeleri konu edinmiş olan bazı çalışmalar için bkz. Mehmet Bulut, “İlk Cumhuriyet Meclisinde Dinî Yayıncılık Hakkında Tarihi Bir Karar”, *Diyanet Üç Aylık İlmî Dergi*, Cilt: 28, Sayı:1, Ocak-Mart 1992, s. 139-149; Murat Kılıç, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devlet ile Vatandaş Arasında Bir İletişim Aracı Olarak Hutbeler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/35, 2017, s. 137-166.; Nesimi Yazıcı, “Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:29, Sayı: 2, 1999, s.209-216.; Emre Gül, “İlk Türkçe hutbeler”, *Hutbe Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017, içinde, s. 131-141.

görüşmelerinden yaklaşık bir hafta önce Şeyh Sait İsyanı patlak vermişti. Bu isyanın dinî içeriğinden ötürü, Ankara'nın İslamcı ve muhafazakâr bazı toplumsal hareketlere karşı teyakkuzda olduğunu düşünmek yerinde olur. Bütün bunların yanı sıra 1924 sonlarından beri gelen siyasi atmosferin sonucunda ve bu bütçe görüşmelerinden yaklaşık 10 gün sonra temel hedeflerinden biri irticayla mücadele olarak açıklanacak olan Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlüğe girecek olması, söz konusu tartışmaların gerçekleştiği bağlamı düşünürken aklımızda tutmamız gereken gelişmelerdir.¹⁶⁸ Bu oldukça kapsamlı ve bir o kadar da hararetli bütçe görüşmelerinin belirli kısımlarını burada ayrıntılı bir şekilde paylaşmanın, çalışmamızın esasını açıklayıcı nitelikte olması sebebiyle çok önemli olduğu kanaatindeyiz.

1925 yılı bütçe görüşmelerinde sıra Diyanet İşleri Riyaseti'nin bütçesine geldiğinde ilk olarak söz alan Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendi, Diyanet İşleri Riyaseti'nin görevlerini tam anlamıyla yerine getirmediğinden dem vurarak başta Kuran'ın Türkçe tercümesi ve tefsiri olmak üzere *halkın anlayacağı dilden* neşriyat üretilmesini -bu konunun iki yıldır Meclis oturumlarının konu başlıklarından biri olmasına rağmen hiçbir adım atılmadığının da altını çizerek- ve bu neşriyatın hayata geçirilebilmesi için ek bir bütçenin Meclis tarafından kabul edilmesini önermektedir:

Abdullah Azmi Efendi (Eskişehir) – Diyanet İşleri Reisliği Makamının vazifesi, dini mübini İslamın itikadat ve ibadata dair bütün ahkâm ve mesalihini ruyet edecektir. Bazı müessesatı diniyenin idaresine bakmakla beraber- yani milletin itikadına müteallik olan ahkâmı İslamiyeyi, milletin anlayabileceği derecede birtakım risail neşrederek onlara okutturmak ve onların İslami olan maneviyatını yükseltmek lazım geliyor.

Şimdiye kadar yani bir seneden beri bu muamelâtta hiçbir şey yapılmamıştır. Yapılmıştır dersek kendimizi aldatmış oluruz. Bunu yapabilmek için esasında bütçesinde bir karşılık mevcut değildir.

Şimdi biz ki, yani bütün heyeti umumîyesiyle Türk ve Müslüman olan bir devletiz. Bizde de ulûmu diniye ve İslamiye şüabatına vakıf mütehassıslar mevcuttur. (...) Bunlardan istifade etmek, hükûmet namına iktizayı halde eser yazdırabilmek ve bu gibi müsteşrikler tarafından vaki olacak istizahata cevaplar verdirebilmek için behemehâl Diyanet Bütçesinde bir karşılık bulundurmak lâzım gelir.

Binaenaleyh bu gibi asarı tercüme ederek eser yazmak için, bir kezalik köylülerin anlayabileceği, belki asker ocağınsa nefaratın anlayabileceği bir ilmihale lüzûm vardır. Bu ilmihali kendi şive-i lisanımızda anlaşılabilir bir tarzda yazmak lâzımdır. Bu da mütehassıs işidir. Kezalik Kuran Tercümesi: Bugün ihtiyacı umumi haline geldiğini görüyorum. Rastgelen Kuran tercümesi yazmağa kalkıyor. Bunun hata alût olduğu görülüyor ve mütehassısları

¹⁶⁸ Deniz Parlak, **Laikleşme sürecinde camiler: Geç Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 238-240.

tarafından cerh olunuyor. Kitabımız olan Kur'anı Kerimin mütehasıs bir heyeti ilmiye tarafından tefsiri bir şekilde tercüme edilerek herkesin bu husustaki ihtiyacatını temin için buraya müracaat etmesi de hemen bugün vecibe halini almıştır.¹⁶⁹

Kürsüdeki konuşmasının sonunda Diyanet İşleri Riyaseti bünyesinde bir heyetin oluşturulması ve bu heyet vasıtasıyla başta Kur'an'ın tercümesi olmak üzere dini neşriyatın Türkçeleştirilmesi adına 54 imzalı bir dilekçe sunduğunu belirten Abdullah Azmi Efendi, tartışılan Diyanet İşleri Riyaseti bütçesine ek olarak 20 bin liralık bir tahsisat talep etmektedir. Abdullah Azmi Efendi'nin akabinde söz alan Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi de Abdullah Azmi Efendi'nin dediklerine katılmakla birlikte halkın Arapça bilmemesinden ötürü Kur'an'ı anlamadığını dile getirerek Kur'an'ın tam olarak anlaşılmamasının halkın geri kalmasına yol açacağını, talep edilen bu yeni dinî neşriyatın Arapçayı ve Arap edebiyatını iyi bilen işin ehli bir heyetçe yapılması gereğini ileri sürmektedir. Bu tartışma zaten eskiden beri süregelen Türkçeleştirme tartışmalarının her anlamıyla temeline değen bir yerden ilerleyerek Arapçaya ve Arap kültürüne yaslanarak ilerleyegelmiş teamülün işlevsel olmadığına parmak basmaktadır:

Ahmet Mahir Efendi (Kastamonu) – Şu halde o diyanetin şerefini, o diyanetin hizmetini, o diyanetin müslümanlara karşı mevki hürmetini tezyit etmemiz lâzım gelir. O da ne ile olur? Evveleminde Abdullah Azmi Bey biraderimizin dediği gibi diyanetin maiyyetinde - nasıl ki, Maarifin maiyyetinde mevcuttur - diyanetin maiyyetinde bir Encümeni tetkik ve telif teşkili lâzım gelir. Bizim Abdullah Azmi Efendi az söyledi. *Bugün Kur'anı Kerimimiz bizi ya dinli edecektir, ya dinsiz. Eğer Kur'an bilinmezse biz, tamamiyle üfrada tabi bir halk olacağız.* Efendiler! Ya şu Kur'anı istinat edelim tam müslüman olalım, (Handeler) veyahut hürafattan ibaret imiş diyelim, çıkalım. (...) Arabın edebiyatını, Arabın kezalik kavaidi edebiyesini, belâgatini fezahtini bilmeyen kimseler Kur'anı tercüme edemez.¹⁷⁰

Sonrasında kürsüye çıkıp söz alan Karesi Mebusu Vehbi Bey ise Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendi'ye benzer bir şekilde Diyanet İşleri Riyaseti'nin var oluş amacına vurgu yaparak başladığı konuşmasında çok önemli bir noktaya dikkat çekmektedir: Dinin ve dinî iktidara sahip aktörlerin sosyo-politik ve sosyo-kültürel alandaki etkisinin önemini vurgulayan Vehbi Bey, bu etkinin merkezi bir kontrol ve denetime tabi tutulmadığı takdirde rejimin aleyhine doğurabileceği sonuçlara işaret

¹⁶⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, İctima Senesi II, Devre 2, Cilt 14, s. 211.

¹⁷⁰ A.g.e., s. 212.

etmektedir. Vehbi Bey'in söyledikleri, 1925 yılı bütçe görüşmelerinde ele alınan hususlara ilişkin olarak devam eden yıllarda yürürlüğe konulacak uygulamaların fikri altyapısının, idari, siyasi ve toplumsal gerekçelerinin beyan edilmesinin yanı sıra bu fikri altyapının TBMM'de ilk defa sesli olarak dile getirilmesi açısından da son derece önemlidir. Halkın büyük çoğunluğunun okur-yazar olmamasından hareketle yeni Cumhuriyet'in vatandaşlara seslenmek ve yenilikleri ulaştırmakta başta hutbeler olmak üzere mevcut dinî iletişim araçlarının merkezi bir şekilde kontrol edilmesi ve denetime tabi tutulması gerekliliğini vurgulayan Vehbi Bey, okur-yazar olmayan nüfusa ulaşmada camilerin birer okul görevi göreceğini ifade etmektedir. Öte yandan özellikle kırsaldaki yerel dinî görevlilerin kontrol ve denetim altına alınmadıkları takdirde bu kişilerin yeni rejimin aleyhinde işleyen ve yeni rejimle vatandaşlar arasındaki iletişim kanallarını baltalayabilecek alternatif iktidarlar oluşturabileceklerine dair potansiyel bir tehlikeyi de işaret etmektedir. Vehbi Bey'in söyledikleri, sonraki yıllarda hükûmetin sıkı bir şekilde hayata geçireceği dinî alandaki merkezileşme ve denetim politikalarının idari ve siyasi gerekçelerinin altında yatan – ve merkezi hükûmet nezdinde duyulan- endişeleri göstermesi bakımından da çarpıcıdır:

Vehbi Bey (Karesi) — Türkiye'de her fert kendi âleminde, kendi ayininde, asayiş umumiyeye, adâb ve kavanini umumiyeye riayet şartıyla serbesttir. Fakat buna mukabil bir cemiyetin ekseriyeti azımesi ve belki yüzde doksanbeşi bir din sayıki olduğu için, o din resmi olarak kabul edilmiş ve bu sebeple Diyanet İşleri Riyaseti teşkil olunmuştur. Bu itibarla bendenizin Diyanet İşleri Riyasetinden beklediğim - Her vekâletten beklediğim gibi - meslek meselesidir. Onlar da mesleklerine sahip olsun, Her başına iki arşın sarık saran kimse, hocayım diye milletin arasında dolaşmasın (Bravo sesleri)

Yarın bendeniz başıma iki arşın sarık sararak çıksam milletin arasına, dilimin tatlılığına, fesahatime, belâgatime güvensen de, bu Cumhuriyet bu İslamiyete mugayirdir diye hezeyan savursam, mani yoktur. Bu, addedilecektir ki şer'i şerifin ahkâmı böyledir. Neden? Çünkü başında sarıklı bir hoca söyledi. (Doğru sesleri) Bunun için bendeniz şimdiye kadar ihmal edilen bu işin her şeyden evvel hallini talep ediyorum. Başına sarık, sırtına cübbe giyecekler bir şehadetnâme ve tasdikname alsın. Rastgelen başında üç arşın beyaz sarıkla halkı dolandıрмаğa çıkmasın ve bu itibarla da İslamiyet dinine de leke olmasın. (Bravo sesleri) Köy imamlarını islâh etsinler. Köy Kanununda bir madde vardır. Geçen gün Refiki Muhteremim Ali Şuuri Bey köy istatistiki hakkında malûmat verirken diyordu ki, kırk yahut kırkbirbin şu kadar küsur köyümüz vardır. Demek ki memleketimizin lâakal yüzde seksenini köylü teşkil ediyor. Hepimizin de itiraf etmemiz lâzımdır ki, her köyün başı, başı sarıklı bir hocadır. Oraya siz giderseniz, dil dökersiniz, doktor gider dil döker, jandarma gider, kırbaç gösterir. Tahsildar gider, tahsil torbasını gösterir. Hiç birinin ehemmiyeti yoktur. Orada köy imamının söylediği, nassı katidir. Her şeyi yapar, fakat onun sözü sözdür. Sizin yaptığınız bütün tesirâtı, telkinâtı siz ayrıldıktan sonra iki kelime ile,

(bırakın şu dinsiz keratayı) dedi mi, iş bitmiştir. Hâlbuki köy imamları tetkik edilecek olursa, birçok yerlerde belki yüzde yetmişi okumayı zor bilir.

Hâlbuki şimdiki imamlar köyün hizmetkâridirler. Yalan işlerde bir taraftan köylüye mümsik, mesnet olurlar. Diğer taraftan da köylünün hizmetkâridirler. Muhtar geldi mi, imam şuradan kahve pişir, der. Git misafir gelmiş atını dolaştır, der. Köy hayatını bilen bunun tafsîlâtını da bilir. Binaenaleyh köy imamlarını bu süfliyetten kurtarmak ve bunların vaziyetini islâh ile maişetlerini temin edip, mevkilerini de muhkem kılıp ve buna mukabil de kafalarında bir azıcık olsun iptidai malûmat bulunmak için bazı mevad tespit etmek lâzımdır. Köy Kanununun neşri tarihinden itibaren köy imamları imtihana tabidir. Şu ve şu derslerden Türkçeden, coğrafyadan, ilmiyâlden ve güzel yazmadan imtihan olacak ve bunları bilecektir.

Alî Bey (Rize) — O vakit imam kalmaz.

Vehbi Bey (Karesi) — Bu derslerden imtihan olacak. Şimdi olduğu gibi bu kanun tedvin edilirken birçok arkadaşlar da söylediler ki, birçok köyler imamsız kalacaktır. Efendiler! Bilirsiniz ki, cahil bir doktora, böyle bir tabibe baktırıp da yanlış ilâç almaktansa, hazık doktora intizar edip o hastaya dokunmamak daha iyidir. Binaenaleyh bendeniz diyorum ki, imamsız mı kalacak, kalsın ve imamsızlık ihtiyacını duysun. O ihtiyaç ile imam arasın bulsun. Kendisine rehzen bulacağına arasında kendisine hakiki imam bulsun. Bunun cezri hareket etmekten başka şekli yoktur. İmamsız kalsın, arasın, para versin, karnını doyursun, imam bulsun, başka çare yoktur. Bendeniz bunun için Diyanet İşleri Riyasetinden o kanuna riayet etmesini, tatbikine dikkat etmesini talep ederim.¹⁷¹

Konuşmasının devamında Türkçe hutbe meselesine değinen Vehbi Bey, mevcut hutbelerin halkın anlayacağı dilden olmaması ve biçimlerinin “*zamana ve zemine uygun*” olmamalarından hareketle, Arap kültürünün biçimine sıkışmış hutbe âdetinin bu kalıplardan sıyrılıp Türkçe bir şekilde sunulması gerekliliğini dile getirmektedir. Bu açıdan Vehbi Bey’in konuşmasının diğer bir önemli özelliği ise çalışmamızın ilk kısmında, Cumhuriyet öncesinde hutbelerin dili hakkında yapılan tartışmalara ilişkin verdiğimiz örneklerde gördüğümüz ifadeleri birebir kullanmasıdır. Diğer bir ifadeyle Cumhuriyet öncesinde hutbelerin dilinin ve biçiminin çağın gereklerine uygun olmadığı ve halkın anlayacağı dilden olmadığına yönelik argümanlar Cumhuriyetin ilk yıllarında da aynı şekilde TBMM kürsüsünde dile getirilmiştir ve bu açıdan söylemsel bir sürekliliği görüntülemek mümkündür¹⁷²:

Vehbi Bey (Karesi) — Sonra efendim, biz de hutbe diye bir adet çıkmıştır. Tegânni ve o tegânnide ne şimdiki musikiye uyar, ne alafıranga musikiye uyar. Hocaya da sorarsanız camide tegânni haramdır der fakat cami de ibadet yerine tegânni eder.

Refik Bey (Konya) — Uşşâkîdendir.

¹⁷¹ A.g.e., s. 213-214.

¹⁷² Bulut, a.g.e., s. 141-142.

Vehbi Bey (Devamla) — Bendeniz Diyanet İşlerinden rica ediyorum, bu harama da bir nihayet versin ve benim dilimle bana hitap etsin. (Alkışlar)
 (...) Hiçbir peygamber kavmine kendi dilinden gayrı bir dille ümmetine hitap etmemiştir. Binaenaleyh bana hitap edecek adam benim dilimle hitap etmeli. (Bravo sesleri) Ve orası uyku yeri değil, düşünce yeri olsun. Şimdilik onlardan yüksek iktisadiyat mevzeleri beklemiyoruz. Fakat ahlâkî mevziler yapsın, siyasete ele karışmasın, aklı ermiyecek işe de karışmasın elinin hamuruyla. Yalnız ahlâkî şeyler söylesin. Yalan söylemeyin, hırsızlık yapmayın, doğruluk yapın, bir birinize iyilik edin desin, Sokaklarda yetimler dileniyor, bunlara biraz bakın desin, kimi hemşirezademiz, kimi kardeşimizin oğlu desin ve Türkçe söylesin.¹⁷³

Ardından söz alarak bütçe konuşmalarına katılan Denizli Mebusu Mazhar Müfit Bey de Vehbi Bey'in söyledikleri içerisinde iki önemli noktanın altını çizmiştir. Bunlardan ilki başta imamlar olmak üzere köylerdeki din görevlilerinin yerel halk üzerindeki tesiri ve buna rağmen yeterli yetkinliklerinin olmayışı, ikincisi ise hutbelerin Türkçe okunmadığı takdirde dinleyenler üzerinde hiçbir etki yaratamayacağıdır:

Mazhar Müfit Bey (Denizli) - Efendiler! Vehbi Bey arkadaşımız mühim bir yaraya temas etti. İmamlar meselesi; çok doğrudur beyefendiler! Hakikaten cümlemiz hemen bilhassa memur arkadaşlarımız hayatlarını köyde geçirdikleri cihetle bilirler. Efendiler! İstedığınız kadar âlim olun, fazıl olun bir köye gidiniz, malaryanın, sıtmanın netayici budur, şudur diye istediğiniz kadar, söyleyin. Kapıdan çıkarsınız yahut kapıdan çıkmağa hacet yok. İmam efendi bir defa çeneyi açtı mı kâfidir. Sözünüz hiç oldu. Fakat öyle imam efendi ki, echeldir, cahildir. Ben gözümle gördüm. Aptestin ve namazın faraizinden bihaberdir. Şimdi bir de hutbenin Türkçe okunması meselesi vardır. Efendiler! Elhamdan sonra, salâvattan sonra Türkçe söylemesinde bir beis yoktur. Eğer bir beis var idi ise bundan yedi, sekiz sene evvel yani harbi umumi esnasında Türkçe hutbe okuyordu ve kendisiyle görüştüğümde beni bu hususta ikna etmiştir ki Türkçe hutbenin tesiri de ziyade olur. Çünkü anlaşılmayan bir lisanla hitap ediyorsunuz. Sade hürmeten dinliyoruz. Fakat anlayabileceğiniz bir lisanla hitap edildiği zaman, dinlemek değil kalbinde bir cezbe husule gelir. Aksi halde hutbeyi hürmetle dinlemekten ibaret kalıyor.¹⁷⁴

Sonrasında kürsüye çıkan Urfa Mebusu Şeyh Safvet Efendi de daha önce söylenenlere hak vererek yine din görevlilerinin eksikliklerinden yakınmaktadır. Şeyh Safvet Efendi, Diyanet İşleri Riyaseti'nin görevi gereği bu hususu din görevlilerinin inisiyatifine bırakmaması gerektiğini ve bu nedenle de Riyaset tarafından bir Türkçe

¹⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi, a.g.e., s. 214-215.

¹⁷⁴ A.g.e., s. 216.

hutbe mecmuası oluşturularak camilerde ne zaman hangi hutbenin okunacağını doğrudan tebliğ edilmesi gerektiğini ifade etmektedir:

Şeyh Safvet Efendi (Urfa) - Efendim! Bendenizden evvel söz söyleyen rüfekayı kiram pek güzel söylediler. Bendenizce söylenecek, bir şey kalmamıştır. Yalnız iki noktaya işaret etmek isterim: Kur'an-ı Kerimin Türkçeye tercüme edilmesi ve hutbelerin Türkçe okunmasıdır. Kur'anı Kerimin Türkçeye tercüme edilmesi elzem ve ehem bir meseledir. Fakat bu da Abdullah Azmi Efendi arkadaşımızın dedikleri gibi, erbabı ihtisas tarafından yapılmalıdır ki, bunu herhangi bir müslüman okuduğu zaman itminanı kalb ile okusun. Yoksa Böyle münferiden yazılan ve kalbe itminan vermeyen, itimat edilmeyen tercümelerin okunması caiz değildir. İkincisi hutbelerin Türkçe okunmasıdır. Türkçe okunması hakikaten elzem ve ehemdir. Çünkü hutbe; cemaate karşı, ifası lâzım gelen bir takım evamir-i ve terk edilmesi icabeden bir takım nevahiyi tebliğ etmekten ibarettir. Hatip, Arapça söyler ve cemaat Türk olursa anlamaz, şu halde bu, abes olur. Hâlbuki hutbenin keyfiyeti esasiyesi, cemaate tefhim etmek, telkin etmektir. Yalnız şu fark vardır ki, Diyanet İşleri Riyaseti bilûmum camilerde hutbelerin Türkçe okunması hakkında karar verir ve emir tamim ederse, bugün mevcut hatiplerimizi Türkçe hutbe okuyacak adamlara tebdil etmek kâbil değildir. Camiler ve hatipler esasen muayyendir. Bazı hatipler vardır ki Türkçe hutbe okumasına imkân yoktur. Arapça okunan hutbelerin mecmuaları vardır. Bazıları Arapçayı da okuyamazlar. Ancak mecmualardan Arapça okuyorlar. Türkçeyi de böyle yapmalıyız. Abdullah Azmi Efendinin; buyurduğu gibi heyeti ilmiye tahsisatı, Heyeti Âliyenizce kabul buyurulur ve Diyanet İşlerinde bir heyeti ilmiye teşekkül ederse, bu heyeti ilmiye camilerde okunacak hutbelerin Türkçe bir mecmuasını tanzim eder ve etmelidir. Her hatip minbere çıktığı vakit o zamana ait münasip her ne ise ona göre mecmuayı açar ve onu bulur, Türkçe okur ve cemaate tebliğ eder. Yoksa bunları hatiplerin reyine bırakacak olursak – bunların içinde Türkçe hutbe okuyacak adamlarda bulunamaz - telkin edecekleri mesaili tayin edemezler.¹⁷⁵

Bu hararetli tartışmaya hükûmet adına cevap vermek adına kürsüye çıkan Başvekil Ali Fethi Bey söylenenlere büyük ölçüde hak vererek, Vehbi Bey'in söylediklerine benzer bir şekilde özellikle yereldeki birtakım din görevlilerinin söylediklerinin kontrol altına alınması için ivedilikle idari uygulamaların yapılması gerektiğini dile getirmiştir. Bütçe konuşmaları sırasında bu hususta söz alan mebusların endişelerine ve önerilerine katılan Başvekil Ali Fethi Bey, hükûmetin söylenenleri dikkate alarak en kısa zamanda gerekli uygulamaları hayata geçireceklerinin de sözünü vermiştir. Ali Fethi Bey'in bu sözlerinin de Meclis tarafından takdirle karşılandığı anlaşılmaktadır:

¹⁷⁵ A.g.e., s. 217.

Ali Fethi Bey (İstanbul) - Bir ilmihal yazılmasından bahis buyurdular. Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin gösterdiği lüzum üzerine, Diyanet İşlerince Böyle basit ve efradın anlayabileceği bir şekilde bir ilmihâl yazılmış ve Erkânı Harbiye Riyasetine gönderilmiştir. Tabı ve tevzi olunacaktır. Bundan Başka Diyanet İşleri Riyaseti halkın anlayabileceği bir tarzda din dersleri name altında gayet açık lisan ile yazılmış bir kitap telif etmiştir. Din esâsatı muhtasaran bu kitapta derç olunmuştur. Bu da tabı ve tevzi olunacaktır. Kezalik ahlâk dersleri namıyla ayrıca bir kitap yazılmıştır. Yakında tab olunacaktır. Kuranın tercüme ve tefsiri için muhtelif hutbe tarafından dermeyeran edilmiş olan fikirlere bendenizde iştirak ederim. (Bravo sesleri) (Teşekkür ederiz sesleri) Heyeti Müşaverenin bu vazifeyi ifa edebileceğini zannetmek isterim.

Vehbi Bey biraderimizin söylediği sözleri ve dermeyeran ettiği mütalâaları bendeniz alkışlamaktan başka bir şey yapamıyacağım. Hakikaten çok güzel fikirler dermeyeran etti ve Meclisi Âli tasvip etti, alkışladı. Çok şayanı istifade fikirlerdir. Bu fikirler arasında kisve-i ilmiyenin erbabı ihtisasa tahsisi hakkındaki fikirleri vardır. Çünkü efendiler! İlmi kisve altına girmiş olan bazı adamların din namı altında bir takım saçma sapan propagandalarla halkın efkârını teşvik ettikleri vardır. Bu itibarla bir tedbir almak behemehâl lâzımdır. Bu baptaki mütalâasını kemali ehemmiyetle nazarı dikkate alacağız.¹⁷⁶

Başvekil Ali Fethi Bey'in ardından Diyanet İşleri Riyaseti bütçesine ilişkin son konuşmayı yapmak adına Diyanet İşleri Riyaseti namına söz alan Aksekili Ahmet Hamdi Efendi, Diyanet İşleri Riyaseti'nin yaptıkları ve yapacakları hakkında kapsamlı bir malumat vermiştir. Türkçe hutbe meselesine özellikle değinen Ahmet Hamdi Efendi'nin söylediklerinden resmî ve düzenli olmamakla birlikte bazı yerlerde yetkin dini personelce Türkçe hutbe uygulamalarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Fakat Ahmet Hamdi Efendi'nin de daha önce konuşan mebuslara paralel olarak dikkat çektiği bir diğer husus ise mevcut personelin yetkin olmayışı sebebiyle her yerde doğru ve etkili bir şekilde Türkçe hutbe okunmasının şimdilik mümkün olmadığı ve Diyanet İşleri Riyaseti'nce gereken çalışmaların yürütüleceğidir:

Aksekili Ahmed Hamdi Efendi (Bozok) - Muhterem Efendiler! Diyanet Riyasetinin bütçesi hakkında vuku bulan teklifin esbabı mucibesini, muhterem mebuslarımızla Başvekilimiz izah buyurdular. Bendeniz, Vehbi Beyefendi ile Mazhar Müfit Beyefendinin temas ettikleri iki noktayı biraz izah edeceğim:

(...) İkinci mesele hutbeler meselesidir. Şimdiye kadar pek tabîi olarak birçok yerlerde yapabilenler, hutbeyi Türkçe okumuşlardır. Nasıl ki Mazhar Müfit Beyefendi buna işaret buyurdular. Hakikaten ehli olanlar birçok yerlerde Türkçe hutbe okuyorlar, halkı tenvir ediyorlar. Fakat bir kısmı da vardır ki, yirmi-otuz kuruş maaşla istihdam edilirler. Bunlar Türkçeyi de beceremezler, Arapçayı da beceremezler. Yalnız ellerinde bir mecmua vardır. Onu da yüzünden okuyorlar. Binaenaleyh bunlar için ne yapılsa fayda yoktur. Bundan sonra inşallah hatiplerin maaşı fazlalaşır, biz de adam akıllı hatipler istihdam ederiz ve o

¹⁷⁶ A.g.e., s. 217-218.

hatiplere de lâzım gelen talimatı veririz ve hepsinin Türkçe okumasını temin ederiz.¹⁷⁷

Diyanet İşleri Riyaseti bütçesinin görüşüldüğü genel kurul konuşmalarının akabinde Çankırı mebusları Talât Bey ve Ziya Bey'in Diyanet İşleri Riyaseti'ne hitaben verdikleri "Türkçe bir hutbe mecmuası tertib ve neşri ile Türkçe hutbe kıraatının mecburi tutulmasını" talep eden önerge Meclis Başkanı'nın onayıyla Başvekâlet'e iletilmiştir.¹⁷⁸

2.3. İlk Türkçe hutbe mecmuasının hazırlanması

Yukarıda etraflıca sunduğumuz Meclis tartışmalarının hemen akabinde Diyanet İşleri Riyaseti'nin hutbe konusunda hummalı bir çalışmaya koyulduğunu söyleyebiliriz. En azından ülkenin içinde bulunduğu siyasi atmosferin ve 4 Mart 1925 tarihinde ilan edilen Takrir-i Sükûn yasasının gölgesinde Diyanet İşleri Riyaseti'nin ve Dâhiliye Nezareti'nin hutbelerle ilgili kontrol politikalarına ve yeni hutbe mecmuasının hazırlanması çalışmalarına hız verdiğini tahmin etmek mümkün.

Bu çalışmaların ilki olarak Takrir-i Sükûn'un üçüncü ayında, yani 1925 yılının Haziran ayı başında Diyanet İşleri Riyaseti imzalı bir genelge tüm valiliklere tebliğ edildi. Söz konusu genelgede ilk olarak hutbenin temel amacının "*Cenab-ı Allah'a hamd ve sena vahdaniyet-i ilahisini ikra ile Hazret-i Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimizin hem Allah'ın kulu ve resulü olduğunu ikra*" yanı sıra İslam'ın esaslarının ve önemli meselelerinin cemaate tebliğ edilmesi olduğu vurgulanarak hutbelere ilişkin yeni bir düzenlemeye gidildiği duyurulmuştur. Bu yeni tebligat birinci ve ikinci hutbelerin Arapça okunmasının ardından bunların basit bir dille Türkçe olarak tercüme edilmesini ve açıklanmasını öngörmektedir:

Kavaid-i İslamiyye ve umur-ı mühimmeyi talim ve tebliğ etmek olduğu nazar-ı dikkate alınarak bu maksadın tamamiyle husule gelmesi için hutbelerin tarzında biraz tadilat yapmak zarureti hâsıl olmuş ve bunun için bervech-i âti tarizat dâhiliyesinde bir hutbe mecmuası yazılmak karargâr olmuştur.

Birinci ve ikinci hutbelerde hamd ve sena, salat ve selam yine Arabi olarak ifa edilmekle beraber, vasiyet ve mevaz kısmında başka bir şey okunmayarak itikadat ibadat ahlak sa'i ve amel, iktisad hakkında okunduğunda bir veyahut

¹⁷⁷ A.g.e., s. 219-220.

¹⁷⁸ A.g.e., s. 220. Çankırı mebusları Talât Bey ve Ziya Bey imzasıyla sunulan ve Başvekâlete tevdi edilen önerge için bkz. BCA 30.10.0.0.7.41.31 (22 Şubat 1925).

müteaddit ayat-i kerime ve ahadıs-ı sahihe okunduktan sonra bunlar sade ve baliğ bir ifade ile Türkçeye tercüme ve izah olunacak.

Sonra Türkçe güzel ve müfid bir dua yapılacaktır. Daha sonra yalnız “*Innallâhe ye 'murû bil adli vel ihsâni ve îtâi zîl kurbâ ve yenhâ anil fahşâi vel munkeri vel bagy, yeizukum leallekum tezekkerûne*” ayet-i kerimesiyle¹⁷⁹ hutbeye nihayet verilecektir.

Bu şekil hutbedeki maksadın husulüne daha ziyade hadim olacağından tarizat dâhilinde tertib edilecek hutbelerin nihayeti Teşrinievvel iptidasına kadar riyasete gönderilmesi ve tertib edilen hutbelerden heyet-i müşaverece bittetkik tercih edilecek hutbe sahibine münasip bir mükâfat verileceği tamimen beyan olunur efendim.¹⁸⁰

Söz konusu tamim, hazırlanacak yeni Türkçe hutbe mecmuası için yurdun her bir köşesinden hutbe örnekleri gönderilmesi için bir tür ödüllü müsabaka düzenlendiğini de bildirmektedir. Diyanet İşleri Reisi imzalı bu genelgenin, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nden ulaşabildiğimiz belgeler ışığında, sadece belirli vilayetlere ve il müftülüklerine değil Yozgat’ın Sorgun ilçesinden¹⁸¹, Erzurum’un Söğüt ilçesine¹⁸² ve Artvin’in Şavşat ilçesine¹⁸³ kadar yurdun hemen her yerine gönderildiğini söyleyebiliriz.

Fakat Diyanet İşleri Riyaseti’nin bu çalışmasının 1926 yılında hâlâ sonuç vermediğini görüyoruz. 1926 yılı bütçe görüşmeleri içerisinde Diyanet İşleri bütçesinin görüşüldüğü 16 Mayıs 1926 tarihli TBMM oturumunda, sıra Diyanet İşleri’nin bütçesine geldiğinde söz alan Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey’in ve Giresun Mebusu Hakkı Tarık Bey’in söyledikleri, Türkçe hutbe çalışmalarının istenen süratle ilerlemediğini göstermektedir:

Tunalı Hilmi Bey (Zonguldak) - Bir سوالım var. Hutbeler Türkçe okunacaktı, bu da karardan geçmişti. Şimdiye kadar Diyanet İşleri Reisliği ne için hazırlanmamıştır. İkincisi: Bir adam Türkçe namaz kıldırması bu benim tekmil dillerin anası olan ana dilimi nasıl oluyor da Allah anlamaz? Soruyorum.

Mustafa Abdülhalik Bey (Çankırı) - Efendim, Türkçe hutbeleri hazırlıyorlar, ikinci meseleyi bilmiyorum. Ona da ayrı cevap verirler.

Hakkı Tarık Bey (Giresun) - Efendim, Dirayet İşleri Reisliği eğer mevcut tefsirleri tetkik etmekle iştigal ediyorsa bu maksadın husul bulmasına imkân yoktur. Bendenizin anladığıma göre Meclisi Âli Kuranı Kerimin tercümesini arzu etmişti. Diyanet İşleri Reisliği Kuranı Kerimin yalnız tercümesiyle iktifa

¹⁷⁹ Nahl Sûresi, 90. Ayet. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın mealine göre anlamı şudur: “Antlaşma yaptığınız zaman, Allah'a karşı verdiğiniz sözü yerine getirin. Allah'ı kendinize kefil kılarak pekiştirdikten sonra yeminlerinizi bozmayın. Şüphesiz Allah yaptıklarınızı bilir.”

¹⁸⁰ BCA 51.0.0.0.13.114.35 (4 Haziran 1925).

¹⁸¹ BCA 51.0.0.0.13.110.12 (4 Haziran 1925).

¹⁸² BCA 51.0.0.0.2.13.15 (6 Haziran 1925).

¹⁸³ BCA 51.0.0.0.2.6.1 (4 Haziran 1925).

etmiş olsa zannediyorum ki daha yakın bir zamanda neticelenirdi. Binaenaleyh bu noktanın üzerinde hareket etmelidir. Sonra hutbelerin Türkçesi henüz ortaya konmamıştır. Hâlbuki bu faslın içinde hutbeler için biç bir fıkra yoktur. Burada bu fıkranın zikrine lüzum var mıdır, yok mudur? Bunu öğrenmek istiyorum.¹⁸⁴

Söz konusu görüşmeler esnasında Diyanet İşleri Riyaseti'nden kimsenin mevcut olmaması sebebiyle Antalya Mebusu Rasih Efendi, bildiği kadarıyla malumat vermiştir. Rasih Efendi'nin söylediklerinden Türkçe hutbe çalışmalarının o sıralarda devam ettiği anlaşılmaktadır. Rasih Efendi'nin altını çizdiği diğer bir nokta ise 1925 yılı bütçe görüşmelerinde de etraflıca değinildiği gibi mevcut dini personelin bilgi ve donanım açısından eksik olmasından hareketle hutbelerin biçim ve içerik olarak bu kişilerin inisiyatiflerine bırakılmasından duyulan endişe ve bu endişenin itici gücüyle Diyanet İşleri Riyaseti'nin hutbelere ilişkin yurt çapında merkezi bir kontrol yaratmadaki süregelen çabasıdır:

Rasih Efendi (Antalya) - Geçen sene heyeti celilenizin kabul buyurduğu karar mucibince Diyanet İşlerinin yaptığı tercüme ettiriyorlar, Hutbeler için de bir kısmını tercüme ettirdiler. Bir kısmını da doğrudan doğruya telif ettirmektedirler. Onu da ikmal ettikten sonra tamim edeceklerdir. Makamı âlimiz yalnız hutbeler Türkçe okunsun diye tamim etmekle hutbelerin türkçe okunması temin edilmiş olmaz. Onu evvelce hazırlamak lâzımdır. Malumu âliniz birçok yerlerde hatiplerimiz hutbeleri kendileri türkçe olarak tertip edecek derecede ilim ile tezeyyün etmiş olmadıkları için her yerde ayrı ayrı ye herkesin aklına gelen şekilde tertibinden korkmuşlardır. Onun için asrımızın icabatına göre halkımıza telkin edebilecek bir şekilde hutbeler terkiibini düşünmüşler ve bunu hazırlamaktadırlar. Zannederim bir kısmını da matbaaya vermişlerdir.¹⁸⁵

Her ne kadar Antalya Mebusu Rasih Efendi yeni hazırlanan Türkçe hutbelerin bir kısmının matbaaya verildiğini söylese de bu bilgi doğru değildir. Nitekim Diyanet İşleri Riyaseti'nce hazırlanan ilk Türkçe hutbe mecmuasının basımı ertesi senenin Şubat ayını, yaygın olarak dağıtılması ise 1928 yılı başını bulacaktır.

Fakat hutbe mecmuasının basılıp dağıtılmasına kadar geçen süre zarfında 1925 yılında gönderilen genelgeye uygun olmayan uygulamaların duyulması üzerine vilayetlerden ilçe ve kaza müftülüklerine çeşitli uyarı yazıları gönderilmiştir. 1926 yılının Temmuz ayında Edirne Vilayeti'nce Uzunköprü Kazası Müftülüğü'ne gönderilen bir yazı bu konudaki gayret ve dikkatin artırılmasına yönelik idari çabayı örneklemektedir:

¹⁸⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, a.g.e., s. 170.

¹⁸⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, a.g.e., s. 171.

(...) Aynı gün ve Cuma'da gerek merkez-i kazada ve gerekse kurrada kıraati tatbik edilmek sureti hükûmet-i cumhuriyemizin marzi-i âlisi iktizasından bulunmasına ve hutbelerin vaaz ve nasihatten ibaret olduğu nazar-ı itibara alınarak musikî ve teganni ile olmayıp Arapların okuduğu yani ibare okur gibi okunmasına dikkat-i fazılânelerinin celb ve mümkün mertebe kurraya teşmiliyle ammenin istifadesini temine çalışmanız ve gayretinizi rica ve badema her Cuma tertib olunacak hutbeler taraf-ı fazılânelerinize irsal olunacağı beyan olunur efendim.¹⁸⁶

1925 yılında Diyanet İşleri Riyaseti bünyesinde kurulmasına karar verilen Türkçe hutbe kitabının hazırlanmasından sorumlu heyetin çalışmaları yaklaşık iki senenin sonunda meyve vermiş ve 1927 Şubat ayında 51 hutbenin yer aldığı ilk Türkçe hutbe kitabı yayımlanmıştır. “Türkçe Hutbe” başlıklı bu kitabın söz konusu heyetin yardımı olmakla birlikte Ahmet Hamdi (Akseki) Efendi tarafından kaleme alındığı bilinmektedir.¹⁸⁷ Gotthard Jäschke'nin yer verdiği ve Türkçe hutbe kitabının hazırlanması konusunda sıkça başvurulmuş bilgiye göre 1926 yılı sonunda beş uzmandan oluşan birleşik komisyon, Diyanet İşleri Başkanlığı'na 58 örnek hutbe sunmuştur. Ardından Diyanet İşleri Reisi Rifat (Börekçi) Efendi, bunları hatiplere dağıttırılmış ve bunlara ekli olarak yolladığı bildiride Fatiha ile bundan sonra gelen Kuran ve hadis metinlerinin Arapça ve Türkçe, öğüt yolunda olanlarınsa sadece Türkçe olarak söylenmesini bildirmiştir.¹⁸⁸

Söz konusu hutbe kitabının düzenlenmesinde ve içeriğinde önceden belirlenen ilkelere uyulmuş, her hutbede mukaddime kısmı Arapça olarak yazılmış, sonra konu ile ilgili bir ayet ve bazen bir ayet ile birlikte bir hadis metnine yer verilmiş, Türkçe olarak yazılan mevize kısmında ayet ve hadislerin meal ve izahı da yapılmıştır. “*Diyanet İşleri tarafından tertib olunmuştur*” alt başlığıyla basılan *Türkçe Hutbe* kitabının hem 1927 yılı ilk baskısında hem de 1928 yılı ikinci baskısında yer alan “Diyanet İşleri Reisi Rifat Efendi” imzalı önsöz, bu kitabın hazırlanma amacı, hutbenin önemi ve değeri, yeni hutbelerin nasıl olması gerektiği ve hutbelerin Türkçeleştirilmesinin ardında yatan gayeyi açıklaması açısından son derece önemlidir. Bu önsözün diğer bir önemi ise Türkçe hutbe projesini yürüten idarenin en sorumlu kişisi tarafından bu projenin, hem projeyi icra edecek imam ve hatiplere hem de bu projenin alıcısı olan cemaate hitaben meşrulaştırılması niyetini taşımasıdır. Zira Rifat

¹⁸⁶ BCA 51.0.0.0.3.19.7 (10 Temmuz 1926).

¹⁸⁷ Kılıç, a.g.e., s. 146.

¹⁸⁸ Gotthard Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, s.44.

Efendi, bu önsözde, hutbelerin en az Cuma namazı kadar önemli ve farz olduğunu vurgulamakla birlikte hutbelerin “*ahvâle ve zamana uygun*” olması, halka dünyevi ve uhrevi anlamda ihtiyaç duydukları şeylerin anlatılması, İslam’ın temel hüküm ve kaidelerinin izah edilmesi gerektiğini belirtmekte bu nedenle de herkesin anlayacağı dilden yani Türkçe diliyle yapılması ihtiyacını açıklamaktadır:

Dinimizin farz kıldığı ibadetler tedkik edilince görülür ki, halika teabbud ve inkiyad, mahlûkata şefkat ve muvasat gibi ehlâkıyat ve maneviyatdan başka bir milletin tekâmülü ile alakadar bir takım içtimai esasâtı da muhtevidir. Cemaatle kılınan namazların yalnız kılınan namazlar üzerine olan fazlı ve richanı, haftada bir defa cemaatle Cuma namazının farz olması, Müslümanlığın yalnız ferdi değil, aynı zamanda içtimai olduğunu da gösterir. Müslümanlıkta cemaatin, Cumanın pek büyük bir ehemmiyeti vardır.

Beş vakit namazı cemaatle kılmak vacib derecesinde olduğu gibi Cuma namazı da farzdır. Cuma namazının farziyeti “*Yâ eyyuhâ-llezîne âmenû izâ nûdiye lissalâti min yevmilcumu’ati fes’ev ilâ zikrillahi ve zerû-lbey’a...*”¹⁸⁹ ayet-i kerimesi ile sabittir. Bu ayet-i kerime mucibince her Müslümanın Cuma ezanı okunduktan sonra işini gücünü terk ederek cami-i şerife koşması farzdır. Özü yok iken Cuma namazını terk edenler hakkında çok şiddetli vaidler vardır.

“İzanudiyelisselat”¹⁹⁰ ayet-i kerimesindeki ‘zikrullâh’ ekser-i fukaha ve müfessirine göre hem hutbeye hem de Cuma namazına şamildir. Namaz zikrullahı cami olduğu gibi, hutbede zikrullâh muhtevidir. Bu cihetle ikisine de ‘zıkr’ itlak olunmuştur. Binaenaleyh Cuma namazı nasıl farz ise Cuma hutbesi de öylece farzdır. Farz olan hutbe okunmadıkça namaz sahih değildir.

(...) Hutbe ahvale, zamane, esbab ve hadisata göre bazen kısa, bazen de binnisbe uzun olabilir.

Buraya kadar vermiş olduğumuz izahatten anlaşılacağı üzere hutbeler de zikrullah-ı muhtevi bir ibadettir. Bununla beraber hutbelerde ehl-i islamın, cemaat-i müsliminin intibahına vesile olacak mevâzı da muhtevi bulunacaktır. Hutbede bir de mevize kısmı bulunacak ve mevize kısmında muktezai hâlde göre halka dünyevi ve uhrevi muhtaç oldukları şeyler teşrih edilecek, ahkâm ve âdab-ı islamiye kendilerine anlatılacaktır. O hâlde hutbeler hangi lisan ile okunmalıdır ki erkân ve âdabına riayet edilmiş ve bununla beraber meşruiyetindeki hikmet de tecelli eylemiş olsun.

Hutbenin tamamen Arapça okunması hutbelerdeki mevazelerdeki müstefit olmak isteyen ve lisan-ı arabiye vakıf olmayan Müslümanların şu dindarâne emeline imkân vermemektedir. Binaenaleyh hem mezhâb-ı âliye-yi islamiyeye ve illel yevm müslimin beyninde cari icmağ ameliye muhalefet etmemek, hem de temenni edilen gayeyi elde edebilmek için hutbelerin; zikrullah, salat ve selam gibi erkân-ı müstemil olan kısmı lisan-ı dinî olan arabi ile eda edilerek erkân-ı hutbe tamam olduktan sonra mevaze kısmının memleketimizde Türkçe okunması, daha doğrusu okunan ayet-i kerime ve ehadis-i şerife mealleri Türkçe izah edilmesi muvaffak görülmüş ve fakat her hatip bu yolda hutbe tertibine

¹⁸⁹ Cum’a Sûresi, 9. Ayet. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın mealine göre anlamı şudur : “Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah’ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır.”

¹⁹⁰ Aynı ayet. (Cum’a Sûresi, 9. Ayet).

muktedir olmayacağına binaen hatiplerimize bir rehber olmak üzere şerait-i meşruasını camiğ olarak elli kadar hutbe numunesi tertib olunmuştur.¹⁹¹

Eserin ilk baskısında hutbenin sonunda okunmak üzere hem Arapça hem de Türkçe, ikinci baskısında ise sadece Türkçe dua örneği yer almıştır. *Türkçe Hutbe* kitabının sonunda yer verilen bu duada hutbenin sonunda okunması istenen Türkçe dua, bir dizi farklı unsurun selametine ve bekasına dua etmenin yanı sıra 1924 yılında hutbelerde Cumhuriyet namına dua edilmesini öngören düzenlemeye paralel olarak “*Hükûmet-i cumhuriyyemizi adlû ihsan ile payidar ve evliya-yı umûr-i milk-û milletin nef ve hayrına matuf icraat-ı haseneye muvaffakiyetle pîrâyedâr eyleye!*” kısmını da içeriyordu.¹⁹²

Türkçe Hutbe kitabında sade ve anlaşılır bir dille yazılmış olan hutbeler bir buçuk, iki sayfayı geçmeyecek şekilde kısa tutulmuştur. Her ne kadar bu eserin metinsel derinliğini ve söylemsel analizini gelecek bölümde ele alacak olsak da burada temel içeriğini hutbe başlıkları üzerinden kabaca belirtmek gerekirse şöyledir: 270 sayfa ve 51 hutbeden oluşan bu kitap, dinî önemi olan gün ve dönemler için özel olarak hazırlanmış hutbelerin yanı sıra dünyevi hayata ilişkin çeşitli öğütler içeren birtakım hutbeleri de içermektedir. “Mevlid”, “Miraç”, “Kadir Gecesi”, “Ramazan Bayramı”, “Kurban Bayramı”, “Ramazan Bayramı haftası”, “Ramazan-ı Şerif ve Oruç” gibi başlıklarla belirli günlerde okunması için hazırlanmış hutbelerle birlikte “İman ve Amel”, “Mümin-i Kâmil”, “Namaz ve hikmeti”, “Allah’ı sevmek ve peygambere ittibağ etmek”, “Allah’ın ve peygamberin hayat verecek emirleri” gibi iman odaklı hutbelerin yanı sıra “Ticaret”, “Sanat”, “Ziraat”, “Temizlik”, “Tayyare Cemiyetine yardım”, “İçkinin fenalığı”, “Kumarın fenalığı”, “Hekim, ilaç, hastalık” gibi dünyevi ve toplumsal hayatla ilgili birtakım hutbeler de yer almaktadır. Gelecek bölümde söz konusu hutbelerin söylem analizini yaparken bu dünyevi ve toplumsal hayata ilişkin hutbelerin içeriğine özellikle değineceğiz.

¹⁹¹ **Türkçe Hutbe: Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Reisliği neşriyatından**, Şehzadebaşı Evkâf Matbaası, 1. Basım, 1927 (1345), s. 3-5.

¹⁹² Mehmet Bulut, “Hatiplerin Ellerinden Kütüphane Raflarına Hutbe Mecmuaları”, **Diyanet Aylık Dergi**, Eylül 2019, s. 36.

Bütün bunların yanı sıra *Türkçe Hutbe* kitabının, Diyanet İşleri Riyaseti tarafından basılan üçüncü eser olması da Riyaset'in hutbe meselesine öncelik verdiğini gösterir niteliktedir. Bu eserden önce basılan diğer iki eser ise yine Aksekili Ahmet Hamdi Efendi imzasıyla çıkan *Ahlâk Dersleri* ve *Askere Din Dersleri* kitaplarıdır.

1927 yılında ilk basımı yapılan bu *Türkçe Hutbe* kitabının 1928 yılı başında yurt geneline dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden edindiğimiz belgeler ışığında 1928 yılının Ocak ve Şubat aylarında yurt genelindeki kaymakamlara ve müftülöklere gönderilen yazılarla kısıtlı da olsa yeni *Türkçe Hutbe* kitabının kopyalarının merkezden yerele ulaştırıldığını söyleyebiliriz. 12 Ocak 1928 tarihinde Diyanet İşleri Reisliği'nden Bursa'nın Orhaneli İlçesi Müftülüğü'ne gönderilen yazıda, “Şimdilik az miktarda tabettirilebilen hutbelerden merkez-i kaza ve nahiyeelerde iyi okuyabilecek hatiplere tevzi edilmek üzere İstanbul'dan (ilgili müftülüğe) 9 adet hutbe gönderildiği” belirtilmektedir. Yine aynı yazıda “ileride bütün hatiplerin bu esas dâhilinde hutbe okumaya başlayacakları tabii ise de bunun birdenbire değil tedricen olmasının daha muvafık olacağı” söylenmektedir.¹⁹³ Yine 12 Ocak 1928 tarihinde Diyanet İşleri Reisi imzalı aynı yazı ile Artvin'in Şavşat İlçesi Müftülüğü'ne 9 adet hutbe kitabı¹⁹⁴, 15 Şubat 1928 tarihli yazı ile Erzurum'un Aziziye Kazası Müftülüğü'ne 8 adet hutbe kitabı gönderilmiştir.¹⁹⁵ Aziziye Kazası Müftülüğü'nce kaymakamlığa gönderilen cevap yazısında da söz konusu 8 hutbe kitabının “3 adedi merkez-i kazadaki cevami-i şerife hatiplerine ve 5 adedinin de nahiye merkezlerindeki camilerde okunmak üzere hatiplere” dağıtıldığı bildirilmektedir.¹⁹⁶ Yine aynı yılın Aralık ayında kitabın ikinci baskısının yapılması ile birlikte ihtiyaca cevaben Adapazarı Müftülüğü'ne 117 nüsha hutbe kitabı gönderilmiştir.¹⁹⁷

Yine 1928 yılı içerisinde *Türkçe Hutbeler* kitabının ikinci baskısının yapılmasıyla birlikte Diyanet İşleri Reisliği, il, ilçe ve kaza müftülükleriyle iletişime geçerek ihtiyaç duyulandan az kitap gönderilmiş olan yerlerin ve bu yerlerde ihtiyaç duyulan miktarın tespit edilmesine çalışmıştır. 1928 yılının Ekim ayında Bolu

¹⁹³ BCA 51.0.0.0.3.17.1 (12 Ocak 1928).

¹⁹⁴ BCA 51.0.0.0.2.6.28 (12 Ocak 1928).

¹⁹⁵ BCA 51.0.0.0.6.48.3 (15 Şubat 1928).

¹⁹⁶ BCA 51.0.0.0.6.48.3 (15 Şubat 1928).

¹⁹⁷ BCA 51.0.0.0.14.119.23 (18 Aralık 1928).

Müftülüğü'ne¹⁹⁸ ve Şavşat Müftülüğü'ne¹⁹⁹ ikinci basımı yapılan hutbe kitaplarından kaç nüsha yollanmasını istedikleri sorulmuş; Orhaneli Müftülüğü ile yapılan iki yazışma neticesinde müftülüğün 20 Ekim 1928 ve 11 Aralık 1928 tarihli iki ayrı talebine cevaben ilkinde 80 adet²⁰⁰, ikincisinde 100 adet²⁰¹ olmak üzere iki parti hutbe kitabı gönderilmiştir.

1928 yılı Latin harflerinin kabul edildiği yıl olması sebebiyle hutbelere ilişkin hayata geçirilecek yeni düzenlemeler açısından ayrı bir öneme sahiptir. Latin harflerinin kabul edilmesi, hutbelerin Türkçeleştirilmesi çalışmaları içerisinde bir kırılma noktası olmasının yanı sıra bu yeni devrimin halka ulaştırılması sürecinde imam ve hatiplerin işlevsel bir araç olarak seferber edilmeleri açısından da önemli bir gelişmedir.²⁰² Yeni alfabenin yeni bir semboller havuzu bütününe toplumsal ve kültürel hayata sokmasıyla Osmanlı geleneğinden ve bu manada bir ölçüde geçmişten kopuşu ifade etmesinin, toplumun özellikle dindar ve gelenekselci kesimlerinde bir tepki yaratmış olduğu bilinmektedir. Öte yandan yeni alfabenin kabul edildiği dönemde hâlâ dini içeriğin tamamının eski harflerden oluşması sebebiyle bu yenilik bir ölçüde dini yazının reddi olarak da anlaşılmıştır. Hükûmet tarafından bu devrime yönelik özellikle taşrada bir tepki oluşacağı da önceden tahmin edilmiş olmalı ki halkı bu devrime ikna etmeden önce yereldeki din adamlarını bu devrime ikna etmeye öncelik verilmiştir.²⁰³ Zira daha önce de ifade ettiğimiz gibi camiler devletin taşradaki okur-yazar olmayan halka temas edebileceği yegâne araçtır. Bu nedenle de il, ilçe ve kazalardaki cami ve mescitlerde görev yapan imam, hatip ve müezzinlerin yeni harfleri okuyup yazacak kadar malumat almaları için bir çalışma başlatılmıştır. Yeni harflerin kabulünden önce Diyanet İşleri Reisliği tarafından 18 Ağustos 1928 tarihinde gönderilen bir tamimle, tamimin ertesi gününden itibaren yanlarında kalem, defter ve tebeşir ile mekteplerdeki kurslara katılmaları tebliğ edilmiş, ilgili müftülüklerin bünyelerindeki cami ve mescit personeline bunu duyurması istenmiştir. Bu uygulama okur-yazar olmayan kırsaldaki halka devletin ulaşmasında bir okul görevi görecek camilerin öğretmen ordusunu devrimlere uygun olarak yetiştirme çalışması olarak da okunabilir. Din görevlilerinin Latin harflerini öğrenmesine ilişkin çalışmalar

¹⁹⁸ BCA 51.0.0.0.3.15.24 (3 Ekim 1928).

¹⁹⁹ BCA 51.0.0.0.2.17.13 (3 Ekim 1928).

²⁰⁰ BCA 51.0.0.0.3.17.13 (16 Aralık 1928).

²⁰¹ BCA 51.0.0.0.3.17.16 (30 Aralık 1938).

²⁰² Parlak, a.g.e., s. 192.

²⁰³ A.g.e., s. 193.

kapsamında Kula Müftülüğü tarafından Kula'daki dokuz camiye gönderilen 24 Ağustos 1928 tarihli yazı şöyledir:

Cevami-i ve mesacid-i şerife eima ve hutebası efendilerine,
Bilumum mensubiyet-i ilmiyenin yeni Türk harflerini okuyup yazacak kadar malûmat edinmeleri lüzum-u kat'isi Diyanet İşleri Riyaset-i Âliyyesinden varid 18.8.928 tarihli tamimden anlaşılmış olduğundan kazamız kaymakamlığınca müretteb program mucibince yarınki günden itibaren zirdeki vezaif ashabının yanlarında bulunduracakları kalem, defter ve tebeşir ile sabahları alaturka saat 2'de Zafer Mektebi'nde küşad edilen sınıfta hazır bulunmaları hususunda işbu tebliğ varakasına vaz-ı imza eylemeleri rica olunur.²⁰⁴

Bu uygulamanın bazı yerlerde sekteye uğradığı anlaşılmış olacak ki Kasım 1928'de Diyanet İşleri Reisliği'nce birtakım müftülüklere gönderilen yazıda “mevcud cevami-i şerife imam ve hutebasının behemehâl yeni Türk harflerini öğrenmek üzere hususi ve resmi küş'ad edilen kurslara devam eylemeleri” tebliğ edilmiştir.²⁰⁵ Buradan hareketle Diyanet İşleri Reisliği'nin, imam ve hatiplerin yeni alfabeyi öğrenmesine ilişkin söz konusu kurslara ne ölçüde katıldığını ve tebliğ edilen şeylere ne ölçüde riayet edildiğini sıkı bir şekilde kontrol ettiğini söylemek mümkün. Öte yandan yine 1928 yılının Kasım ayındaki resmi yazışmalardan anlaşıldığı üzere özellikle ilçe ve kazalardaki birtakım imam ve hatiplerin Türkçe hutbe okutulması hususunda Diyanet İşleri ve Dâhiliye Vekaleti'nce tebliğ edilen usullere uymadıkları da tespit edilmiştir. Özellikle taşradaki imam ve hatiplerin yeni Türk alfabesine hazırlıksız olmaları bunun bir sebebi olabileceği gibi hutbeleri Türkçe okumayı uygun görmediklerinden ötürü istenilen bu uygulamalara riayet etmemiş olmaları da bir o kadar olası.²⁰⁶ Nihayetinde bazı ilçe ve kazalarda hutbelerin (sorumlu imam ve hatipler dışında) başkalarına okutuldukları ve hep bahsettiğimiz o “silahın” kontrol dışı kimselerin eline geçtiği bilgisi Diyanet İşleri Reisliği'ne ulaşmış olacak ki 11 Kasım 1928 tarihinde Şavşat Müftülüğü'ne gönderilen yazıda hatiplerden bazılarının Cuma günleri başka kimselere hutbe okutmaları ve tebliğ edilen yazılı Türkçe hutbelerin dışına çıktıkları gerekçesiyle ciddi bir uyarıda bulunulmuştur:

Cevami-i şerife hatiplerinden bazılarının Cuma günleri bizzat camide ispat-ı vücud ettikleri sırada vaiz ve hoca efendilerden veya diğer cevami-i şerife imamlarından veya hariçten bir zatı hutbeye çıkardıkları ve bazı hatip efendilerin kendilerine verilmiş olan matbu risaleler haricinde hutbe irad ettikleri bazı zevat-ı resmiye tarafından isnad kılınmaktadır.

²⁰⁴ BCA 51.0.0.0.13.108.7 (24 Ağustos 1928).

²⁰⁵ BCA 51.0.0.0.12.105.42 (10 Kasım 1928).

²⁰⁶ Parlak, a.g.e., s. 198.

Asl-ı hutbeye mazereti sahiha ve mezruaya müstenid ve malumunuz olmaksızın katiyyen ahiri tevkil edemeyeceği ve makam-ı resmi tarafından tab ve tevzi olunan Türkçe hutbe risalesinin mevzuu haricinde hutbe irade eylemelerinin gayrı caiz olduğu ve badema hilaf-ı tebliğat eden mütecasirler işitilecek olursa tecziye edilecekleri ehemmiyetle tamimen tebliğ olunur efendim.²⁰⁷

Nihayetinde 1927 Şubat’ında ilk baskısı yapılan *Türkçe Hutbe* kitabının gerekli ihtiyacın da tespit edilmesi sonucunda 1928 yılının sonu itibariyle müftülükler vasıtasıyla birçok ilçe ve kaza camilerine ulaştırılmış olduğunu söyleyebiliriz. 1928 yılının sonlarında hayata geçirilen hâliyle, 1925’teki TBMM bütçe görüşmelerinin sonunda kabul gören anlayışın doğrultusunda hutbeler standartlaştırılmıştır. Ankara’nın bu standartlaştırma hamlesinin esas hedefi, hatiplerin inisiyatifine bırakılmayacak kadar güçlü bir sosyo-politik öneme sahip olarak nitelenen hutbelerin merkezileştirilmesi ve kontrol altına alınmasıdır.²⁰⁸ Bu merkezileştirme ve kontrol altına alma projesi ise 1930’ların ikinci yarısındaki düzenlemelerle tam olarak hayata geçirilecektir.

2.4. İkinci Türkçe hutbe kitabı olan *Yeni Hutbelerim* ve hutbelerin tam denetim altına alınma süreci

1936 yılında ilk Türkçe hutbe kitabının devamı niteliğinde olan fakat birçok ölçüde ilk kitabın yenilenmiş ve genişletilmiş bir edisyonu olarak tanımlanabilecek olan ikinci bir hutbe kitabı hazırlanmıştır. Diyanet İşleri Reisliği’nin bastığı ikinci hutbe kitabı olan bu eser, *Yeni Hutbelerim* adını taşımaktadır. Kapağının üst kısmında “Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatından” ibaresiyle basılan bu kitabın yazarı, *Türkçe Hutbe* kitabının da yazarı olan Diyanet İşleri Müşavere Heyeti Azasından Ahmet Hamdi (Akseki) Efendi’ydi.²⁰⁹ İlk Türkçe hutbe kitabına göre çok daha geniş ve kapsamlı olan bu kitap, iki cilt (birinci cilt 1936 yılında, ikincisi 1937

²⁰⁷ BCA 51.0.0.0.2.7.16 (11 Kasım 1928).

²⁰⁸ 1936’da *Yeni Hutbelerim* kitabının yayımlanmasına kadar geçen süre zarfında Türkçe hutbe okunmasına ilişkin başka bir uygulama yapıldığı da bilinmektedir. 5 Şubat 1932 günü İstanbul’daki Süleymaniye Camii’nde tamamı Türkçe olan bir hutbe okutulmuş ancak bu uygulama devam ettirilmemiştir. Öte yandan bu Türkçe hutbe okutma pratiği ertesi günkü gazetelerde müthiş bir coşkuyla manşete taşınmıştır. 6 Şubat 1932 tarihli Akşam Gazetesi haberi “*Türkçe hutbeyi 20 bin kişi dinledi: Anadolu’nun her tarafında Türkçe kur’an ve ezan okunuyor*” manşetiyle, yine 6 Şubat 1932 tarihli Cumhuriyet Gazetesi ise “*İlk Türkçe hutbe dün okundu: Cami lebalep dolmuştu, hutbe okunurken bir taraftan da tekbir alınıyordu*” manşetiyle sunmuştur. Bu Türkçe hutbe pratiğinin ayrıntıları için bkz. Emre Gül, “İlk Türkçe Hutbeler”, Emine Gürsoy Naskali (der.), **Hutbe Kitabı**, Kitabevi Yayınları, 2017 içinde, s. 131-139.

²⁰⁹ Ahmet Hamdi Akseki, **Yeni Hutbelerim**, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936.

yılında yayınlandı) ve 151 hutbeden oluşmaktaydı. Bu kitabın birinci hutbe kitabından biçim ve içerik olarak ne ölçüde ayrıştığına, ilkinden farklı olarak hangi temaların konu edildiğine, söylemsel bağlamda nasıl bir farkın olduğuna ve ne tür yeni anlatıların kurgulandığına, bunların gelecek bölümün ana konusu olması sebebiyle burada değinmeyeceğiz. Fakat söz konusu ikinci hutbe kitabının mahiyetine dair şunları söyleyebiliriz: İlk Türkçe hutbe kitabına göre çok daha fazla sayıda hutbe içeren bu eser, ilk kitapta olduğu gibi İslam'ın esasları, imanın önemi gibi dinî konuların yanı sıra sıhhi, iktisadi, zirai ve sınai konu başlıklarına dair bir dizi hutbeyi de içermesi açısından önemlidir. Bu kitapta, 1927 yılındaki *Türkçe Hutbe* kitabının önsözü aynen korunmuş, bu önsözün önüne “Başlangıç” adıyla Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi imzalı bir giriş yazısı konulmuştur. Diyanet İşleri Reisi'nin beyanına göre bu yeni kitabın yazılmasının altında yatan iki temel sebep ilk baskının tükenmiş olması ve ilk baskıdaki bazı ifadelerin güncellenmesine duyulan ihtiyaçtır:

1927 senesinde Riyasetimizce resmen kabul edilip iki def'a bastırılmış olan Türkçe hutbelerin mevcut nüshaları kalmamış ve bununla beraber o vakte mahsus birçok ifadelerin zamanla değişmesi icab eylemiş olduğundan Riyasetin emriyle Müşavere Heyeti azasından A. Hamdi Akseki tarafından yeniden yazılmış olan işbu “Yeni Hutbelerim” namındaki eser, Riyasetçe resmen kabul edilmiş ve tab'ı muvafık görülmüştür.²¹⁰

Kitabın başında “Hatibler için bilinmesi çok lâzım bazı meseleler hakkında izahat” başlıklı 11 sayfalık, oldukça ayrıntılı bir açıklama metni bulunmaktadır. Bu açıklama metninde bu yeni hutbe kitabının basılma sebepleri, yapılan değişiklikler, hutbenin önemi, hutbelerin halk üzerindeki tesiri ve nüfuzu, hutbe okunurken dikkat edilmesi gereken hususlar gibi temaların yanı sıra Cuma namazının ve Cuma hutbesinin tertibine dair birtakım bilgilendirmeler ve ipuçları da yer almaktadır. “İslamın ilk zamanlarında yüksek fikirlerin neşrinde en tesirli ve en nüfuzlu vasıtalar” olduğu ifade edilen hutbeleri halka sunacak olan imam ve hatiplerin de bu hutbelerde verilen öğütlere sıkı sıkıya uymaları konusunda uyarıda bulunulmuş; “imam ve huteba bu hutbeler vasıtasıyla halkı irşada sürüklerken, kendileri de kendi işleriyle buna riayet etmelidir” denmiştir.²¹¹ Bu izahat bölümünün ilk kısmı “halk dili ile halka söyleyen” bu yeni hutbelerin yazılma nedenlerini aktarma ve meşrulaştırma biçimi açısından dikkate değerdir:

²¹⁰ A.g.e., s. 3.

²¹¹ A.g.e., s. 9.

1927 senesinde yazmış olduğumuz hutbeler, eski yazı ile iki defa basıldığı halde yine mevcudu kalmadı ve ihtiyaca kifayet etmedi. Bununla beraber, hutbede halkın intibahına vesile olan ve halkın anlaması lâzım gelen mev'iza kısmının bazılarında, zamanın iktizasına ve halkın ihtiyaçlarına göre, mühim değişmeler yapılmak zarureti hâsıl oldu. Çünkü dokuz-on sene evvel yokluğundan acı acı şikâyet ettiğimiz bir takım şeyler bugün, Allah'a çok şükür, yapılmıştır. O zamandan beri memleketimizde birçok fabrikalar vücuda gelmiş, büyük adımlarla ilerlemeler olmuştur. Bunun içindir ki, hutbeler üçüncü defa olarak tab ettirilirken bu noktalar ehemmiyetle göz önüne alınarak evvelki hutbeler üzerinde mühim değişiklikler yapılmış ve hutbe adedi de üç misli arttırılmıştır. Bu mevzulardan her hatib, bulunduğu yerin ihtiyaçlarına göre, dilediği hutbeyi okuyabilecektir. Bu hutbelerde her müslüman için bilinmesi zarurî olan itikad, ibadet ve ahlâk meseleleri yazılmıştır. Hemen hemen her hutbede ahlâka temas edilmiştir. Müslümanlığın hayat dini, faaliyet dini, birlik ve bağlılık dini olduğu; cehaletin, tembelliğin, haksızlığın, huysuzluğun Müslümanlıkta yeri olmadığı anlatılmıştır.

Binaenaleyh, halk dili ile halka söyleyen bu hutbeleri, hatiblerin çok dikkat ve ihtimam ile takip etmeleri lâzımdır.²¹²

Öte yandan *Yeni Hutbelerim*'in 1937 yılında yayınlanan ikinci cildinin son kısmına eklenmiş olan iki yazı, bu hutbe kitaplarının üretilme amacına ilişkin çok önemli öğeler içermektedir. Bu yazıların ilki, söz konusu kitapların yazarı olan Ahmet Hamdi Akseki'nin "Son Söz" başlıklı yazısıdır. Akseki, hatip ve vaizlere seslendiği bu yazıda, söz konusu eserin neden yazıldığını ve hatiplerin bu kitaptan nasıl istifade etmesi gerektiğini anlatmaktadır. "Cumhuriyetin eser-i feyzi" olarak nitelendirdiği²¹³ bu kitabın "Cumhuriyet hükûmetimizin başında bulunan Büyük Önder'in yüksek himaye ve lütuflarile"²¹⁴ hayata geçirildiğini söyleyen Akseki, daha önceki bölümlerde etraflıca bahsettiğimiz tartışmalara benzer bir şekilde hutbelerin zamana ve mekâna uygun olması gerektiğine dair önemli bir vurgu yapar. Hatiplerin, "milletin bir mürşidi ve manevi hekimleri" olduğunu söyleyen Akseki, hutbe okurken veya vaaz verirken hatip ve vaizlerin karşılarındaki cemaatin durumunu, âdetlerini, düşüncelerini, ilmî ve ictimâî seviyelerini dikkate alarak içinde bulundukları zaman ve mekânın koşullarına ve ihtiyaçlarına göre davranmalarını ve bunlara uygun şekilde hutbe okumalarını söylemektedir.²¹⁵ *Yeni Hutbelerim* eserinin de bu saikle hazırlanarak zaman ve mekâna uygun olarak yeni ihtiyaçlara hitap edecek şekilde hazırlandığını vurgulayan Akseki'nin hutbelerin özellikle kırsaldaki halka

²¹² A.g.e., s. 6.

²¹³ Akseki, "Son Söz", *Yeni Hutbelerim Cilt II*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1937, s. 547.

²¹⁴ A.g.e., s. 550.

²¹⁵ A.g.e., s. 548.

ulaşmadaki işlevselliğini ve bu metinlerin merkezi hükûmetin sözlerini halka ulaştırmada bir köprü olarak kurgulandığını işaret ettiği şu cümle dikkate değerdir: “Hatiblerimiz, imamlarımız, vâizlerimiz bunları sadece camilerde değil, kış gecelerinde köy odalarında da okumalı ve köylülerimizi tenvir etmeğe çalışmalıdır.”²¹⁶

Kitabın sonuna eklenen ikinci yazı ise Diyanet İşleri Riyaseti tarafından kitabın tashih işleriyle görevlendirilen Dersiamdan Afyonlu Kâmil Miras tarafından kaleme alınmış olan “Yeni Hutbelerim Hakkında Duyduklarım” başlıklı yazıdır. Miras, parçası olduğu bu girişime övgüler yağdırdığı yazısında, hutbe ve hitabet meselesinin Cumhuriyet devrine kadar çok ihmal edildiğinden dem vurmakta, baştan başa Arapça yazılmış olan eskiden kalma hutbelerin halk üzerinde hiçbir tesiri olmadığından yakınmakta ve yeni Türkçe hutbelerin bu anlamda halkı aydınlatmada çok önemli bir görevi yerine getirdiğini söylemektedir. Cumhuriyet dönemi ile saltanat zamanı arasında mukayese yapan Miras, Şeyhülislamlık makamının halk adına hiçbir şey yapmadığını söylemekte fakat Cumhuriyet rejiminin son on beş yılda yaptığı “geniş ve yüksek terakki hamleleri ve ilerleme hareketlerinin” bir parçası olarak Diyanet İşleri Riyaseti’nin Türkçe hutbeler vasıtasıyla halka çok önemli bir hizmet sunduğunu belirtmektedir.²¹⁷ 1927 yılında yayınlanan *Türkçe Hutbe* eserinin ve 1936 yılında yayınlanan *Yeni Hutbelerim*’in birinci cildinin halkın takdir ve şükranlarını kazandığını ileri süren Miras, yine Cumhuriyet dönemine övgüler düzmeyi ihmal etmeyerek bu hutbe kitabının yazılış amacını ve içeriğini şu sözlerle ifade etmektedir:

Cumhuriyet devri hulûl edip, halk idaresi teessüs edince bu mühim ihtiyacı hakkile takdir eden Diyanet İşleri Reisliği Yüksek Makamı arşiv halka ana dilile hitab eden ve dinimizde bilinmesi zaruri bulunan mesailden, ahlakî ve ictimai mevzulardan müntehab elli kadar hutbenin tertib ve tab’ına muvaffak olmuş ve hakikaten halkın takdir ve şükranını kazanmıştı. Bu defa ise, daha sade bir üslûb ile yazılmış olan ve daha zengin mevzuları ihtiva eden “Yeni Hutbelerim” namındaki bu çok istifadeli ederi hatiplerimizin eline sunuyor. Bu, yalnız hatibler için muhtasar bir hutbe mecmuası değil, emin bir rehber ve milletin dinî ve ictimai ihtiyacını tatmin edecek güzide bir eserdir.²¹⁸

1936 yılında yayımlanan *Yeni Hutbelerim* kitabı hutbelerin merkezileştirilmesi ve tam denetim altına alınmasına yönelik hükûmetin süregelen projesinin bir ayağıdır.

²¹⁶ A.g.e., s. 549.

²¹⁷ Kâmil Miras, “Yeni Hutbelerim Hakkında Duyduklarım”, a.g.e., s. 556.

²¹⁸ A.g.e., s. 551-552.

Zira Yeni Hutbelerim kitabının basılması ve tüm yurda dağıtılması, bu kitabın yayımlanmasından bir sene önce 1 Mayıs 1935 tarihinde çıkarılan Cami Hademesi Nizamnamesi kapsamında vaaz ve hutbelerin Diyanet İşleri Reisliği'nin kontrol ve denetimi altına sokulması ile irtibatlıdır. Söz konusu Cami Hademesi Nizamnamesi'nin ikinci maddesi gereğince “Cami ve mescid hademesinin vazifelerini ne suretle yapmakta olduklarını ve tavır ve hareketlerinin meslekleriyle mütenasib olup olmadığını teftiş ve murakebe etmek Evkâf Umum Müdürlüğüne aid olup bunlardan vâizlerle hatiblerin vaaz ve hutbeleri Diyanet İşleri Riyasetince murakabe edileceği” kanunlaşmıştır.²¹⁹ Öte yandan bundan yaklaşık iki sene sonra, *Yeni Hutbelerim* kitabının basılmasındansa bir sene sonra 9 Ekim 1937 tarihinde Diyanet İşleri Riyaseti'nce müftülüklerle gönderilen tamimde her hafta okunacak hutbelerin müftülüklerce önceden seçilip hatiplere gönderilmesi istenmiştir. Diyanet İşleri Reisliği yurt genelinde, Akseki tarafından yazılan *Yeni Hutbelerim* içerisindeki hutbelerin dışında bir hutbe okunmamasını ve buna sıkı sıkıya riayet edilip edilmediğinin müftülüklerce düzenli olarak denetlenmesini istemektedir. Diyanet İşleri Reisi M. Şerafeddin Yaltkaya imzasıyla 21 Ocak 1942 tarihinde müftülüklerle gönderilen şu yazı, bahsettiğimiz idari düzenlemelere ek olarak hutbelerin kontrol ve denetiminin sıkı bir şekilde ve dikkatle sürdürülmesine yönelik bir uyarı niteliğinde olmakla birlikte bu bölümde anlattığımız üzere 1935 yılından itibaren hutbelerin merkezileşmesi ve tam kontrol altına alınmasına yönelik yürütülen projenin özeti niteliğindedir:

Hatipler tarafından irat edilecek hutbelerin murakebesi 1/5/935 tarih ve 2/2392 sayılı (Cami hademesi nizamnamesi)nin 2 inci maddesinin son fıkrası ile reisliğimize tevdi edilmiş olduğundan kontrol vazifesinin hakkile yapılabilmesi için reis muavini Ahmet Hamdi Akseki tarafından muhtelif mevzularda tertib ve evvelce reislikçe tab ve tevzi edilmiş olan “Yeni hutbelerin” hiçbir suretle haricine çıkılmaması ve 9/10/937 tarih ve 3425/794 sayılı tamim ile de bildirilmiş olduğu üzere memuriyetinizce her hafta münasip mevzuların önceden seçilerek hatiplere tebliği ve bunların aynen okunup okunmadığının da kontrol edilmesi lüzumu ehemmiyetle beyan olunur.²²⁰

Görünen o ki 1930'lu yılların sonlarında hutbelerin standardizasyonu, merkezi kontrolünün sağlanması ve bunlara ilişkin denetim mekanizmalarının devreye sokulmasına dair gerekli idari düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Ancak Diyanet İşleri

²¹⁹ T.C. Resmî Gazete, 1 Mayıs 1935, sayı: 2991.

²²⁰ BCA 30.1.0.0.105.657.1.2 (16 Şubat 1942).

Reisi Yaltkaya'nın 1942 yılındaki işbu uyarı yazısından hareketle, bu standardizasyon ve merkezileşme politikalarının hâlâ istenilen ölçüde oturtulmadığını ve istenilen uygulamalara riayet edilmediğine dair birtakım münferit olayların duyulmuş olduğunu tahmin etmek güç değil. Söz konusu düzenlemelerin hedefi *Yeni Hutbelerim*'deki hutbelerin dışına çıkılmaması ve her hafta okunacak hutbelerin müftülüklerce tespit edilip hatiplere tebliğ edilmesidir. Bu hedef de büyük ölçüde hayata geçirilmiştir. Öte yandan Diyanet İşleri Reisliği, bazı özel gün ve haftalara özel bir ihtimam göstererek, bu özel dönemleri istenilen bazı özel mesajların iletilmesi için bir fırsat olarak görmüştür. Bahsettiğimiz merkezileşme ve denetim mekanizmasının bir ölçüde rayına oturmuş olması, siyasi iktidarın yürüttüğü sosyal, ekonomik ve kültürel politikaların Diyanet İşleri Reisliği'nin kontrolündeki hutbeler vasıtasıyla yurt geneline ulaşabilmesini sağlamıştır. Siyasi iktidarın çeşitli politikalarının halka anlatılması gayesiyle hutbelerin bir iletişim aracı olarak kullanılmasına dair çok çarpıcı bir örnek ise Ahmed Hamdi Akseki'nin 1941 yılında tasarruf haftası vesilesiyle yurt geneline yolladığı yazıdır. "İktisat ve tasarruf haftası hakkında" başlığıyla bütün müftülüklere gönderilen bu tebligat, müftülüklere ve müftülüklere bağlı olarak görev yapan din görevlilerine söz konusu hafta vesilesiyle hutbelerde tasarruf etmenin, tutumlu olmanın ve yerli malları kullanmanın önemini anlatmak konusunda bir görev vermektedir. Doğrudan doğruya Diyanet İşleri tarafından yapılan bu tebliğ, devletin mevcut mali ve iktisadi politikasının hutbeler vasıtasıyla halka ulaştırılma girişimini göstermesi açısından son derece çarpıcıdır. Öte yandan söz konusu iktisat politikaları çerçevesinde yurt genelindeki banka mevduatlarının belirli bir miktara ulaşmasını isteyecek kadar da hutbeleri dünyevileştiren ve siyasileştiren bir tebligattır. Bu tebligat, bizzat Diyanet İşleri Reisliği tarafından söz konusu mali ve iktisadi politika mesajının "dinî ve millî vazife" kılıfıyla sunulması ve bu mesajın hutbelerin araçsallaştırılması vesilesiyle yurt geneline ulaştırılması niyeti ve gayreti bakımından çalışmamızın esas tezini son derece belirgin bir şekilde görünür kılmaktadır:

12 Birinci Kânun 1941'de 12 inci tasarruf ve yerli mallar hastası başlıyor. Bu hafta devam edecek olan bu millî günler içinde iki Cum'amız bulunuyor ki bu iki günde dinî ve millî günümüz birleşmiş oluyor. Binaenaleyh bu iki cum'a hutbelerinde hatiplerimizin yegâne hitabet mevzuları: Tasarrufun ne demek olduğunu ve bu iktisat ve tasarruf devrinde azdan birike birike nasıl muazzam malî bir kudret vücut bulduğunu, yerli mallarımızın ve bilhassa üzüm, incir gibi yemişlerimizin sürümü millî bir borç bulunduğunu halka öğretmek olmalıdır. Az olsun, çok olsun tasarruf edilerek Bankalarımızda biriktirilecek paralarımızın en kısa bir zamanda (500) milyonu bulmasının ulusal bir gaye olması lüzumu halka anlatılmalıdır.

Bu çok mühim olan mevzuun lâıykile anlaşılabilmesi için “Yeni Hutbelerim”ın birinci kısmındaki 30, 31, 32 inci hutbelerden²²¹ intihap edilip okunması hatiplere bilhassa tavsiye edilmelidir. Vaizlerimizin ve müftülerimizin de bu haftanın münasip gün ve saatlerinde bu mevzu üzerinde gerek “Yeni Hutbelerim”ın işaret ettiğimiz mazmunlarını, gerek bu yolda kendilerinin intihap edecekleri âyetleri, hadisleri halkımıza açık bir lisan ile takrir ederek halk arasında tasarrufun tamimine ve yerli mallarımızın sürümünün te’minine çalışmaları Riyasetin kemali ehemmiyet ve hassasiyetle istediği bir vazifedir. Keyfiyetin vaizlerimize ve hatiplerimize tebliğile beraber bu dinî ve millî vazifenin gereği gibi ifası için mümkün olduğu kadar tarafınızdan da murakabe yapılması temenni olunur.²²²

Bu bölümde hutbelerin araştırlarılmasına yönelik olarak 1923 yılından 1942 yılına varan yaklaşık 20 yıllık bir Erken Cumhuriyet dönemi içerisinde yasama ve yürütme erkleri başta olmak üzere siyasi iktidar ve onlara bağılı organlarca hangi sebeplerle ne tip idari düzenlemelerin hayata geçirildiğini etraflıca göstermeye çalıştık. Öte yandan hutbelerin standartlaştırılması ve merkezileştirilmesini hedefleyen bu siyasi, idari ve eğitsel projenin en önemli ayaklarından birini oluşturan Türkçe hutbe kitaplarının ne tür saiklerle oluşturulduğunu ve bu saiklerin hem hutbeleri halka ulaştıracak din görevlilerine hem de hutbelerin hedef kitlesi olan cemaate ne şekilde sunulduğunu ve meşrulaştırılmaya çalışıldığını gösterdik. Fakat söz konusu hutbe kitapları vasıtasıyla devletin kontrolü altında standartlaştırılan ve bu standardın dışına çıkılmaması için sıkı bir denetime tabi tutulan bu iletişim araçları siyasi iktidarın halka ulaştırmak istediği hangi mesajları taşıyordu? Bu sorunun cevabını siyasi iktidarın yürüttüğü hangi politikaların nasıl bir dille sunulduğunu irdedeceğimiz gelecek bölümde ele almaya çalışacağız. 1927, 1936 ve 1937 yıllarında basılan üç hutbe kitabının içeriğini söylem analizi perspektifiyle mercek altına alacağımız bir sonraki bölümde siyasi pratiklerin hutbe metinleri içerisinde nasıl yedirildiğine, yeni rejimin yeni vatandaşını nasıl inşa etmeye çalıştığına, yeni rejimin kurguladığı yeni tarih anlatılarına ve yaratılan yeni kutsallara odaklanacağız.

²²¹ Söz konusu hutbelerin başlıkları sırasıyla şöyledir: (30) “*Buhul ve israfın mazarratı, iktisad ve tasarrufun ehemmiyeti*”; (31) “*Buhul ve israfın mazarratı, iktisad ve tasarrufun ehemmiyeti*”; (32) “*Buhul ve israf arasında itidal ve tasarruf*”.

²²² BCA 30.1.0.0.105.657.1.8 (16 Şubat 1942).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ HUTBE KİTAPLARININ İÇERİKSEL VE SÖYLEMSEL ANALİZİ

1927 yılında yayımlanan *Türkçe Hutbe* ve ilki 1936, ikincisi 1937 yılında olmak üzere iki cilt olarak yayımlanan *Yeni Hutbelerim* kitapları içerisindeki hutbe metinleri, hem ele aldıkları konular hem de vermek istedikleri mesajlar açısından oldukça çeşitlidir. Bu bölümde, söz konusu üç kitapta yer alan toplam 202 hutbeyi muhtevalarına göre kategorilendirmek suretiyle hutbelerde siyasi, ekonomik ve toplumsal hayata ilişkin verilmek istenen önemli ve mükerrer mesajları ve bu mesajların dinî meşruiyetinin ne şekilde oluşturulduğunu söz konusu kategoriler dâhilinde sunmaya çalışacağız.

Hutbe metinlerinin içerik analizine geçmeden önce bu üç kitaba ve hutbelerin genel yapısına dair birtakım betimleyici bilgiler vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. İlk olarak, 1927 tarihli *Türkçe Hutbe* kitabı kısa ve basit bir formda yazılmış 51 hutbeden oluşmaktadır ve bu hutbelerin büyük bir kısmı hutbelerde yaygın olarak ele alınan en temel temaları konu edinmektedir. Diğer iki kitapta olduğu gibi bu ilk hutbe kitabında da hutbeler, ana temalarına göre kısaca başlıklandırılmış ve kitaplardaki sıraları buna göre düzenlenmiştir (Örneğin içkinin zararlarını konu edinen üç hutbe art arda yerleştirilmiş, kandiller ve bayramlar gibi dinî özel günlerle ilgili hutbeler ayrı ayrı olmak üzere kitabın en sonuna konulmuştur). Her hutbe, söz konusu temaya ilişkin olarak Kuran’dan alınan ayetlerle başlamakta, ardından Türkçe olarak cemaate seslenilen hutbe metniyle devam etmektedir. Çoğunlukla hutbe metninin girişinde, en başta okunan ayetlerin meali yapılmakta ve “İşte bakın Allah-u Teâlâ bize neyi emrediyor...”, “dinimizin bize emrettiği gibi...” , “şu ayet-i kerime buyuruyor ki...” gibi ifadelerle hutbede verilecek mesajların İslam’da ve Kuran’daki yeri ve önemi belirtilmekte, ardından söz konusu tema ayrıntılandırılmaktadır. Bu hutbeler çoğunlukla iki-üç sayfayı geçmeyen kısa metinlerdir ancak metinlerin uzunlukları hutbenin konusuna göre de çeşitlilik gösterir. Örneğin bütünüyle İslam’ın ve imanının esaslarını içerenler görece daha kısadır. Bu hutbeler, söz konusu meseleyle sınırlı kalmak suretiyle çeşitli dinî kaideleri dile getirir ve bu kaidelerle ilgili ayet ve hadisleri hatırlatarak son bulur. Ancak siyasi, ekonomik, toplumsal mesajlar içeren ve bu nedenle dünyevi hayata dair konuşan hutbeler, muhtevalarının yükü sebebiyle

birbirinden farklı hususlara değinen oldukça uzun hutbelerdir.²²³ Öte yandan konusundan bağımsız olarak, *Yeni Hutbelerim*'in 1936 tarihli birinci cildi ve 1937 tarihli ikinci cildindeki hutbeler daha uzun ve daha teferruatlıdır. Toplam 151 hutbenin yer aldığı *Yeni Hutbelerim* kitaplarında, *Türkçe Hutbe* kitabındaki bazı temel hutbeler büyük ölçüde korunmuş olmakla beraber kısmen geliştirilmiş ve ayrıntılandırmıştır. Dil bu kitaplarda çok daha sadedir ve 1927 hutbelerinin büyük kısmı Arapça kelimelerden görece arındırılmıştır. Öte yandan *Yeni Hutbelerim*, konu yelpazesi açısından çok daha geniş, içerik açısından da çok daha kapsamlı ve ayrıntılıdır. *Yeni Hutbelerim* eserinin iki cildi de kendi aralarında çeşitli farklılıklar göstermektedir. 1936 tarihli birinci cilt, 1927 tarihli *Türkçe Hutbe* kitabını büyük ölçüde tekrar eden, bunları geliştiren ve eklemeler yapan, bu doğrultuda da İslam'ın ve imanın esaslarına yönelik daha temel bazı hutbelere ağırlık veren bir kitaptır. 1937 tarihli ikinci ciltte ise daha önce değinilmemiş konulara eğilen yeni hutbeler ekseriyeti oluşturur ve ekonomik hayat, hijyen, kamu sağlığı, aile ve nüfus politikaları, yakın tarih gibi daha dünyevi ve vermek istediği toplumsal mesajlar açısından daha yüklü temalara görece daha fazla yer verilmiştir.²²⁴

İncelediğimiz üç kitapta yer alan toplam 202 hutbeyi içerikleri açısından değerlendirdiğimizde üç temel kategoriye ayırmak mümkün. Bunlardan ilki tamamen teolojik olan hutbelerdir. Bu hutbeler, İslam'ın temel kaidelerine, iman ve ibadetin esaslarına, Hz. Muhammed'in hayatına ve verdiği öğütlere dayanan, İslam dininin inançsal anlam havuzunun ana sütunlarını açıklayan metinlerdir. Bu hutbeleri, çeşitli

²²³ Bu kitaplardaki en uzun iki hutbenin isimleri “Cihad ve Düşmanla Savaşmak” ile “Ferdlerin de Cemiyetlerin de Hayatı Mücadele ile Kazanılır”dır ve her iki hutbe de yaklaşık 9 sayfa uzunluğundadır.

²²⁴ Burada yeri gelmişken şunu da eklemekte fayda var: *Yeni Hutbelerim*'in 1937 tarihli ikinci cildinin sonuna, birinci cilde koyulmadığı için eksiklik yarattığı düşünülmüş olacak ki “Bu dua, hutbeleri müteakib konulacak iken unutulmuştur” dipnotuyla şu dua eklenmiştir ve duanın içeriği, Allah'tan bekası ve iyiliği dilenecek yeni kutsalları göstermesi açısından önemlidir:

“Ya Erhamerrahimîn! Dini İslamı nusratınla teyid ve beşeriyeti nuru iman ile tenvir eyle Yarabbi!

Ehli İslamı daima aziz ve mansur, düşmanlarını zelil ve makhur eyler Yarabbi!

Günahlarımızı mağfiret ve kusurlarımızı affedip dünyevî ve uhrevî hayırlar, saadetler ihsan eyle Yarabbi!

Görünür, görünmez kazalardan, güç yetmez ve takat yetişmez belalardan cümlemizi lütfunla esirge Yarabbi!

Hükûmeti Cumhuriyetimizi adli ihsan üzere daim ve devlet adamlarımızı mülkü millet hakkında hayırlı işler görmeğe muvaffak eyle Yarabbi!

Kahraman ordumuzu karada, denizde, havada mansur ve muzaffer eyle Yarabbi!

Yurdumuzu ve bilcümle İslam diyarını afetlerden ve musibetlerden masun ve mahfuz eyle Yarabbi!” Bkz. “Dua”, *Yeni Hutbelerim II*, s. 561.

(Bu bölüm üç temel kaynağın metin ve içerik analizinden mürekkep olduğu için söz konusu üç kaynak dipnotlarda kısaca “*Türkçe Hutbe*”, “*Yeni Hutbelerim I*” ve “*Yeni Hutbelerim II*” olarak verilecektir.)

konu başlıkları hâlinde İslam'ın inançsal esaslarını ve temel pratiklerini basitçe açıklayan bir tür "İslam'a giriş" dersi kitapçığının kısa bölümleri gibi düşünmek mümkün. Tabii şunu da hatırlatmakta fayda var ki buradaki anlatı bütünüyle Sünni İslam'ın kaidelerine hatta Hanefî mezhebinin inançsal temellerine dayanmaktadır. Bu teolojik hutbelerin başlıkları, içeriklerini kabaca özetler niteliktedir. Birkaç örnek vermek gerekirse; "İslam'ın Temeli", "Kuran Yolu, Hak Yolu", "Allah'ı Sevmek, Peygamberlere İttibağ Etmek", "Allah Teâlâ Hazretlerinin Sıfatları", "Peygamberlere İman", "Namaz ve Hikmeti", "Namazda Duyulan Yüksek Duygular", "İbadet", "Ramazanı Şerif ve Oruç", "Ahiret Âlemi", "Kıyamet Ne Zaman Kopacak Diyenlere", "Fatihai Şerifenin Öğrettiği Yüksek Hakikatler" gibi hutbe başlıklarını sayabiliriz. Yine benzer şekilde, İslam dini için özel bir önemi olan kandiller ve bayramlar gibi günlerde okunmaları için hususi olarak hazırlanmış hutbeler de hem *Türkçe Hutbe*'ye hem de *Yeni Hutbelerim*'e konulmuştur ve bu hutbeler bütünüyle söz konusu günün önemini teolojik bir temelde ele almaktadır.

İkinci kategori ise ahlâkî hutbelerdir. Bu hutbeler içerdiği konular itibariyle teolojik tabanı olan bir tür ahlâkî öğütler bütünüdür. Konu başlıkları açısından çok çeşitli ve içerikleri bakımından da oldukça kapsamlı olan bu hutbeler, teolojik bir kaide üzerine inşa edilmiş olmakla birlikte çoğu zaman da dünyevîdir ve toplumsal hayatın normlarını önceleyen bir tür ahlâkî rehber niteliğindedir. Bu kapsamlı ahlâkî öğütler üç kitabın her birinde sayıca en fazla olanlardır: *Türkçe Hutbe*'de 51 hutbenin 27'si, *Yeni Hutbelerim*'in birinci cildinde 72 hutbenin 44'ü, ikinci cildinde ise 79 hutbenin 35'i ahlâkî konulardadır. Bu hutbeleri kategorilendirirken her ne kadar "ahlâkî" olarak tanımlamış olsak da konularının doğası ve içeriklerinin kurgulanışı itibariyle bir ayağı teolojik/uhrevî bir ayağı ise dünyevî olan hutbeler olduklarını söylemek lazım. Zira bu ara kategorideki hutbelerde İslam dininin öğretisine ve inançsal kaidelerine içkin bir dizi ahlâkî norm olmakla birlikte bu ahlâkî düzenlemeler büyük ölçüde toplumsal barış ve huzurun tesisini önceleyen bir şekilde dünyevî hayatın düzenlenmesine odaklanmaktadır. Bu minvalde, İslam'ın çizdiği çerçeve içerisinde "iyi ahlâklı" ve erdemli bir mümin olmakla, "iyi bir yurttaş" olmak birbiriyle iç içe kurgulanır. Bu anlatı içerisinde belirli erdemlere sahip olmak; iyi ve doğru bir Müslüman olmanın ön koşulu olduğu kadar toplumsal bütünlüğe, millî birlik ve beraberliğe, yurttaşlar arasındaki dayanışmaya da hizmet etmektedir. Bu nedenle de ahlâkî hutbelerde bahsettiğimiz bu temalara geniş yer ayrılmıştır. İncelediğimiz üç kitapta yer alan

ahlâkî hutbelerin başlıklarına ilişkin olarak şu birkaç örneği vermek bu hutbelerin ele aldığı konuları anlamak açısından faydalı olacaktır: “Mekârim-i Ahlâk”, “Doğrularla İğrilerin Mevkii”, “Kötü Huylardan Tezhir”, “Öksüzlere Yardım”, “Nifak ve Hased”, “Kardeşlik, Dargınlık”, “Tevazu, Kibir”, “Emanete Hıyanetin Cezası”, “Yalancılık En Kötü Bir Huydur”, “Alay Etmek, Kötü Ad Takmak Ahlaksızlıktır”, “Müslümanlık Şefkat Dinidir”, “İnsan Ne Bulursa Dilinden Bulur”.

Hutbelerin içeriklerine göre yaptığımız sınıflandırmanın üçüncü ve son kategorisi ise dünyevi hutbelerdir.²²⁵ Bu hutbeler, başta ekonomik ve toplumsal hayatın düzenlenmesine ilişkin konular olmak üzere yurttaşın görevlerini, ülkenin ve milletin hem bekası hem de kalkınması için yapılması gerekenleri içeren, bu anlamda da teolojik temalardan bütünüyle ayrılan metinlerdir. Bu hutbeler, basitçe söylemek gerekirse, ekonomik hayat, aile ve nüfus politikaları, kamu sağlığı gibi bütünüyle sosyo-ekonomik olan meseleler üzerine hükûmetin yürüttüğü politikaların halka aktarılması için kurgulanmış bir tür iletişim araçlarından ibarettir. Daha önceki bölümlerde de dile getirdiğimiz gibi özellikle okur-yazar olmayan ve okul yaşını geçmiş kırsal kesimdeki yurttaşlara merkezî hükûmetin yürüttüğü politikaların ve vermek istediği siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel mesajların minber aracılığıyla ulaştırılması gayesine hizmet eden asıl metinler, işte bu dünyevi hutbelerdir. Tek gayesi ilgili konularda yurttaşların uymaları gereken kural ve düzenlemeleri veyahut üstlenmeleri istenen görev ve sorumlulukları basit bir dille anlatmak olan, bu açıdan da günümüzde televizyon ve radyolarda gördüğümüz kamu spotlarını anımsatan bu hutbelerin, yer yer hükûmetin politikalarının övüldüğü bir nevi propaganda metinleri olduğunu da söyleyebiliriz. Kuşkusuz, “dünyevi” diye addettiğimiz bu hutbelerde verilmek istenen siyasal, sosyal, ekonomik ya da kültürel mesajlar daima dinî bir meşruiyet üzerine inşa edilmiştir. Hemen hemen her hutbede söz konusu dünyevi meseleye dair üstlenilmesi gereken görev ve sorumluluklar çeşitli ayet ve hadislerle dayandırılır. Benzer şekilde “memleketin ve milletin refahı” için

²²⁵ *Yeni Hutbelerim* kitabının ikinci cildinin sonunda “Yeni Hutbelerim Hakkında Duyduklarım” başlıklı yazıyı kaleme alan Kâmil Miras da burada yaptığımız kategorilendirmeye benzer şekilde hutbe kitaplarının içerdiği hutbeleri şu şekilde tasnif etmektedir: “Dinimizde bilinmesi zaruri bulunan mesailden, ahlâkî ve ictimâî mevzulardan müntehab hutbeler...”

Yine benzer şekilde Miras, hutbelerin içeriklerine ve halkı hangi hususlarda aydınlatması niyetiyle yazıldığına ilişkin şunları söylemektedir: “Şimdi minberlerde hatiblerimiz, kürsülerde vâizlerimiz bu hutbeleri okuyup vazederken halkımız da seve seve dinleyip dinî, vatanî, sıhhî, iktisadî, ziraî, sınaî öğüdler alacak ve aile halkı mütakabil haklarını ve vazifelerini bu güzel eserden gereği gibi öğrenecektir.” Bkz. Miras, “Yeni Hutbelerim Hakkında Duyduklarım”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 552.

hareket etmek, hutbelerde söylenenlere harfîyen riayet etmek, iyi ve makbul bir yurttaşın görevi olduğu kadar iyi bir müminin görevi olarak da sunulur. Hatta bu dinî meşrulaştırma o kadar esnek bir şekilde kullanılır ki örneğin yeri geldiğinde dönemin hükûmetinin yürüttüğü tarımda makineleşme politikalarına uygun olarak yeni tarım araçlarını ve tekniklerini kullanmak bile “İslam dininde farz” olarak dile getirilebilmektedir. İleriki kısımlarda, dünyevi hutbelerde toplumsal ve ekonomik hayata ilişkin verilen mesajların dinî düzlemde ne şekilde meşrulaştırıldığını ayrıntılı bir şekilde ele alacağız; ancak bu bölümde göstereceğimiz dünyevi hutbelerin bütününde toplumsal ve ekonomik hayatın düzenlenmesi amacıyla yurttaşın seslenmenin temel niyetini ve temel meşruiyet kaynağını özetleyen şu paragraf, inceleyeceğimiz metinlerin içeriğini anlamak açısından son derece önemlidir:

Ey Cemaati Müslimin! Dinimiz bize fikrî, itikadî, ahlâkî umdeleri, amelî ve tatbikî bütün ubudiyet yollarını öğrettiği gibi ictimaî ve iktisadî hayatımızda karşılaşacağımız her hayrî şerri, her iyiyi, kötüyü de bildirmiştir. Dünyada nasıl insanca yaşanılır? Ne suretle harcanır? Hem bunları, hem de milletin bünyesindeki ictimaî ve iktisadî kuvvetlerin güzelce muhafazası yollarını, terakki ve saadet âmillerini teferruatile beraber bize göstermiştir.²²⁶

Dünyevi olarak kategorilendirdiğimiz bu hutbeler, üç kitapta da epey bir yer tutmaktadır ancak daha önce değinilmemiş bir dizi sosyo-ekonomik mevzunun etraflıca ele alındığı asıl kitap *Yeni Hutbelerim*’in 1937 tarihli ikinci cildidir. *Türkçe Hutbeler*’de 51 hutbenin 15’i, *Yeni Hutbelerim*’in birinci cildinde 72 hutbenin 31’i, ikinci cildinde ise 79 hutbenin 39’u dünyevi konulardadır. Bu dünyevi hutbelerin konu yelpazesindeki çeşitliliği anlamak için konu başlıklarının bir kısmını örneklendirmek bile yeterli olacaktır: “Ticaret”, “Ziraat”, “Sanat ve Hüner”, “Hekim, İlaç, Hastalık”, “Tayyarenin Ehemmiyeti”, “Beşeri Vazifelerimiz”, “Verem Hastalığı ve Bundan Korunma Çareleri”, “Kızılay Cemiyeti”, “Ağaç Dikmenin Faydaları”.

Dünyevi hutbelerde ele alınan bu çeşitli konular içerisinde bazılarını ayrıntılı bir şekilde yer verilmiş ve mükerrer olarak ele alınmıştır. Nasıl ki bu çalışmanın esas teması dinin sosyo-politik bağlamda araçsallaştırılmasıdır, bu bölümde sunacağımız içerik analizinin temel amacı da merkezî hükûmetin, mükerrer ve ayrıntılı olarak üzerine eğildiği bu konular üzerine yazılmış hutbeler vasıtasıyla Müslüman yurttaşlara hangi toplumsal ve ekonomik mesajları, ne şekilde aktarmaya çalıştığını tespit etmek

²²⁶ “Buhul ve İsrafın Mazarratı”, *Yeni Hutbelerim I*, 196.

olacaktır. Bu nedenle, toplumsal ve ekonomik hayata ilişkin olarak yurttaşların uyması gereken kuralları, üstlenmeleri istenen görev ve sorumlulukları açık bir şekilde dile getiren ya da resmi ideolojinin kimliksel söylemini ve tarih kurgusunu yurttaşlara aktaran birtakım hutbelerin ortaklaştığı temel konuları ve bu konuların ne şekilde ele alındığını çatı başlıklar hâlinde gruplandırarak aşağıda değerlendirmeye çalışacağız.

3.1. Hutbelerdeki tarih anlatısı ve bu tarih anlatısı içerisinde Türklüğün kurgulanışı

1927 tarihli *Türkçe Hutbe* ile 1936 ve 1937 yıllarında yayımlanan *Yeni Hutbelerim* kitapları içindeki hutbelerde, çeşitli temaların içerisine yedirilmiş şekilde sunulan belirgin bir tarih anlatısı bulunmaktadır. Bu tarih anlatısı, Cumhuriyet Devrimi'nin ve devrimden sonra oluşan yeni rejimin Türklerin tarihi içindeki yerini ve önemini tespit etmeyi önceleyen bir anlatıdır. Bununla birlikte, “Türkler”, “Türk ırkı” ya da “Türk kavmi” olarak nitelendirilen ve tarih sahnesindeki varlığının ne zaman başladığı ve nasıl ilerlediği muğlak bırakılan Türklerin “ezelden beri” sahip olduğu iddia edilen birtakım özellikler üzerinden Türklük kavramını da yeni baştan kurgulamaktadır.

Söz konusu hutbe metinleri, bir taraftan Türklerin tarihini Orta Asya'da yaşamış antik Türk medeniyetlerine dayandıran geniş bir süreklilik anlatısını, öte taraftan da mevzubahis anlatı içerisinde İstiklâl Harbi ve Cumhuriyet Devrimi'nin çok veçheli dönüşümlere kapı aralayan bir kırılma teşkil ettiği iddiasına dayanan dar ve kopuşçu bir tarih anlatısını yansıtan son derece eklektik bir kurguyu içermektedir. Öyle ki bu anlatıya göre; Türklerin “ezelden beri” sahip olduğu bazı iyi özellikler, erdemler veyahut beceriler Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle son dönemlerinde giderek kaybolmaya ve unutulmaya yüz tutmuş, ancak İstiklâl Harbi ve Cumhuriyet Devrimi ile birlikte bu cevher adeta yeniden ortaya çıkarılmıştır. Birinci Dünya Savaşı ve İstiklâl Harbi'ni takiben Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Türklerin tarih sahnesinde yeniden yükselişe geçişini vurgulayan bu tarih anlatısı içerisinde savaş dönemine yapılan özel atıf iki açıdan önemlidir. Bunlardan ilki, ileride ayrıntılı bir şekilde örneklendireceğimiz üzere, önce Çanakkale Harbi'nde ve sonrasında da İstiklâl Harbi'nde kazanılan askeri başarıların Türklere askerlik açısından sahip olduğu iddia edilen “doğal beceriyi” kanıtlar nitelikte olduğunun gösterilmesidir. İkincisi ve

daha önemlisi ise; tarihsel izlek içerisinde Osmanlı İmparatorluğu döneminde Batı karşısında iktisadi, teknolojik ve hatta kültürel anlamda Türklerin geri kalmışlığının vurgulanması; bu geri kalmışlık ve imkânsızlıklar içerisinde çok çetin bir düşman grubuna karşı alınan askeri başarıların -dönemin tarih anlatısına son derece uygun bir şekilde- güçlü bir romantizmle sunulması, hatta bir kilometre taşı addedilmesi ve bunların sonucunda kurulan Cumhuriyet rejiminin de bu anlatıya paralel olarak yüceltilmesidir. Bu bağlamda, Türklerin eskiden beri sahip olduğu iddia edilen bir dizi erdem ve becerinin İstiklâl Harbi ve Cumhuriyet Devrimi öncesindeki “karanlık çağda” kaybolmaya yüz tutması; sanat, ticaret, iktisat, askerlik gibi birbirinden farklı temalar içerisinde Batı karşısında geri kalmışlığın anlatısı ile bir arada sunulmaktadır. Örneğin 1927 tarihli *Türkçe Hutbe* kitabındaki “Sanat” başlıklı hutbe bu durumu şöyle ifade etmektedir.

Öyle ise bizim her milletten ziyade sanat sahibi olmamız lazımdır. İnsanın elinde bir hüneri olursa dünyada sıkıntı çekmez. Efradı hüner sahibi olan bir millet kimseye minnet etmez. Vaktiyle bizde de zamanına göre bir takım kıymetli hünerler varmış kendimize lazım olan şeyleri de kendimiz yaparmışız. Yazık ki son asırlarda elimizdeki hünerleri zayi etmişiz. Bugün maalesef iğneden ipliğe kadar her şeyimizi başka milletler yapıyor da, biz de yüksek fiyatlarla onlardan alıyoruz. Bizden yünü alırlar, pamuğu alırlar, tiftiği alırlar sonra hünerleri sayesinde bin kat pahalıya yine bize satarlar.²²⁷

1936 yılında yayımlanan *Yeni Hutbelerim* eserinin ilk cildindeki “Sanat ve Hüner” başlıklı hutbede de bu metin büyük ölçüde korunmuş ancak bu geri kalmışlık anlatısına ek olarak Cumhuriyet’in ilk on yılında gerçekleştirilen sanayileşme ve kalkınma hamlelerine de özel bir vurgu yapılmış, Batı karşısında iktisadi ve teknolojik geri kalmışlığın büyük ölçüde bertaraf edildiği de şu ifadelerle eklenmiştir: “Fakat Allah’a şükürler olsun, son on sene içinde biz de derlenip toplandık, birçok fabrikalar kurduk. Bugün memleketimizin muhtelif yerlerinde şeker fabrikalarımız, kumaş ve her türlü ihtiyacımızı karşılayacak birçok fabrikalarımız vardır.”²²⁸ Batı karşısında sanayi ve teknoloji açısından geri kalmışlık sıklıkla vurgulanan bir tema olmakla birlikte bu temanın işlenişi ve bu doğrultuda söz konusu hutbelerin dinleyicilerine vermek istediği mesajlar esas olarak iki ana damar üzerinden ilerlemektedir: Bunlardan ilki, ekonomik kalkınma ve sanayileşme doğrultusunda bir seferberlik çağrısı iken ikincisi, dönemin iktisat politikalarına uygun bir şekilde hem devlet düzeyinde hem de vatandaşlar

²²⁷ “Sanat”, *Türkçe Hutbe*, s. 62-63.

²²⁸ “Sanat ve Hüner”, *Yeni Hutbelerim I*, s. 343.

düzeyinde tasarrufun önemi ve gerekliliğidir. Bu iki çağrı daima el ele sunulmakla birlikte her iki çağrının da mücbir sebebi olarak vurgulanan olgu yine geri kalmışlığın tarihidir. Örneğin, 1927 hutbelerinin Ramazan Bayramı haftası için yazılmış olan hutbesi, Cumhuriyet öncesi dönemi bir “gaflet uykusu” olarak nitelendirmekte, Batı’yı yakalamak için kapsamlı bir sanayileşme ve kalkınma hamlesine girişilmesi yönünde adeta bir uyanış çağrısı yapmakta ve bu çağrıyı da sadece Türklere değil Batı karşısında geri kalmış Müslümanlara topyekûn bir şekilde yöneltmektedir:

Çabalayın ki ey Müslümanlar, herkes bizi geçmiş, el âlem bizden pek çok ileri gitmiştir. Biz gaflet uykusuna dalmışız, mihnet meşakkat içerisinde bunalmış kalmışız. Lakin fırsat henüz elden gitmemiştir. Hemen silkinip kalkmak, bizi geride bırakanlara koşup yetişmek kabildir. Nasıl olur da miskin miskin yatar uyuruz? Kalkın ey Müslümanlar kalkın; Allah’ın büyük emirleri var! Durulacak zamanda değiliz. Fabrikalar açılacak, şimendiferler yapılacak, madenler çıkarılacak, kırlar, ovalar, dağlar, dereler bu hâlde kalmayacak!²²⁹

Bu sanayileşme ve bayındırlaşma seferberliğiyle el ele sunulan tasarruf çağrısı ise zamanın siyasi ve ekonomik durumunu halka anlatma ve dönemin kemer sıkma politikalarını bir ölçüde meşrulaştırma gayretinde olan bir söylemi içerir. Her ne kadar dönemin ekonomi politikalarının hutbeler içerisinde nasıl sunulduğunu ileriki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde ele alacak olsak da iki savaş arası dönemin ekonomik durumunun anlatılış biçimi ve bu bağlamda hükûmetin tasarruf politikasının hem uluslararası ekonomik konjonktür hem de Türklüğe içkin özelliklerle meşrulaştırılması hutbelerde kurgulanan tarih anlatısı ve Türklüğün kurgulanışı açısından son derece önemlidir. 1936 ve 1937 hutbelerinde söz konusu tasarruf politikalarına geniş ölçüde yer verilmiştir. İçinde bulunulan devrin “iktisad ve tasarruf” devri olduğu sıklıkla vurgulanmakta, bu açıdan “pek nazik bir devir” olduğu tekrar tekrar söylenmektedir. Bu nedenle de sadece Türkiye’ye özgü olmamakla birlikte her milletin kendi servetini korumaya yönelik iktisadi politikaları hayata geçirdiği belirtilmekte ve Türk hükûmetinin de bu bağlamda doğru politikalar uyguladığı; “millî serveti, ithalat ve ihracatı muvazeneli tutmak için son derece hassas bulunduğu, titiz davrandığı” söylenmektedir.²³⁰ Öte yandan tasarruf politikalarına riayet edilmesi yönünde yapılan çağrı, Türklerin tarihin en eski devirlerinden beri tutumlu olduğu fikriyle de güçlendirilmektedir: “Muhterem cemaat! Biz Türkler; millî ve dinî terbiyemiz itibarıyla

²²⁹ “Ramazan Bayramı Haftası”, **Türkçe Hutbe**, s. 146-147.

²³⁰ “Buhul ve Israfin Mazarratı, İktisad ve Tasarrufun Ehemmiyeti”, **Yeni Hutbelerim I**, s. 192.

gayetle muktasid, tutumlu bir milletiz. Tarihin en eski devirlerinden beri her Türk ailesi masrafını kazancına uydurmağa, borçlanmamaya çalışır.”²³¹

Türklüğe içkin özelliklerin belirli bir tarih anlatısı içerisinde kurgulanmasında bu özelliklerin “tarihin en eski devirlerinden beri” süregeldiği sıklıkla vurgulanır. Yine bu tarih anlatısına göre Türkler dünyanın en kadim milletlerinden biridir. Bu nedenle de Türklüğe içkin erdemler ve muhtelif iyi özellikler de tarihin başından beri var olagelmektedir. Yani bu erdemler ve özellikler kurgulanışları itibariyle Türklere içkin olan, doğal özelliklerdir. Öyle ki Türklerin bu özellikleri herkesçe bilinmektedir, hatta bu bilginin evrensel olarak bilinmesi ve tanınması fikri, “cihan tarihine geçmiş”, “beşer tarihine yazılmış” gibi abartılı ifadelerle güçlendirilir. Yine bu anlatıya göre Türklerin eskiden beri sahip olduğu veya gizli/unutulmuş bir cevher olarak içinde barındırdıkları bu erdemler ve iyi özellikler, Cumhuriyet Devrimi’yle birlikte hatırlanmış, tekrar su yüzüne çıkarılmış ya da geliştirilmiştir. Bu açıdan söz konusu anlatıda, hem birçok erdem ve iyi özelliğin Türklere içkin ve doğal oluşu, bu doğrultuda da bahsedilen özelliklerin ezelden ebede var olagelmesi üzerinden süreklilik temelli bir tarih kurgusu inşa edilirken, diğer tarafta da –özellikle Osmanlı Devleti döneminde- unutulmuş ya da gerileyen özelliklerin tekrar kazanılması ve ilettilmesinde Cumhuriyet Devrimi’nin bir nirengi noktası olarak kurulması ile Osmanlı Devleti’ne olumsuz, Cumhuriyet’e ise olumlu bir anlam yükleyen kopuşçu bir kurgu görülmektedir.

Hutbelerde Türklüğe içkin erdemler olarak sunulan iyi özellikler dağarcığı, muktesitlik (tutumluluk) ile sınırlı değildir. Bilakis çok geniş bir yelpazede sunulan bir dizi erdem, söz konusu hutbenin muhtevasına ve vermek istediği asıl mesaja uygun olarak çok farklı şekillerde ve esnek bir biçimde eklenmiştir. Burada birkaç çarpıcı örnek sunmak yerinde olacaktır. Örneğin toplumsal dayanışma ve düşkünlere yardım temalı bir hutbede cömertlik övülürken “Biz Türkler; alicenab bir milletiz. Cömertlik bizde fitrî bir seciyedir. Beşer tarihinde bununla nam salmışsızdır. Hangi bir Türk köyüne bir konuk, bir düşkün gelsin de güler yüzle karşılanmasın, vaki değildir” denir.²³² Fakat konu, Kızılay Cemiyeti’ne yardım ve bağış yapılmasına geldiğinde Türklerin vurgulanan erdemi iyi ahlâklı oluşu ve yardımseverliğidir: “Hiç şüphesiz ki

²³¹ “Buhul ve Israfin Mazarratı, İktisad ve Tasarrufun Ehemmiyeti”, **Yeni Hutbelerim I**, s. 193.

²³² “Buhul ve Israfin Mazarratı, İktisad ve Tasarrufun Ehemmiyeti”, **Yeni Hutbelerim I**, s. 198-199.

cihan tarihi aziz milletimizin merdliğini, kahramanlığını yazarken bu seciyelerinin yanında necib duygularını, şefkat ve merhamet gibi insanî ve ahlâkî meziyetlerini de kaydetmeyi unutmamıştır. Biz de bu ataların evladıyız.”²³³ Bir yandan Türkler; “tarihin en eski çağlarından beri adalet ve müsavata müstenid bir cemiyet teşkil etmişken”²³⁴, öte yandan “cihan tarihinin büyük devirlerinde sağlam bünyelerile, hayat ve sıhhat saçan, asil, vakur, sevimli çehrelerle bütün milletler arasında mesel olmuştur.”²³⁵ Ancak tüm bu iyi özelliklerin yanı sıra bu bölümde ele aldığımız üç hutbe kitabı içerisinde en fazla ve en sık şekilde vurgulanan özellik Türklerin savaşçılığı ve buna ilişkin tali karakteristikleri ve becerileridir. Türklerin bir kavim olarak çok eski çağlardan beri “iyi savaşçılar” olarak tanınmaları iddiasının yanı sıra kahramanlık, vatanseverlik, cesaret gibi özellikleri de Türklüğe içkin ve doğal özellikler olarak sunulur. Vatanseverliğin övüldüğü bir hutbede, savaşçılık açısından “uzun ve parlak bir geçmişi olan” Türk kavmi içerisinde vatanseverlik duygusunu “maddiyat ve maneviyatının her noktasına kadar” hissetmeyen kişiler, “mensub oldukları büyük ırka leke getiren bir evlâddan başka bir şey değildir” ifadesiyle sert bir şekilde yerilmektedir.²³⁶ Yine aynı minvalde, şehitlik kavramının bir dizi ayet ve hadislerle yüceltildiği bir başka hutbedeyse Türklerin tarihin en eski devirlerinden beri var olagelen savaşçılığının en son ve belki de en ihtişamlı tezahürünün İstiklâl Harbi olduğu şu ifadelerle belirtilmektedir: “Esasen bizim millî seciyemiz hamasettir, cengâverliktir. Tarihin her devrinde milletimizin yarattığı harikalar sayılamayacak kadar çoktur. Bunların en yenisi de İstiklâl Savaşı’dır ki Türk’ün asaletini bütün âleme tanıtmıştır.”²³⁷

Fakat bu alt bölümde anlattığımız bütün unsurların birleştiği, burada özel bir yer ayrılmasını bütünüyle hak eden iki hutbe var ve bu iki hutbede de ağırlıklı olarak Çanakkale Harbi ve İstiklâl Harbi konu edilmekte. Öyle ki buradaki tarih anlatısı; hem Türklerin savaşçılığı, kahramanlığı ve cesareti gibi özelliklerinin defaatle vurgulanması, hem Batı karşısında sanayi ve teknoloji açısından geri kalmış Türklerin bu iki savaşta imkânsızlıklar içerisinde adeta bir mucize yaratmış olmasına dayanan yarı mitolojik bir anlatıyı sunması, hem de bu iki büyük zafer ile kapısı aralanan Türkiye Cumhuriyeti’nin Türklerin medeniyet tarihi içerisindeki en büyük ve en

²³³ “Kızılay Cemiyeti”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 497.

²³⁴ “Adalet ve Müsavat”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 165.

²³⁵ “Cenabı Hakkın Sayısız Nimetleri”, **Türkçe Hutbe**, s.87.

²³⁶ “Vatan Sevgisi, Vatan Aşkı”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 195.

²³⁷ “Şehitlik Mertebesinin Yüksekliği”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 216.

önemli merhale olduğunu anlatması açısından son derece önemlidir.²³⁸ Bu iki hutbenin en can alıcı kısımlarını bütünüyle paylaşmanın bu bölümde anlatmak istediklerimizi göstermesi açısından açıklayıcı olacağı kanaatindeyiz. Bu hutbelerin ikisi de 1937 yılında yayımlanan *Yeni Hubelerim*'in ikinci cildinde bulunmaktadır. Keza ikinci ciltte, birinci cilde nazaran bu iki savaşa ve Cumhuriyet Devrimi'ne yapılan atıflar daha sık ve daha yoğundur. Birinci cildin belirli bir başarıya ulaşmasından sonra ikinci ciltte Akseki'nin ürettiği metinlerin propaganda içeriklerini daha esnek bir şekilde barındırmasının yanı sıra Cumhuriyet'in kurucu mitolojisine dair unsurları da daha bol bir şekilde üretmiş ve sunmuş olduğunu söylemek mümkün.

Söz konusu hutbelerin ilki, “Şecaat ve Cesaret En Büyük Fazilettir” başlıklı hutbedir. Bu hutbede Çanakkale Harbi ve İstiklâl Harbi'nin epik tasviri üzerinden “cesaret ve şecaat sahibi Türk milletinin” bağımsızlığa, özgürlüğe ve Cumhuriyet'e nasıl ulaştığının mitolojik anlatısı şu sözlerle kurgulanmıştır:

Hele kumandan o kadar cesur olmalı ki; onun adı, sanı düşmanın kalbine korku vermeli. Böyle bir İslam kumandanı, böyle bir İslam ordusu alimallah dünyaları yerinden oynatır. İşte Çanakkale Harbi, işte Anadolu İstiklâl Muharebesi! Dünyanın en güçlü, kuvvetli zırhlılarile, mitralyözlerle, tahtelbahirlerle, tayyarelerle, son sistem toplarile, tüfeklerle, tanklarla, elhasıl her şeylerle üzerimize hücum ettiler. Fakat zırhlılarile denizlerden güllerle, tayyarelerle bulutlardan ateşler yağdıran, müstahkem mevki arkasından gece gündüz kurşunlar püsküren yüz binlerce düşmanın âkıbeti ne oldu? Bunların hepsi İslam askerlerinin, Türk arslanlarının metaneti, cesaret ve şecaati karşısında kar gibi eriyip mahvolmadılar mı? Allah'ın kılıcı karşısında kim durabilir? İşte onlar da her şeylerle birlikte eridiler, bunların hepsi Türk kahramanlarının cesaret ve şecaati sayesinde oldu. Çanakkale'de dünyanın en büyük, en kuvvetli ordusuna karşı metin bir kale gibi sebat etti, hiçbir şey onu tereddüde düşürmedi. Şerefle galebe etti. Sonra İstiklâl Savaşı'nda düşmana öyle saldırdı ki; düşmanın ne emeklerle üç senede işgal ettiği Anadolu'yu 15 gün içinde düşmana mezar yaptı ve düşmanı yerin dibine geçirdi. Toprağa gömemediklerini de denize döktü. Bu kahramanların cesaret ve şecaati önünde düşmanın hiçbir silahı, hiçbir kuvveti dayanamayıp eridi, gitti. İşte bunların hepsi onun yüreğindeki ruhu şehamet, cesaret ve şecaat sayesinde oldu.²³⁹

²³⁸ Her ne kadar uçak üretilmesinin ve bu bağlamda Tayyare Cemiyeti'ne bağış yapılmasının önemini konu edinen hutbelere ilerideki bölümlerde değinecek olsak da 1936 tarihli “Tayyarenin Ehemmiyeti” başlıklı hutbede savaş teknolojilerinde ve özellikle de uçak teknolojisinde geri kalmışlık üzerine kurgulanan anlatıda “Batı cemiyetlerini” tasvir eden ve onlarla savaşmak için tek yolun onların tekniğine ulaşmak olduğunu söyleyen şu cümleleri burada hatırlamanın yerinde olacağı kanaatindeyiz: “Bu hak düşmanları, kendi menfaatlerinden başka hiçbir hak tanımazlar. Dünyada bunların tanıdıkları, boyun eğdikleri yalnız bir şey vardır: ‘Kuvvet!’ Bu hak düşmanlarını yola getirecek, hakkın kudretini tanıtacak tek bir şey vardır: ‘Kuvvetli olmak!’ Bkz. “Tayyarenin Ehemmiyeti”, *Yeni Hutbelerim I*, s. 36.

²³⁹ “Şecaat ve Cesaret En Büyük Fazilettir”, *Yeni Hutbelerim II*, s. 221-222.

Burada yer vereceğimiz ikinci hutbe ise ağırlıklı olarak Millî Mücadele ve İstiklâl Harbi'nin konu edildiği “Ferdlerin de Cemiyetlerin de Hayatı Mücadele ile Kazanılır” başlıklı hutbedir. Kitabın en sonunda yer alan ve bütün kitaplardaki en uzun hutbe olan bu metni, kitabın tashih işlerini üstlenen Kâmil Miras, “İstiklâl Hutbesi” olarak tanımlamakta ve şu sözlerle betimlemektedir: “İstiklâl Hutbesi, baştan başa dinî ve millî çok yüksek bir duygu ile yazılmıştır. Zulme, istilâya uğrayan, fakat canile, malile ve bütün ictimaî anasirile müdafaaya geçen milletlere aziz ve müntekim olan Allah Tealânın nasıl nusret ettiği şevahidi tarihiye ile ve İstiklâl Cihadımızın umumî safhalarile canlı bir surette tasvir edilmiştir.”²⁴⁰ Gerçekten de canlı, coşkulu ve romantik bir anlatımın görüldüğü, bütünüyle Cumhuriyetin mitolojik tarih anlatısına ayrılan bu hutbe, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğine güçlü bir vurgu yaparak Türklerin İstiklâl Savaşı'nda gösterdiği başarıyı yine Türklerin birtakım üstün beceri ve erdemlerine atıfla kurgulamış ve Anadolu'yu Türklerin ezeli yurdu olarak nitelendirmiştir:

Müslüman kardeşler bakınız! Cihan Harbi'nde mağlublar arasında bulunan ve silahtan, her türlü esbabı müdafaadan tecrid edilen milletimiz, zayıf görülerek ana yurdumuz parçalanmak, milletimiz mahvedilmek için garbın umumi baskınına uğramadı mı? Erzurum'dan, Sivas'tan yükselen BÜYÜK GAZİ'NİN (CİHAD!) Kumandasını işiten millet, onun halâskâr hariminde toplanarak kükremiş arslanlar gibi bu müstevlilerin günahkâr ordularına saldırmadı mı? Bu vatan, bu din ve namus, bu istiklâl mücadelesinin ilâhi mükâfatı, kahraman ordumuzun bu müstevlileri tepelemesi ve memleketimizi bunlardan tamamile temizliyerek tam bir istiklâl kazanması suretinde tecelli etmedi mi? Evet, aziz cemaat! Milletimiz böyle uğursuz bir baskına uğramış, memleketimizi baykuşlar istila etmişti. Fakat garbın ölmüş zannettiği kahraman Türk milleti, şanlı ve şerefli bir varlık gösterdi, tam bir istiklâl kazandı. Bu mukaddes toprakların ezeli hâkimi olan milletimiz, Cenab-ı Hakkın inayetile ebedi hâkimi olarak yaşayacaktır.²⁴¹

²⁴⁰ Miras, **a.g.e.**, s. 553-554.

²⁴¹ “Ferdlerin de Cemiyetlerin de Hayatı Mücadele ile Kazanılır”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 504-505. [Büyük harf vurguları orijinal metinde mevcuttur.]

3.2. Hutbelerde ekonomik hayatın kurgulanışı ve Müslüman halkın ekonomik alanda yönlendirilmesi

İncelediğimiz üç hutbe kitabı içerisinde belirgin bir şekilde en çok yer ayrılmış tema kuşkusuz ekonomik hayattır. Tabii burada ekonomiyi geniş bir çatı başlık olarak söylediğimizi hatırlatmalıyız. Ekonomiye ilişkin hutbeler sayıca geniş bir ekseriyeti oluşturmakla birlikte ekonomi üst başlığı altında değerlendirebileceğimiz hutbeler muhtelif temaları içermektedir. Bu temalar arasında öne çıkan ve çok baskın bir sıklıkta yinelenenleri; çalışmanın dinî ve millî önemi, ticaret, sanat ve ziraatla uğraşmanın millî kalkınmadaki yeri ve dönemin tasarruf politikalarına riayet edilmesine teşvik olarak özetleyebiliriz. Bu saydığımız temaları ayrıntılı bir şekilde ele almaya geçmeden önce şunu da açıklamak gerekir ki 1927 tarihli *Türkçe Hutbe* kitabında toplam 9 hutbe ekonomiyle ilişkilidir; bu da söz konusu eserdeki hutbelerin yaklaşık beşte birinin ekonomiyle ilintili olduğunu göstermektedir. Öte yandan *Yeni Hutbelerim*'in 1936 tarihli birinci cildinde de ekonomiyle ilintili 8 hutbe bulunmaktadır ve bu hutbelerde *Türkçe Hutbe* kitabındaki birçok metin büyük ölçüde korunmuş, dil açısından sadeleştirilmiş ve bazıları da içerik açısından genişletilmiştir. *Yeni Hutbelerim*'in birinci cildinde bu temalara yer verildiği için ikinci ciltte konuyla ilgili yalnızca bir hutbe bulunmaktadır.²⁴²

Bu hutbelerde ticaret, sanat ve ziraat gibi farklı alanlarda çalışmanın önemine dair birbirinden farklı tavsiyeler ve mesajlar bulunsun da bu hutbelerin hepsinde çok güçlü bir vurguyla tekrarlanan esas mesele çalışmanın kendisidir. Çalışmanın önemi ise –çalışmanın tali unsurlarıyla birlikte- dinî ve millî görevleri bir arada barındıran bir şekilde kurgulanmaktadır. Dinî ve millî vecibelerin iç içeliği diğer temalarda da bu eklektik kurguyla sunulmuş olmakla birlikte buradaki kadar kuvvetli ve yoğun olmadıklarını söyleyebiliriz. Bu anlatı içerisinde, çalışmak çok açık ve net bir şekilde İslam'ın bir farzı olduğu kadar her vatandaşın milletine karşı doğal bir yükümlülüğüdür. Bu birbirine geçen eklektik anlatıda çalışmanın kutsiyeti ve önemi hem şahsi, dinî ve uhrevi hem de toplumsal, millî ve dünyevi olmak üzere iki sütun üzerine bina edilir.

²⁴² Konuyla ilgili hutbelerin başlıklarına dair birkaç örneği şu şekilde sıralayabiliriz: “Çalışan Mükafatını Görür”, “Herkes Kazancına Bağlıdır”, “İslam Dininde Sayın Kıymeti”, “Say ve Amel”, “Dünya ve Ahiret İçin Çalışmak, Fesat Çıkarmamak”, “Buhul ve İsrafin Mazarratı, İktisad ve Tasarrufun Ehemmiyeti”, “Ticaret”, “Ziraat”, “Muhtelif Kazanç Yolları”.

“Herkes Kazancına Bağlıdır” başlıklı hutbenin şu kısmı bu birbirine geçmişliğe güzel bir örnek teşkil etmektedir:

Her Müslüman, hem dünyasını hem ahiretini mamur etmek için son derece çalışacaktır. Kendi nafakasını, çoluk çocuğunun nafakasını çıkarmak, dinine, milletine, vatanına faydalı olmak için çalışıp para kazanmak her Müslüman üzerine farzdır. Bu niyetle çalışmak büyük bir ibadettir. Bu niyetle helalinden mal kazanmak, Allah yolunda mücadele etmek kadar hayırlıdır.²⁴³

Buna benzer şekilde her Müslümanın şahsî vazifelerinin olduğu ancak vazifelerinin bunlarla sınırlı olmadığı ve milletine karşı sahip olduğu vazifelerin yeri geldiğinde, İslam dininin farz saydığı ibadet pratikleri gibi her Müslümanın şahsi vazifelerinin dahi önüne geçebildiği söylenir. Keza bu anlatıda “Allah’ını unutmayan” bir insanın dünya için çalışması da ibadet sayılır. Her Müslüman şahsî vazifelerini yerine getirirken memleket ve milletin refahını ve saadetini yüceltmeye çalışmakla mükelleftir. Yine benzer şekilde, “ticaretle, ziraatle, elindeki hüneri ile para kazanıp nafakasını çıkarmak her Müslümanın üzerine farzdır ve de en büyük ibadettir.”²⁴⁴ Söz konusu anlatıda dünyevilikle uhrevilik bu anlamda öyle giriftir ki ahiret için çalışmak ve dünya için çalışmak diye iki olgunun birbirlerine temas eder şekilde sunulduğu bir hutbede çalışmak başlı başına dinî bir vecibe addedilmekte, “Aziz dinimiz dünyada çalışmayı dinî bir vazife halinde himaye ediyor” denmektedir.²⁴⁵ Ancak çalışmanın öneminin dinî bir şekilde meşrulaştırılmasının yanı sıra çalışmayla ilintili çeşitli unsurlarla birlikte çalışmanın doğal sonucu olarak dile getirilen para kazanmak ve zenginleşmek gibi olgular da dünyevi bir yerden değil, aksine son derece uhrevi ve dinî bir yerden kurgulanır. Para kazanmak, zenginleşmek, mal ve mülk sahibi olmak, servet edinmek gibi kavramlar çok güçlü bir şekilde övülür ve adeta Allah’ın emirleri gibi sunulur. Örneğin çalışmanın her Müslüman için farz olduğunun söylendiği bir başka hutbede, “insan ne kadar zengin olursa Allah’ın ve peygamberin yanında kıymeti o kadar artar”²⁴⁶ denir. Benzer şekilde “kâr ve kisb ile uğraşmak, nafîle ibadetten efdal”²⁴⁷ olarak sunulmakta; “para kazanmaya, mal ve mülk sahibi olmaya çalışmak her Müslüman için dini bir borçtur”²⁴⁸ denmektedir. Servet sahibi olmak da hutbelerde sıklıkla hem dinî hem de millî bir görev olarak dile getirilir. Hatta

²⁴³ “Herkes Kazancına Bağlıdır”, **Türkçe Hutbe**, s. 51.

²⁴⁴ “Dünya ve Ahiret İçin Çalışmak, Fesad Çıkarmamak”, **Türkçe Hutbe**, s. 98.

²⁴⁵ “Müslümanlık Hayatî Bir Dindir”, **Yeni Hutbelerim I**, s. 153.

²⁴⁶ “Herkes Kazancına Bağlıdır”, **Türkçe Hutbe**, s. 51.

²⁴⁷ “İslam Dininde Çalışmanın Kıymeti”, **Yeni Hutbelerim I**, s. 144.

²⁴⁸ “Buhul ile İsrâf Arasında İtidal ve Tasarruf”, **Yeni Hutbelerim I**, s. 204.

zenginleşmek ve servet sahibi olmanın İslam dinine uygun olduğunun söylendiği bir hutbede İslam dini, şu ifadelerle sermayeden yana bir tarafa konumlandırılır: “Hiçbir din, hiçbir içtimai meslek yoktur ki dünya ile ahireti İslam dini kadar telif edip barıştırsın, servetle teavünü, zenginle fakiri birbirine seviştirsın! Hem de serveti, sermayeyi korusun.”²⁴⁹ Burada sunulan anlatının, Max Weber’in meşhur eseri olan *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*’nda ileri sürdüğü şekilde ekonomik kazancı ve sermaye birikimini önceleyen Protestan iş etiğinin kapitalizmin gelişmesinde başat bir rol oynadığı fikrine büyük ölçüde benzer bir neden-sonuç ilişkisini barındırdığı ve bu ilişkinin bir ölçüde tersten kurguladığı söylenebilir. Dönemin yerel ve küresel şartları hesaba katıldığında, rekabetçi kapitalist ekonomik sistemde kendine yer edinmek adına millî servetini artırmayı hedefleyen yeni ulus-devletin, yurttaşlarını çalışmaya, kâr elde etmeye ve servet üretmeye teşvik etmesi de son derece anlaşılabilir bir politika üretimidir. Fakat burada ilgi çekici olan esas unsur, bu sosyo-ekonomik politikayı yurttaşlara telkin ederken İslam’a içkin bir şekilde kurgulanan bir nevi yeni Protestan-İslam ahlâkının yaratılmasıdır. Hatta bu noktada, Weber’in inşa ettiği nedensellik bağını bir ölçüde gören fakat bu nedensellik içerisinde Weber’in sosyolojik çıkarımlarının aksine, sonuçtan nedene ilerleyen bir izlekle kapitalist sisteme entegre olma gayretindeki devletin ekonomik çıkarları doğrultusunda Müslüman yurttaşların çalışmayı önceleyen bir ahlâk ve inanç sistemine dâhil olmaları telkin ve teşvik edilmektedir.

Öte yandan şunu tekrar vurgulamak gerekiyor: Cumhuriyetin ilanından yaklaşık 8 ay, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulmasındansa yaklaşık bir sene önce, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde İzmir’de yapılan Türkiye İktisat Kongresi’nin sonucunda ortaya çıkan Misak-ı İktisadî” kararlarının yurt genelinde duyurulması için hutbelerde okutulmasına karar verildiğini söylemiştik.²⁵⁰ Bununla birlikte, söz konusu hutbelerde ekonomiye ilişkin verilen bilgiler ve mesajlar, İzmir İktisat Kongresi’ne iştirak eden ekonomi gruplarının (sanayi grubu, ziraat grubu, amele grubu ve sanat grubu) her birine ilişkin kabul edilen temel ekonomi politikası doktrinlerini merkezine almakla kalmamakta, bu kongre bildirisinde yer alan ve her biri ekonomik kaide olarak yazılmış maddeleri tekrar eder niteliktedir. Kaldı ki hutbelerde kurgulanan ekonomik hayat da bu gruplamaya benzer şekilde kurgulanmış, ziraat ya da sanat gibi başlıklar

²⁴⁹ “Müslümanlık Hayatî Bir Dindir”, **Yeni Hutbelerim I**, s. 154.

²⁵⁰ Gündüz A. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir: Haberler, Belgeler, Yorumlar**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971, s. 374.

altında verilen mesajlar bu sosyo-ekonomik iş bölümü anlayışına uygun bir biçimde sunulmuştur. Bununla beraber Müslüman yurttaşların çalışmaya, para kazanmaya ve zenginleşmeye teşvik edildiği bu hutbelerde ön plana çıkarılan üç sektör vardır: ticaret, sanat/zanaat ve ziraat.²⁵¹ Bu üç çalışma alanı için de müstakil hutbeler olmakla beraber ticaretin önemi ve ticaretin teşvik edilmesine yönelik mesajlar daha baskındır ve çok sayıda hutbenin içine farklı veçheleriyle yedirilmiş bir şekilde sunulur. Bu durum, kuşkusuz ülkenin ekonomik kalkınma saiklerine uygun olarak ticaretin artmasının, gelişmesinin ve daha da önemlisi Müslüman yurttaşlarca daha fazla yapılmasının istenmesinden ileri gelmektedir. Bu nedenle de ticaretin öneminden sıklıkla bahsedilmekte ve bu önem, ticaretin İslam dinince uygun bulunan, sevilen ve teşvik edilen bir para kazanma yöntemi olduğu anlatısına dayandırılmaktadır.

Öyle ki *Yeni Hutbelerim* eserinin birinci cildindeki “Ticaret” başlıklı hutbede Nisâ Suresi’nin 29. ayetinin²⁵² okunmasının ardından hutbe metni şu cümleyle başlamaktadır: “Cemaati Müslimîn! Bilmiş olunuz ki, Allah Tealâ Hazretleri Kur’an-ı Kerimin pek çok yerinde ve şimdi okuduğum Âyet-i Kerimede bizi ticarete teşvik ediyor.”²⁵³ Ticaretin İslam dinince teşvik edildiği anlatısına göre ticaret, memleketleri mamur, milletleri müreffeh eden en önemli iktisadi olgudur. Allah’ın ve İslam dininin de Müslümanları ticarete teşvik etmesi bundan ötürüdür:

Milletleri yükselten, ileri götüren şeylerden biri ve en mühimi ticarettir. Ticaret olmadıkça yaşamak da olmaz. Hangi millet ticarete ileri gitmiş ise o millet yükselmiştir. Şehirleri, köyleri mamur olmuştur. Ticaret millî hayatın ruhudur, temelidir. Bunun için dinimiz ticareti methetmiş ve ticarete pek çok teşvik eylemiştir.²⁵⁴

²⁵¹ Müslüman yurttaşların teşvik edildiği çalışma alanları ısrarla bu üç sektöre sıkıştırılmıştır ve bunların dünyevi hayatın üç temel alanı olduğu sıklıkla zikredilir. Buna örnek olarak *Türkçe Hutbeler*’de bulunan ancak *Yeni Hutbelerim*’de de birebir tekrar edilen şu paragrafa bakabiliriz: “Bilirsiniz ki, dünya hayatı başlıca üç şey ile kaimdir: Ticaret, ziraat, sanat. Ey Müslümanlar! Meşru surette say ve gayretten geri durmayın. Hep birer sanatla ve ticaret ve ziraatla iştigal edin. Evlâd ve ahfadınızı da böyle faydeli mesleklerle sevk eyleyin. Milletimizin refahı, memleketimizin terakkisi ancak bu sayede temin edilebilir.” Bkz. “Say ve Amel”, *Türkçe Hutbe*, s. 55-56.

²⁵² Ticaretle ilgili hutbelerde sıklıkla başvurulmuş bu ayetin Diyanet İşleri Başkanlığı’nca yapılan mealî şöyledir: “Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda hırsızlık, rüşvet, faiz ve kumar gibi meşrû olmayan yollarla yemeyin. Karşılıklı rızaya dayanan bir ticaret yapmanız ise elbette meşrûdur. Kendi nefislerinizi de öldürmeyin. Doğrusu Allah size karşı çok merhametlidir.”

²⁵³ “Ticaret”, *Yeni Hutbelerim I*, s. 347.

²⁵⁴ “Ticaret”, *Türkçe Hutbe*, s. 57.

Yeni Hutbelerim’in 1936 tarihli birinci cildindeki “Ticaret” başlıklı hutbede de büyük ölçüde *Türkçe Hutbeler*’deki versiyon korunmakla birlikte şu kısım eklenmiştir: “Dünyada ticaret kadar bereketli, hayırlı kazanç yoktur. Milletleri yükselten ve ileri götüren şeylerden biri ve en mühimi ticarettir.” Bkz. “Ticaret”, *Yeni Hutbelerim I*, s. 348.

Hutbelerde ticaretin yanı sıra ziraat için de özel bir yer ayrılmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi ziraat zaten teşvik edilen üç ana çalışma alanından biridir ancak ziraat konusunda hutbelerde mükerrer olarak verilen temel bir mesaj vardır. Bu mesajsa, ticaret ve zanaatla ilgili söylenenlerde olduğu gibi sadece çalışmak ve para kazanmak için bu sektörlere yönelmeye yönelik teşvikten ziyade hâlihazırda ziraatla meşgul olan kişilerin ziraat yaparken kullandıkları usulleri daha verimli hâle getirmeleri gerekliliğidir. Söz konusu dönemde, halkın çok büyük ekseriyetinin kırsal bölgelerde yaşadığı ve yine bu kişilerin büyük bir kısmının tarımla uğraştığı düşünülürse, ticaret ve zanaat konusunda yapıldığı gibi ziraatla iştigal etmeye yönelik bir çağrı yapılmasından ziyade tarım sektörünü daha verimli ve etkin bir hâle dönüştürmek saikiyle çeşitli mesajların verilmesi oldukça anlaşılabilir. Kuşkusuz, buradaki verimlilik arayışı, tarımın 20. yüzyılın ilk yarısında makineleşmeye başlaması, tarımda verimliliği artıran yeni usul ve aletlerin Türkiye’ye getirilmesi ve uygulamaya sokulmasıyla bütünüyle irtibatlıdır. Tarımda kullanılan tekniklerin değişmiş olmasının yanı sıra çiftçilerin bu yeni tekniklere ayak uydurmadıkları takdirde verimli bir şekilde mahsul alınamayacağı, tarımsal üretim düzleminde diğer ülkelerle rekabetin mümkün olmayacağı ve nihayetinde de teknolojik anlamda ilkel bir şekilde sürdürülen tarımsal faaliyetlerin ekonomik kalkınmaya ve millî servetin büyümesine olumsuz bir etki yaratacağı anlatılmaktadır. Bütün bu anlatı, ilgi çekici bir şekilde, *Türkçe Hutbe* ve *Yeni Hutbelerim* kitaplarındaki “Ziraat” başlıklı iki hutbede, ziraatı kolaylaştıran, tarımda bereketi artıran yeni teknikleri almanın ve bu teknikleri uygun yerlerde kullanmanın “İslam’ın emirlerinden” olduğu savıyla meşrulaştırılmaktadır:

Bugün ziraat usulleri çok değişmiştir. Günden güne de değişmektedir. İnsan ziraattaki yenilikleri öğrenmez ve dedesinden gördüğü sabanın kuyruğunu bırakmazsa sonra hiçbir şeyi kazanamaz. Peygamber efendimiz aleyhisselatu vesselam efendimiz bizi ziraate teşvik ediyor, hem de ziraatla alacağımız hasılatı mahvetmemek ve hasılatı ziyade almak için lazım gelen makul yollardan gitmemizi emrediyor. *Ziraati kolaylaştıran, ziraatte feyz ve bereketi ziyadeleştiren yeni usulleri almak ve tatbiki kabil mahallerde bunları tatbik etmek dinimizin emr-i iktizasındandır.* Yeni ihtira edilmiş alât-ı ziraiyye ile bir saatte kolaylıkla görülecek bir işi, eski usul ile 10 saat 20 saat boğuşmak malayani ile iştigalden başka bir şey değildir. Öyle ise bugünkü ziraat neyi istiyorsa onu kullanmalı sonra orak ve harman makineleri ve sair makineler gibi neler çıkmış ise onları da almalıdır.²⁵⁵

²⁵⁵ “Ziraat”, *Türkçe Hutbe*, s. 66.

Yeni Hutbelerim’in 1936 tarihli birinci cildinde, bu hutbedeki metnin büyük kısmı korunurken tarımdaki yeni tekniklerin kullanılmasına ilişkin olarak şöyle denmektedir: “Ziraati kolaylaştıran, ziraatte feyz ve

Hutbelerde ekonomik hayatın kurgulanışına ayrılan bu alt bölümde ele aldığımız bütün metinlerdeki ortak nokta, dönemin hükûmetinin ekonomi anlayışına paralel bir şekilde seslenen yurttaşlara yapılan topyekûn bir ekonomik kalkınma seferberliği çağrısıdır. Bu topyekûn kalkınma ise ancak yurttaşların ekonomik hayata bireysel ölçüde yapacakları katkılarla mümkün olacaktır. Bu sebeple de hutbelerde, bütün Müslüman yurttaşlar sıkı bir şekilde çalışmaya teşvik edilmekte, başta ticaret olmak üzere çeşitli iş alanlarına yönltilmekte ve ekonomik anlamda yerine getirilmesi gereken bu dinî ve millî görevler bütünü sonucunda millî servetin artmasına yönelik hedef belirgin bir şekilde sunulmaktadır. Hutbelerin hemen hepsinde gördüğümüz şekilde; bireyin, toplumun bütününe refahı için var olduğuna (ya da gerekirse malını ve canını feda edeceğine) dayanan bu mekanik/dayanışmacı toplum anlayışına uygun şekilde, her bir Müslüman yurttaşın çalışması, zenginleşmesi, mal mülk sahibi ve servet sahibi olması, sermaye geliştirmesi, millî servetin artması ve gelişmesi de “yüce” bir emelin zorunlu vecibeleri olarak kurgulanır.²⁵⁶ Ve mekanik/dayanışmacı toplum anlayışına dayanan kurgu, katma değer üretmek ve zenginleşmek için olduğu kadar gerektiğinde “yerli malından başkasına, hele moda denilen aldatıcı şeylere asla heves edilmemesi gerektiğine”²⁵⁷ ilişkin sert bir ikazla sunulurken, gerektiğinde de tasarruf etmek ve millî serveti israf etmemek üzerinden de verilmektedir:

Bir milletin zengin olmasında o milleti teşkil eden ferdlerin şahsi tasarruflarının çok tesiri vardır. Millet efradı, kazandıklarının bir kısmını irker ve tasarruf ederse o milletin serveti çoğalır. İtibarı yükselir, kuvvet ve kudreti, başka milletler arasında şeref ve itibarı artar.²⁵⁸

bereketi ziyadeleştiren yeni usulleri almak ve kabili tatbik mahallerde bunları tatbik etmek dinimizin emirlerindendir.” Bkz. “Ziraat”, **Yeni Hutbelerim I**, s. 354.

²⁵⁶ Bireylerin çalışması ve zenginleşmesinin millî servetin artmasına endeksli bir şekilde sunulduğu bu kurgu için “Ticaret” başlıklı bir hutbedeki şu cümleleri örnek gösterebiliriz: “Ey Müslümanlar! Hayatı iktisadiyenin başlıca esası ziraat, sanat ve ticarettir. Bir milletin serveti umumiyesi ancak bu sayede husule gelir. Evet, bir milletin terakkisi, parlak bir istikbale nailiyyeti efradın servetiyle mütenasibdir. Bir millet ki iktisadi istiklâlini temine çalışmaz, bir millet ki mübareze-i hayatiyede bulunmak usulünü bilmez, o millet müreffeh bir hâlde yaşayamaz, servetin en birinci müvellidi ise ticarettir.” Bkz. “Ticaret”, **Türkçe Hutbe**, s. 61.

²⁵⁷ “Buhul ile İsrâf Arasında İtidal ve Tasarruf”, **Yeni Hutbelerim I**, s. 206.

²⁵⁸ “Buhul ile İsrâf Arasında İtidal ve Tasarruf”, **Yeni Hutbelerim I**, s. 204-205.

3.3. Temizlik, hijyen ve kamu sağığı

1920’li ve 1930’lu yılların hutbelerinde temizliğe, hijyene ve kamu sağığına özel bir önem atfedilmiştir ve birçok açıdan dönemin şartları düşünüldüğünde bu konuya özel bir yer ayrılması son derece doğaldır. 1927 tarihli *Türkçe Hutbe* kitabında 7 hutbe, *Yeni Hutbelerim*’in 1936 tarihli birinci cildinde 3 hutbe, 1937 tarihli ikinci cildinde ise 13 hutbe (toplam 23 hutbe) bütünüyle bu temalara ayrılmıştır. Bu hutbelerde her şeyden önce vatandaşların bireysel olarak sağıklarına ve temizliklerine özen göstermeleri salık verilmektedir. Bu hutbeler içerisinde vatandaşların özel ve kamusal hayatlarında temizliğe dikkat etmeleri öğüt edilirken temizliklerine nasıl dikkat edecekleri konusunda da pek ayrıntılı olmayan genel bilgiler verilmektedir. Özellikle 1927 tarihli *Türkçe Hutbe*, camiye temiz gelmek²⁵⁹, kıyafetlerini temiz tutmak, evini temiz tutmak²⁶⁰ gibi son derece genel öğütler vermektedir. Temizlik, hijyen ve kamu sağığı ile ilgili hutbelerde görülen temel ortak noktalardan biri ise temizlik kavramının Müslümanlık ile sıkı sıkıya örtüştürülmesidir. Bu hususta verilen bütün öğütler ve yapılan uyarılar, temizliğin İslam’ın en temel kaidelerinden biri olduğu savına dayandırılır. Öyle ki bunu “Müslümanlık Hastalıktan Korunmayı Emreder”, “Müslümanlık Temizlik Dinidir” gibi hutbe başlıklarında dahi görmek mümkün. Benzer şekilde “Temizlik” başlıklı başka bir hutbede şöyle denmektedir: “Müslümanlık temizlik dinidir. Ruh temizliği ve beden temizliği Müslümanlıkta en büyük bir fazilettir. Birçok ayetler de bunu zikretmiştir. Temizlik hakkındaki hadisler sayılamayacak kadar çoktur. Nezafet imanın bir cüzüdür. Temizliğe dikkat etmeyen insanın imanı kâmil olmaz.”²⁶¹ İslami pratiklerin ve İslam kültürünün temizlikle sıkı bağı vurgulanırken abdest ile gusüllün “tıbben sabit bir hakikat” olarak temizliğe ve sağığına faydalı olduğu da dile getirilir.²⁶²

Hutbelerde altı çizilen bir diğer nokta ise hekimlerin sözlerine mutlak surette itaat edilmesinin gerekliliğidir. Bu husus, bu bölümde ele aldığımız hutbelerin büyük çoğunluğunda tekrarlanmaktadır. Özellikle kırsal kesimde hekimlerin uyarılarına ve tedavi reçetelerine riayet edilmediğinden ötürü bu uyarının mükerrer bir şekilde yapıldığını tahmin etmek güç değil. Ancak çok büyük bir vurguyla tekrarlanan esas

²⁵⁹ “Temizlik”, *Türkçe Hutbe*, s. 22.

²⁶⁰ “Sağığın Başı Temizliktir”, *Türkçe Hutbe*, s. 25.

²⁶¹ “Temizlik”, *Yeni Hutbelerim I*, s. 68.

²⁶² “Nezafet”, *Türkçe Hutbe*, s. 26.

mesele, hekimlerin karantina önlemlerine riayet edilmesidir. Buradaki asıl meseleyse karantina önlemlerine uyulmaması sebebiyle bulaşıcı hastalıkların kontrol altına alınamamasının önüne geçmektir. 1927 tarihli “Hekim, İlaç, Hastalık” başlıklı hutbe, hutbelerde salgın hastalıklara ve karantina önemlerine ilişkin görülen teyakkuz hâlini iyi bir şekilde örneklendirmektedir:

Sakin hekimlerin dediklerinden dışarı çıkmayın. Hekimlerin sözüne dikkat edin. Hekimler bir yerde karantina yaparlarsa, kordon koyarlarsa sakın bu da ne olacakmış diye ehemmiyet vermemezlik etmeyin. Karantinalı yerlerden kaçanlarla, muharebeden kaçanların günahı birbirine yakındır. Sabredip karantinalı yerlerden kaçmayanlar düşman karşısında dişini sıkıp her türlü sıkıntıya katlananlara benzer. Salgın hastalığın da zararca düşmandan ne farkı vardır?²⁶³

Hutbelerde salgın hastalıklara özel bir yer ayrılmasının sebebi, uzun süren savaş yılları süresince ve sonrasında Anadolu’da bir dizi salgın hastalığın yaygın bir şekilde görülmesidir. Başta verem, sıtma, frengi ve trahoma olmak üzere çok sayıda bulaşıcı hastalık 1920’li ve 1930’lu yıllarda milyonlarca kişiyi etkilemiştir. 1920’li yıllarda Anadolu’da 3 milyon kişinin trahomalı olduğu, nüfusun yarısının ise sıtmalı olduğu bilinmektedir.²⁶⁴ Bu nedenle de 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan salgın hastalıklarla mücadele seferberliği 1920’li ve 1930’lu yıllarda çok yoğun bir şekilde sürdürülmüştür. Bu seferberliğin yoğunluğu ve etkisini anlamak adına 1928 yılında nüfusun yarısı sıtmalı iken 1940 yılına gelindiğinde bu oranın yüzde 11’e düştüğünü hatırlamakta fayda var.²⁶⁵ Dolayısıyla, salgın hastalıklara karşı yürütülen bu yoğun seferberlik hutbelere de yansımaktadır. 1927 tarihli *Türkçe Hutbe* kitabında ve 1936 tarihli *Yeni Hutbelerim*’in birinci cildinde salgın hastalıklardan korunma yollarına dair kısa ve genel bilgiler olmakla birlikte 1937 tarihli ikinci ciltte salgın hastalıklara ve bunlarla mücadele yöntemlerine çok geniş bir yer ayrılmıştır. “Verem Hastalığı ve Bundan Korunma Çareleri”, “Mikroblardan Sakınmalı”, “Kızamık, Kızıl, Kuşpalazı”, “Çiçek, Boğmaca, Tifo”, “Isıtma, Bataklik, Sivrisinek, Karasinek”, “Göz Hastalığı, Trahom” başlıklı hutbelerin hepsi oldukça uzun ve ayrıntılı bir şekilde söz konusu hastalığın nedenlerini, bulaşma yollarını ve bu hastalıklardan korunma çarelerini anlatmaktadır. Hükûmetin salgın hastalıklarla mücadele etme ve bu hastalıklara ilişkin

²⁶³ “Hekim, İlaç, Hastalık”, *Türkçe Hutbe*, s. 120.

²⁶⁴ Hilal Özkaya, “Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele”, *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, Haziran 2016, s. 78.

²⁶⁵ Süleyman Tekir, “Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Mayıs 2019, s. 411.

toplumsal bilinci yükseltmeye yönelik seferberliğinin bir parçası olarak hutbelerin, istenilen bu bilgileri halka ulaştırmada bir iletişim aracı olarak kullanılmaya çalışıldığını söyleyebiliriz. Salgınla mücadele girişimlerinin istenilen ölçülere ulaşamadığı kırsal bölgelerdeki halkı bu hastalıklar hakkında bilinçlendirmek ve halkın gerekli önlemlere riayet etmesini sağlamak amacıyla, eğitim çağını geçmiş, okur-yazar olmayan yetişkin yurttaşlara yönelik yazılmış olan bu hutbeler adeta günümüzde televizyon ve radyolarda yayınlanan kamu spotlarını anımsatmaktadır. Kamu spotlarına benzer şekilde, mikroplar ve bulaşıcı hastalıklarla ilgili tıbbi ve biyolojik bilgiler herkesin anlayabileceği basitlikte sunulmuştur. Mikropların ne olduğu, nasıl bulaştığı ve mikroplardan nasıl korunabileceğimiz hakkındaki hutbe bu basit anlatıma dair iyi bir örnektir:

Allah Teâla Hazretleri nasıl büyük büyük hayvanlar yaratmış ise, gözle görülmeyecek kadar küçük hayvanlar da yaratmıştır. İşte sarı ve bulaşık hastalıkların sebebi de mikrob denilen ve göz ile görülmeyen bu hayvancıklardır. Hurdebinsiz göremediğimiz bu küçücük hayvanlar, havada, suda, toprakta bol bol bulunurlar. Allah'ın ne büyük kudret sahibi olduğunu düşününüz ki; bir damla kanda bu hayvancıklardan yüz binlercesini yaşatmakta ve barındırmaktadır. Hekimlerin mikrob dedikleri bunlardır. Bunların bazıları bize dosttur, faydalıdır. Bazısı da düşmandır. İşte kolera, verem, çiçek, kızamık, kızıl, kuşpalazı gibi birçok bulaşıcı hastalıklar hep gözle görülmeyen bu zararlı kurdlarla gelmekte ve birinden öbürüne geçmektedir.²⁶⁶

Salgın hastalıklarla ilgili tıbbi ve biyolojik bilgilerin bu şekilde basit ve anlaşılır bir dille aktarılmasının yanı sıra her bir hastalığa özgü olarak istatistiki bilgiler verilmekte, söz konusu hastalığın vücutta nasıl seyrettiği ve hastalıkla mücadelede yapılması gerekenler çok ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.²⁶⁷ Öte yandan bu bilgilendirici hutbeler içerisinde, çeşitli salgın hastalıklarla mücadele kapsamında uyulması gereken önlemler ve ilgili kamu sağlığı uyarıları bir “dini borç” şeklinde sunulur. Örneğin veremle mücadele kapsamında “Yollara pislik atmamak, tükürmemek her Müslüman için dini bir borçtur. Buna riayeti olmayanların imanı

²⁶⁶ “Mikroblardan Sakınmalı”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 405.

²⁶⁷ Örneğin “Verem Hastalığı ve Bundan Korunma Çareleri” başlıklı hutbede, “Şu kadar ki; dört yaşına kadar olan çocuklarla 30-40 yaş gibi orta çağda olanlarda daha çok görülmekte ve yüzde 70 nisbetinde akciğerlere musallat olmaktadır. İki yaştan on yaşına kadar ölenlerin yüzde 60’ı; 15 yaş ile altmış yaş arası ölenlerin yüzde 30’u akciğer veremindendir” şeklinde istatistikler verilmiştir. Keza, kızıl ile ilgili hutbede kızıl hastalığının semptomları ve vücuttaki seyri şu şekilde ayrıntılı olarak verilmektedir: “Kızıl hastalığı baş ağrıları, titremeler, kusmalar, boğaz iltihabı, ateş, sırtta ağrılar ile başlar. Nabız süratli olur. Hastalık meydana çıktıktan 24 saat sonra boyundan ve bedenın üst kısmından başlayarak bütün vücuda yayılan ve sonra yine aynı sıra ile kaybolan kızıl bir renkte lekeler görülür. Vücutta hafif bir tazyik, beyaz bir iz bırakır. Eğer el hafifçe bedenın üzerinde dolaştırılırsa cildin sertliği hiss olunur.” Bkz. “Kızıl”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 419.

noksandır” denilmektedir.²⁶⁸ Benzer şekilde sağlıkla ve temizlikle ilgili tüm hutbelerde sıhhatini korumamak büyük bir günah addedilmektedir. Sağlığına dikkat etmek, temiz olmak ve hastalıklardan korunmak için gereken şeyleri yapmak dinî bir borç ve görev olduğu kadar aynı zamanda millî ve içtimaî bir görev ve sorumluluk olarak sunulur.²⁶⁹ Bu bağlamda ele alınan ve hutbe kitaplarının hiçbirinde es geçilmeyen bir diğer mesele de içkidir. İçkinin sağlığa zararları uzun uzadıya anlatılırken içki içmenin hem İslam dinince günah olması vurgulanır hem de içki içmenin toplumsal zararlarına işaret edilir. “İçkinin Fenalığı”, “İçki Belası”, “İçki Her Kötülüğün Başıdır” başlıklı hutbelerde içkinin dinen yasaklanmış olması ve bireyin sağlığına çok kötü etkileri olduğu vurgulanırken “İşretin İçtimai Zararları” ve “İçkinin İçtimai Zararları” başlıklı hutbelerde içki içenlerin “çıldırıldığı”, “çoğunun ya hapis haneye ya da tımarhaneye düştüğü”, “ya abdal, ya deli yahud saralı oldukları” rivayetleri vasıtasıyla içki içen bireylerin sadece kendi sağlıklarına değil toplumsal hayatın gereklerine de mugayir hareket ettikleri savunulur.²⁷⁰ Buna benzer şekilde içki içmek ve içki içmenin doğurduğu tali sorunlar aile hayatına ve üremeye ilişkin bir bağlamda da ele alınmaktadır. Ancak içkinin zararlarının konu edildiği hutbeler içerisinde aile ve nüfus politikalarına ilişkin sunulan mesajları sıradaki alt başlıkta ele alacağız.

3.4. Aile ve nüfus politikaları

Hutbelerde özel ve geniş bir yer ayrılan bir diğer mesele de aile ve nüfus politikalarına dair iletilmesi istenen ahlâkî ve dünyevi öğütlerdir. Aile ve nüfus politikalarına dair kurgulanan söylemler; evlenmenin ve aile kurmanın önemine, aile içi ahlâkî prensiplere, evlenmenin ve aile kurmanın doğrudan bir sonucu olarak üremenin, çocuk sahibi olmanın önemine ve faydalarına dayanmaktadır. Bu açıdan söz konusu hutbelerin ortaklaştığı temel mesaj, yine her müminin dinî bir borç olarak ve yine her vatandaşın da içtimaî ve millî bir borç olarak evlenmesi, aile kurması ve ardından da çocuk yaparak vatana ve millete hayırlı yeni bireyler yetiştirmesinin gerekliliğidir. Hutbe metinlerindeki aile kurgusu içerisinde saygı ve sevgi gösterilmesi gereken ebeveynler ile çocukları arasındaki bir ölçüde hiyerarşik bir ahlâkî düzen de sıklıkla vurgulanır. Fakat aşağıda detaylı bir şekilde örneklendireceğimiz bu aile ahlâkı

²⁶⁸ “Verem Hastalığı ve Bundan Korunma Çareleri”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 401.

²⁶⁹ “Hayatın Kıymeti, Vücut Sağlığı”, **Yeni Hutbelerim I**, s. 66-67.

²⁷⁰ “İçkinin İçtimai Zararları”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 57.

anlatısından daha önemli bir yer tutan ve öncelikle ele almamız gereken mesaj ise çok açık ve çok baskın bir şekilde verilen evlenme ve üreme çağrısıdır. 1927 tarihli *Türkçe Hutbe* kitabında 4 hutbe, 1937 tarihli *Yeni Hutbelerim*'in ikinci cildinde ise 9 hutbe aile ve nüfus politikasına ilişkin mesajlar içerirken, bu 13 hutbenin 11'inde evlenmek ve çocuk yapmak dinî ve millî bir görev olarak kurgulanır. Bu hutbelerin bazılarıysa bütünüyle bu konuya ayrılmıştır. Bu hutbelerde evlenmenin ve üremenin İslam dinince farz oluşu hem Kur'an ayetleriyle hem de hadislerle desteklenerek çok önemli bir dinî emir olarak verilir:

Hak Teâla, Kur'an-ı Kerim'inde evlenin diyor. Evli olmayan erkekleri, kadınları evlendirin diye emrediyor. Kocasız kadınların evlenmesine mani olmayın diye tembih buyuruyor. Peygamber Efendimiz de ümmetine; 'Evlenin, evlat yetiştirip çoğalın. Zira ben başka ümmetlere karşı sizin çokluğunuzla iftihar ederim' buyuruyor. Evlenmekten çekinenleri hiç beğenmiyor. Hatta evlenmek benim sünnetimdir, benim sünnetimle amel etmeyen yani evlenmek istemeyen kimse benim ümmetimden değildir, buyuruyor. Bu evlenmek meselesi bizim için o kadar lazım ki, o kadar ehemmiyetli bir şeydir ki; varlığımız buna bağlıdır. Evlenmek olmazsa zürriyet nasıl yetişecek?²⁷¹

Söz konusu hutbenin verdiği mesaj ve bu mesajı yukarıda alıntıladığımız hâliyle Allah'ın ve peygamberin sözlerine dayandırması dört farklı hutbede daha yinelenmektedir. Evlenmek ve çocuk yapmanın dinî ve millî bir borç ve vazife oluşu o denli iç içe bir şekilde sunulmaktadır ki "ümmetin ve milletin varlığı buna borçludur" denir.²⁷² "Ey Müminler! Müslümanlık insanları evlenmeye ve çocuk yetiştirmeye teşvik eder" diye dinî meşruiyete dayanan bir çağrının dört cümle arkasından "Ey Müminler! Evlenmek ve evlâd yetiştirmek, cemiyete karşı borçlu olduğu bir vazifeyi yapmaktır" diyecek kadar da söz konusu mesajı toplumsal bir zemin üzerinden inşa eder, nitekim buradaki cemiyetten kasıt yalnızca millettir.²⁷³

Önceki bölümde bireysel sağlık ve kamu sağlığı açısından içkinin zararlarının anlatılmasına özel bir önem verildiğini söylemiştik. İçkinin içtimai zararlarının anlatıldığı hutbelerde içkinin çocuk yapmak üzerindeki kötü etkilerine de yer

²⁷¹ "Evlenmek, Evlâd Yetiştirmek", *Türkçe Hutbe*, s. 47-48.

²⁷² "Evlenmek ve Evlâd Yetiştirmek", *Yeni Hutbelerim II*, s. 244.

²⁷³ "Evlâd Sevgisi", *Yeni Hutbelerim II*, s. 249.

Benzer şekilde bir başka hutbede de "Evlenmek sübhe yok ki, insan için en tabîi ve en medeni bir vazifedir. Ey müminler! Bilmiş olunuz ki; Müslümanlık evleniniz ve çoğalınız diyor" denmektedir. Bkz. "Aile Saadeti, Karı ile Kocanın Karşılıklı Vazifeleri", *Yeni Hutbelerim II*, s. 236.

verilmiştir. *Yeni Hutbelerim*'in ikinci cildindeki “İçkinin İctimai Zararları” başlıklı hutbe dönemin nüfusu artırmaya yönelik olan ve çocuk yapmayı teşvik eden politikaları açısından çarpıcı nüveler barındırmaktadır. Nüfusu artırmaya yönelik ihtiyaçtan dem vurulup tüm yurttaşlar çocuk yapmaya çağılırken, bir taraftan da Batı uygarlığının içki tüketimine işaret ederek içkinin hem dünyevi hem de manevi zararının yanı sıra içki içerek yapılan çocukların sahip olacağı bedensel ve akli kusurlar şu ilgi çekici ifadelerle anlatılmıştır:

Memleketimizin çok nüfusa ihtiyacı vardır. Hâlbuki Avrupa’da karnaval, yılbaşı zamanlarında çok içki içildiği için o zamanda rahmi madere düşen çocukların saralı, abdal, mecnun oldukları görülmektedir. Binaenaleyh nüfusu umumiyemizi azaltan, soyumuzu bozan içkiye karşı ne kadar mümkünse o kadar düşman olunuz. Bu suretle hem dünyamızı, hem âhiretimizi mamur etmiş oluruz.²⁷⁴

Hutbelerde, dönemin nüfusu artırmaya yönelik politikalarına paralel olarak çocuk yapmanın dinî ve toplumsal önemi sık sık vurgulanırken, aynı bağlamda özel bir yer açılan bir başka mesele ise o yıllarda yaygın bir olgu olduğu bilinen ve şiddetle karşı çıkılan çocuk düşürme pratikleridir. 1937 tarihli “Çocuk Düşürmenin İctimai ve Ahlaki Zararları” başlıklı, oldukça uzun ve ayrıntılı hutbe bütünüyle bu meseleyi ele almaktadır. Bu hutbede, çocuk düşürmenin İslam dininde kati suretle yasaklanmış büyük bir günah olduğu bir dizi ayet ve hadislerle vurgulanır. Bu eylemin en büyük günahlardan biri olduğuna dair sunulan bu anlatı, “çocuk katilliği”, “masumun canına kıymak”, “vahşice ve zalimane bir cinayet” gibi çarpıcı ifadelerle güçlendirilmiştir. Söz konusu hutbede değinilen esas mesele ise çocuk düşürme pratiklerinin halk arasında çok yaygınlaşmasından duyulan endişe ve hükûmetin bu pratikleri engellemeye yönelik yürüttüğü yoğun çabalar²⁷⁵. Öte yandan bu pratiklerin kırsal kesimlerden ziyade şehirde yaygınlaşmış olduğu söylenir ve bu bağlamda “aydın sanılan” şehirlilere yönelik güçlü bir sitem de hutbede yer bulur:

Böyle doğum vaktinden evvel bir yavruyu ana karnında telef ederek düşürmek maalesef halk arasında çok yayılmıştır. Çok teessüfe şayandır ki bu fena itiyad köylerden ziyade şehirlerde ve münevver zannolunan aileler arasında

²⁷⁴ “İçkinin İctimai Zararları”, *Yeni Hutbelerim I*, s. 56.

²⁷⁵ Söz konusu hutbede hükûmetin çocuk düşürme pratikleriyle mücadeleyle birlikte nüfusu artırmaya yönelik yürüttüğü politikalar şu şekilde anlatılmaktadır: “Muhterem cemaat! Bugün hükûmetimiz asırlarca ihmal edilen nüfus siyasetindeki boşluğu doldurmak için çalışıyor. Bütün idare şubelerini faaliyete geçirmiştir. Bu fasılasız mesai karşısında bazı ailelerin bu menfur hareketleri teessüfle karşılanmaz mı?” Bkz. “Çocuk Düşürmenin İctimai ve Ahlâki Zararları”, *Yeni Hutbelerim II*, s. 306.

görülmektedir. En fakir köylü bile geçim hususunda tamamilе mütevekkildir, Allah’a bağlanmıştır. Köylüler bu fena âdetten çok uzaktır. Bunlar köylülerimizden ziyade şehir halkını meşgul eden meselelerdir.²⁷⁶

Hutbelerde evlenmenin, aile kurmanın ve çocuk yapmanın teşvik edilmesinin yanı sıra aile kurumu içindeki ahlâkî normlara da geniş bir yer ayrılmıştır. Aile kurumu içerisinde ebeveynlerle çocukları arasında dikey ve hiyerarşik bir ahlâkî düzen vurgulanırken; eşler arasındaki yatay ilişki de eşlerin karşılıklı vazifeleri ve bir tür iş bölümü üzerinden kurgulanır. Ebeveynlerle çocuklar arasındaki ahlâkî düzende, anne ve babaya itaat edilmesi en sık vurgulanan olgudur. “Ana Babaya İtaat”, “Ana Babaya Hürmet”, “Ebnai Cinsimize Hürmet ve Muavenet”, “Ana Baba Hakkı” ve “Aile Halkının ve Bütün İnsanların Müteakabil Vazife ve Mesuliyeti” başlıklı hutbelerde anne ve babaya mutlak surette saygı göstermek ve her ne şekilde olursa olsun onların sözlerine itaat etmek sık sık tekrarlanır.²⁷⁷ Tekrarlanan bu anlatıya göre; anne ve babaya kayıtsız şartsız hürmet ve itaat etmek hem Allah’ın emridir ve hem de aile kurumunun geleneksel toplumsal ahlâkımıza uygun bir şekilde devam edebilmesi için olmazsa olmaz bir ahlâkî gerekliliktir. Öte yandan aile kurumunun bekası için eşlerin de birbirlerine karşı görev ve sorumlulukları bulunmaktadır. “Binaenaleyh evlenmekten maksad, yalnız nefsanî arzularını teskin etmek değil, belki karşılıklı haklar ve vazifelerle iki vücut birleşerek bir yuva kurmaktır” denilerek bu ilişki bir tür karşılıklı hak ve görevler bütünü olarak sunulmaktadır.²⁷⁸ Bu hak ve görevler pek ayrıntılandırılmamakla birlikte, eşlerin birbirlerine kaba ve kırıcı sözler söylemekten kaçınmaları, birbirlerine karşı nazik olmaları, evin idaresinde iktisad ve tasarruf esaslarına uymaları gibi genel öğütler verilmektedir.

Bu anlatı içerisinde aile kurumunun belirtilen ahlâkî normlara ve sözü edilen görev ve sorumluluklar tertibine uygun olmasının asıl önemiye ailenin toplumun yapıtaşı olmasından ileri gelir. Aile ve nüfus politikalarına ilişkin olarak bu alt bölümde yer verdiğimiz hutbelerin hemen hepsinde evlenip aile kurmak, çocuk yapmak ve aile kurumunu geleneksel toplumsal ahlâk normlarına uygun bir şekilde

²⁷⁶ “Çocuk Düşürmenin İçtimai ve Ahlâkî Zararları”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 304-305.

²⁷⁷ Örneğin “Ana Babaya İtaat” başlıklı hutbede ebeveynler ve çocukları arasındaki hak ve sorumluluk bağı dikey ve hiyerarşik bir ilişki sistemi içerisinde oldukça asimetric bir şekilde kurgulanmıştır: “Ey cemaati müslimin; onların haklı sözlerini tutup haksız sözlerine karşı da ses çıkarmayacağız. Dövseler de sövseler de, haşa el kaldırmak, dil bile uzatmayacağız. Onların her hâline tahammül edeceğiz. Allah’ın emri böyledir.” Bkz. “Ana Babaya İtaat”, **Türkçe Hutbe**, s. 43.

²⁷⁸ “Aile Saadeti, Karı ile Kocanın Karşılıklı Vazifeleri”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 238-239.

korumak, tek bir yüce amaçla ilişkilendirilir: milletin kudretini muhafaza etmek ve güçlendirmek. Öyle ki millî birlik ve beraberliğin tesis edilmesi ailenin birliğine, toplumsal ahlâkın iyiliği aile içindeki ahlâkın iyiliğine bağlıdır. Eşlerin karşılıklı görev ve sorumluluklarının ele alındığı bir hutbede, “Pekiye bilirsiniz ki, milletlerin temel taşı ailelerdir. Bunun içindir ki aile teşkilatı ne kadar esaslı, ne kadar kuvvetli ve muntazam olursa onlardan bir araya gelen cemiyet ve millet de o derece kavî ve sağlam olur” denirken²⁷⁹, anne ve babaya itaat etmenin öneminden bahsedildiği bir diğer hutbede ise “Muhterem cemaat! Millî bünye ailelerden ve faziletli aile reislerinin yetiştireceği ahlâklı, seciyeli ferdlerden teşekkül eder. Aile olacaklarında aile ferdleri arasında sevgi ve saygı, ahlâk ve fazilet hissi ne kadar sağlam ve samimi olursa millî bünye o derece metin, memleket mamur, millet mesut ve bahtiyar olur” denmektedir.²⁸⁰

3.5. Muhtelif konulardaki hutbeler

Daha önce de belirttiğimiz gibi araştırma nesnemiz olan üç kitaptaki hutbeler çok çeşitli konuları ele almaktadır. Her ne kadar bunların içinden belirli mesajları ulaştırmak gayesiyle geniş bir yer ayrılan ve sık tekrarlanan dört temel temayı alt başlıklar hâlinde ayrıntılandırmış olsak da bunların dışında kalan fakat ayrı bir alt başlık oluşturacak kadar da kapsamlı bir şekilde sunulmayan bazı konulara da kısaca yer vermenin hutbelerin içeriğini bütünüyle anlamak adına faydalı olacağı kanaatindeyiz.

“Dünyevi” ve “ahlâkî” kategoriler dâhilindeki hutbelerin bazıları, içeriği başka hutbelerde tekrar etmeyen ve konu itibarıyla tamamen müstakil olan hutbelerdir. Bu hutbelere örnek olarak ülke coğrafyasının çoraklaşmasıyla mücadele kapsamında yürütülen ağaçlandırma seferberliğine çağrı yapan “Ağaç Dikmenin Faydaları”²⁸¹, özellikle tarımda kullanılan hayvanlara kötü muamele etmenin büyük bir günah olduğunu telkin eden ve hayvan sevgisinin önemini vurgulayan “Müslümanlık Şefkat Dinidir”²⁸² hutbelerini gösterebiliriz. Yine bu bağlamda değerlendirebileceğimiz bir başka hutbe ise “Güneş ve Ay Tutulması”²⁸³ başlıklı hutbedir. Bu hutbe, Güneş ve Ay

²⁷⁹ “Aile Saadeti, Karı ile Kocanın Karşılıklı Vazifeleri”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 236.

²⁸⁰ “Ana Baba Hakkı”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 262.

²⁸¹ “Ağaç Dikmenin Faydaları”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 64-68.

²⁸² “Müslümanlık Şefkat Dinidir”, **Yeni Hutbelerim I**, s. 407-411.

²⁸³ “Güneş ve Ay Tutulması”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 349-356.

tutulması gibi doğa olaylarına güçlü anlamlar yükleyen batıl inançlara karşı çıkararak bu olayların neden ve nasıl gerçekleştiğini astronomik açıdan epey ayrıntılı bazı açıklamalarla göstermeye çalışmaktadır. Yine benzer şekilde, İslam'ın kozmos anlayışı ve inanç sistemine mugayir olan birtakım geleneksel batıl inanışları bertaraf etmek adına bu görkemli doğa olaylarının ancak ve ancak “Allah'ın büyüklüğünün göstergesi” olduğu bu nedenle de Güneş ve Ay tutulmalarının olduğu dönemlerde bol bol dua edilmesi ve namaz kılınması gerektiği söylenmektedir. Örneklendirdiğimiz bu münferit hutbelerin yanı sıra hutbelerde ele alınan üç konuya kısa parantezler açmak gerekiyor. Verdiği mesajların içeriği ve öneminin yanı sıra metinlerde kullanılan söylem açısından da özel bir öneme sahip olan bu üç konu; askerlik, Tayyare Cemiyeti ve Kızılay Cemiyeti'dir.

3.5.1. Askerlik

Askerlik hutbelerde birbirinden farklı veçheleriyle ve çok sık ele alınan bir kavramdır. Bu bölümün başında hutbe metinlerinde Türklere dair tarih anlatısının nasıl verildiğini ve Türklüğün nasıl kurgulandığını değerlendirirken de değindiğimiz gibi Türklerin savaşçı oluşu ve kendilerine içkin birtakım özelliklerden ötürü “doğal askerler” oldukları askerlikle ilgili anlatıların daima merkezindedir. Ancak bütün bu anlatılar içerisinde askerlik kurumu Türklere ve İslam'a içkin olan kendine özgü bir kutsiyete sahiptir. “Askerliğin şerefi” çok sık tekrarlanan bir kavramdır ve bu şeref İslamî anlam havuzu içine oturtulmuştur. Askerlik kavramı daima şehitlik kavramıyla el ele anlatılır ve Allah için, İslam için ya da vatan için savaşan Müslüman askerlerin ve savaşta hayatını kaybedip şehit olan kişilerin İslam'da ne kadar önemli bir yere sahip oldukları bir dizi ayet ve hadislerle meşrulaştırılır. Askerliğin son derece romantik bir şekilde yüceltiildiği bu anlatıya göre “asker; milletin haklarını tanıtmak, namusunu, şerefini müdafaa etmek, mukaddes yurdu düşmana çiğnetmemek için vücudunu ortaya atan, bu uğurda can vermeye hazırlanan bir kahramandır.”²⁸⁴ Buna paralel olarak şehitlik mertebesi ise İslam'ın klasik anlatısına uygun olarak peygamberlikten sonraki en yüksek mertebe olarak tanımlanmıştır. Askerliğin kutsiyetinin ve şehitlik mertebesinin yüksekliğinin uzun uzadıya ve etkili ifadelerle anlatılmasının sebebi ise hemen ardından gelen cümlelerde verilir. Burada asıl

²⁸⁴ “Şehitlik Mertebesinin Yüksekliği”, *Yeni Hutbelerim II*, s. 213.

seslenilen kişiler, askere gitmekten kaçan, kaçmaya çalışan ya da çeşitli hastalıkları sebebiyle çürüğe çıkan, hatta çürüğe çıkmaya çalışan kişilerdir:

Onun için askere çağrılınca koşa koşa ve sevine sevine gitmek lazımdır. Peygamberimiz sallallahu aleyhi vessellem efendimiz “silah altına davet olunduğun zaman hemen icabet et” buyurmuşlardır. Askere çağrılıp da gitmeyenler, askere gitmemek için hiç yoktan bahaneler, hastalıklar icad edenler Allah’a ve peygamberine asi olmuşlardır.²⁸⁵

Bütün bunların yanı sıra askerlik konusunun münhasıran ele alındığı tüm hutbelerde mutlaka vurgulanan bazı uyarılar vardır. Bu uyarılarsa zorunlu askerlik görevini ifa eden ve silah altında bulunan askerlere yöneliktir. Bu hutbelerin orduda da Cuma namazlarında okunduğunu göz önünde bulundurduğumuzda silah altındaki erlere seslenerek, hem askerliğin şerefi ve kutsiyetinin anlatılması yoluyla askerlere motivasyon verilmesi hem de ordudaki düzen ve işleyişin aksamaması yönünde çeşitli ikazların yapılması açısından bu hutbelerin oldukça işlevsel olduğunu düşünebiliriz. Bu ikazlar içerisinde en sık vurgulanan astların üstlerine mutlak surette itaat etmesi zorunluluğudur. Asker için en büyük vazifenin “âmirlerine, zabitlerine, kumandanlarına itaat etmek” olduğu söylenir.²⁸⁶ Üstlerine itaat etmenin öneminin yanı sıra defaatle vurgulanan bir başka husus ise talimden kaçmanın, askeri görevlerini savsaklamanın, nöbete kalkmamak ya da nöbette uyumanın “en ağır günahlardan biri” olduğudur. Bu bağlamda, askerlerin uyması gereken tüm bu kurallar son derece yüklü bir İslamî anlam havuzu içerisine sokulmakta, ayet ve hadislerle meşrulaştırılmaktadır:

Askerin emirlerine karşı itaatsizliği, Allah vermesin memleketin ve milletin mahvolmasına sebep olur. Vazifesini bilen iyi bir asker amirleri ne söyler ise onu yapar. Talim, nöbet ise en mukaddes vazifedir. Büyük bir ibadettir. Peygamberimiz sallallahu aleyhi vessellem efendimiz buyuruyorlar ki; “Allah için bir gece nöbet beklemek, gecesi namaz gündüzü oruçla geçen bin geceden daha hayırlıdır”. Talime çıkmamak için yalandan hasta görünmek büyük bir günahdır. Nöbet beklerken uyumak, bulunduğu karakolu düşmana teslim etmek de büyük bir günahdır.²⁸⁷

²⁸⁵ “Askerliğin Şerefi”, **Türkçe Hutbe**, s. 149.

²⁸⁶ “Askerlik En Şerefli Bir Vazifedir”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 203.

²⁸⁷ “Askerliğin Şerefi”, **Türkçe Hutbe**, s. 150.

Burada söylenenler 1937 tarihli “Askerlik En Şerefli Bir Vazifedir” başlıklı hutbede de kelimesi kelimesine yinelenmektedir. Bkz. “Askerlik En Şerefli Bir Vazifedir”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 204.

3.5.2. Tayyare Cemiyeti'nin önemi ve bu cemiyete bağış çağrısı

1927 tarihli *Türkçe Hutbe* kitabında ve 1936 tarihli *Yeni Hutbelerim* kitabında Tayyare Cemiyeti'nin anlatıldığı ve yurttaşların bu cemiyete bağış yapmaya davet edildiği iki müstakil hutbe bulunmaktadır. Bu iki kitapta da tayyarenin öneminin anlatılmasına ve Tayyare Cemiyeti'ne bağış istenmesine odaklanan söz konusu hutbelerin kitabın en başında, baştan üçüncü hutbeler olması konuya verilen önem açısından dikkate değerdir. Sadece bu hutbelerle sınırlı olmamakla birlikte, hükûmetin uçak üretimine yönelik bir seferberliğe girişmesi ve 1925 yılında Tayyare Cemiyeti'nin kurulmasına paralel olarak, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın anlatıldığı diğer hutbelerde de savaş teknolojileri açısından amansız bir rekabetin olduğuna ve uçak gibi son derece yeni ve etkili teknolojilere sahip Batı medeniyeti karşısında geri kalmış olan Türkiye'nin bu rekabette çok yol kat etmesi gerektiğine özel bir vurgu yapılır.²⁸⁸ Bu anlatı içerisinde “tayyare denilen bu yeni icadın her türlü silahlardan, her türlü icatlardan üstün geldiği” ve tayyarenin muharebe usullerini değiştirmesi sebebiyle “artık bütün milletlerin bu icadı kapıştığı” söylenir.²⁸⁹ Tayyare meselesine dikkatle eğilmenin ve bu uğurda herkesin “varını yoğunu vermesinin” dinî bir zorunluluk olduğu, nitekim düşmanları yıldırma için “her surette kuvvetli ve hazır olunmasının” Allah'ın bir emri olduğu belirtilir.²⁹⁰

Bu hutbelerde dönemin hükûmetinin uçak üretimine özel bir önem atfettiği ve bu amaçla hummalı bir çalışmaya giriştiği yinelenerek hükûmetin bu bağlamdaki politikalarının propagandası yapılmaktadır. Ancak hükûmet elinden geleni ardına koymasa da mali açıdan çok ağır olan uçak sanayii projesinin gelişebilmesi için her yurttaşın maddî yardım yapması gerektiği ise bu hutbelerin vermek istediği asıl mesajdır:

Bizim hükûmetimiz de bu tayyare işine ehemmiyet veriyor. Lakin tayyare işi çok paraya, çok emeğe muhtaçtır. Binaenaleyh, bu işe karşı millet te yabancı kalamaz. O da hâline göre yardımda bulunacak ve hükûmetin işini kolaylaştıracaktır. Hepimiz halimize göre tayyareye, tayyareciliğe yardım

²⁸⁸ Tayyare Cemiyeti'nin kurulması süreci ve cemiyetin yürüttüğü faaliyetlerin yanı sıra Mustafa Kemal Atatürk'ün şahsî gayretleriyle birlikte hükûmetin uçak üretimine yönelik yürüttüğü çalışmaların ayrıntılı bir dökümü için bkz. Şayan Ulusan, “İstikbal Göklerdedir: Türk Tayyare Cemiyeti (1925-1938) Türk Tayyare Cemiyeti'nden Türk Hava Kurumu'na”, 9. Uluslararası Atatürk Kongresi, 2021, s. 2333-2372.

²⁸⁹ “Tayyare Cemiyetine Yardım”, *Türkçe Hutbe*, s. 20.

²⁹⁰ “Tayyarenin Ehemmiyeti”, *Yeni Hutbelerim I*, s. 37.

edeceğiz. Paramızı, pulumuzu bu uğurda esirgemeyeceğiz. Sade toptan bir para vermekle de kalmıyacağız. Aydan aya, yahut yıldan yıla az çok mutlaka bir şey vereceğiz.²⁹¹

Tayyare Cemiyeti'ne periyodik olarak nakdî yardım yapılmasına yönelik bu çağrıya ek olarak başka bir bağış türü de dile getirilir: bu yıllardan itibaren devlet tarafından her daim çağrısı yapılacak olan kurban derileri bağışı. Kurban derilerinin Tayyare Cemiyeti'ne bağışlanmasına yönelik çağrı tayyarenin önemi ve Tayyare Cemiyeti ile ilgili hutbelerde değil Kurban Bayramı haftasında okunacak hutbe metninin içindedir. 1927 tarihli “Kurban Bayramı” başlıklı hutbede, kurban postunu Tayyare Cemiyeti'ne vermenin caiz olduğu, bu bağış suretiyle “memleketin tayyareciliğine katkı sağlanacağı için bu sevabın kat kat artacağı” söylenmekte ve eklenmektedir: “Yoksa adamın ne dünyası dünya ne de ahireti ahiret olur.”²⁹² Kurban Bayramı haftasına özel hutbede kurban derilerinin Tayyare Cemiyeti'ne verilmesine yönelik yapılan bu çağrı, 1936 tarihli *Yeni Hutbelerim* kitabının Kurban Bayramı'na özel hutbesinde de aynı şekilde yinelenir.²⁹³

3.5.3. Kızılay Cemiyeti'nin önemi ve bu cemiyete bağış çağrısı

Tayyare Cemiyeti'ne ilişkin olarak yukarıda örneklendirdiğimiz anlatıya benzer şekilde Kızılay Cemiyeti ya da 1935 yılına dek olan adıyla Hilâliahmer Cemiyeti'nin öneminin halka anlatılması ve yurttaşlardan bu cemiyete bağış yapılmasının istenmesi için de *Yeni Hutbelerim* kitabının 1937 tarihli ikinci cildinde ayrı bir parantez açılmıştır.²⁹⁴ “Kızılay Cemiyeti” başlıklı hutbede Kızılay Cemiyeti'nin önemi ve ne tür bir işlevselliği olduğunun anlatılmasıyla birlikte hükûmetin Kızılay Cemiyeti için harcadığı bütçeden ayrıntılı bir şekilde bahsedilmesi oldukça ilginçtir. Hutbede ilk

²⁹¹ “Tayyarenin Ehemmiyeti”, *Yeni Hutbelerim I*, s. 40.

1927 tarihli “Tayyare Cemiyetine Yardım” başlıklı hutbede de burada alıntıladığımız kısımda hükûmetin politikalarının övülmesine benzer şekilde “Bizim hükûmetimiz de bu tayyare işine çok ehemmiyet veriyor. Bunun için ne yapmak mümkünse yapıyor. Asla kusur etmiyor” denmektedir. Bkz. “Tayyare Cemiyetine Yardım”, *Türkçe Hutbe*, s. 20.

²⁹² “Kurban Bayramı”, *Türkçe Hutbe*, s. 143.

²⁹³ “Kurban Bayramı”, *Yeni Hutbelerim I*, s. 294.

²⁹⁴ Hutbelerin tashih işlerini yapan Kâmil Miras, “Yeni Hutbelerim Hakkında Duyduklarım” başlıklı yazısında Kızılay Cemiyeti hakkında hutbe için şunları söylemektedir: “Hilâliahmer için ‘Yeni Hutbelerim’ müellifinin kudretli kalemi, necib milletimizin hayırsever duygularını, teavün hislerini o kadar derinden tahrik etmiştir ki, bu hutbenin gönüllerde uyandıracağı yardım ve bağlılık hareketleriyle hayalim, bu hilâlimizin göklere kadar yükselmesini ve yurdumuzun ufkunda âsumanî Hilâl ile yan yana ahzi mevki etmesini dilemiştir.” Bkz. Miras, “Yeni Hutbelerim Hakkında Duyduklarım”, *Yeni Hutbelerim II*, s. 553.

olarak Kızılay Cemiyeti'nin “savaşta yaralı askerlerin yaralarını saran, barışta ise yangın, su basması, yer sarsıntısı, kuraklık, bulaşıcı hastalıklar gibi afetlerde herkesin yardımına koşan” çok işlevsel ve çok hayırlı bir cemiyet olduğu vurgulanır.²⁹⁵ Hemen ardından da bu çok çeşitli yardımların maliyetinin yüksek olduğu, hükûmetin ve hususi idarelerin bu yüksek maliyeti karşılamak için önemli bir bütçe ayırdığı anlatılmakta ve tüm yurttaşlardan Kızılay Cemiyeti'ne bağış yapmaları istenmektedir:

Bu temiz cemiyet, sadece Cumhuriyetimizin kurulduğu 29 Teşrinievvel 1923'ten 30 Nisan 936 gününe kadar yukarıda saydığım işler yolunda 3 milyon 851 bin 641 lira harcamıştır.

Müslüman kardeş! On iki, on üç yıl içinde sarfedilen bu mühim yekûn nereden gelmiştir bilir misiniz? İşte bütün bu yardımlar; gözbebeğimiz olan Cumhuriyet Hükûmetimizin bu kıymetli cemiyete vermiş olduğu birtakım gelir kaynaklarından; cemiyete aza yazılanların, herhangi bir surette yardımda bulunanların verdikleri ve bir de hususi idarelerle belediyelerin bütçelerinden ayırdıkları paralardandır.

Öyle ise; memleketimizin ve hepimizin kara gün dostu olan bu cemiyete kudretinizin yettiği kadar yardım ediniz.²⁹⁶

²⁹⁵ “Kızılay Cemiyeti”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 495.

²⁹⁶ “Kızılay Cemiyeti”, **Yeni Hutbelerim II**, s. 495.

SONUÇ: İKİ YÜZ YILLIK SERENCAMDA KÖPRÜ VE SİLAHIN PARADOKSU

Okuduğunuz bu çalışma, doktora çalışmalarımızın ilk döneminde Osmanlı-Türkiye modernleşmesi sürecinde dinin siyasi iktidarcı nasıl kullanıldığına dair okumalar yaparken Boğaziçi Üniversitesi Aptullah Kuran Kütüphanesi'nde 1927 tarihli *Türkçe Hutbe* kitabıyla karşılaşmamıza dayanıyor. O kitabın nasıl ve neden yazıldığını bilmeksizin sayfalarını karıştırırken gözümüze çarpan şu cümle, bütün bu çalışmanın kıvılcımını çakmakla beraber bu çalışmada anlatmaya çalıştıklarımızın çekirdeğini de teşkil edecek kadar yüklü: “Ziraati kolaylaştıran, ziraatte feyz ve bereketi ziyadeleştiren yeni usulleri almak ve tatbiki kabil mahallerde bunları tatbik etmek dinimizin emr-i iktizasındandır.”²⁹⁷

Bu cümle tek başına, kendi bağlamsallığı içerisinde var olan bir dizi tarihsel, politik, sosyolojik anlamı ve bu anlamsal ilişkileri de kapsayacak ölçüde pragmatik bir çatı katmanı barındırıyor. Cumhuriyetin kurulmasından dört yıl sonra, 1927 yılında “Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Reisliği neşriyatından” ibaresiyle basılan bir hutbe kitabında bu cümle kime, neyi anlatmaya çalışıyordu? Ne sebeple ve ne amaçla yeni tarım araçlarının kullanılması gibi bir politikayı dikte ediyordu? Bunu neden ve nasıl “İslam’ın emri” diyerek meşrulaştırıyordu? Ve belki de en önemlisi, bu meşrulaştırma neye tekabül ediyordu?

Her biri çok katmanlı olan ve aynı başlık altındaki birbiriyle alakalı farklı boyutlara kapı aralayan bu sorulara yanıt bulmak amacıyla giriştiğimiz bu çalışma iki ana metodolojik sütun üzerinde ilerlemiştir. Bunlardan ilki, Cumhuriyetin kurulmasından hemen sonra oluşturulan ilk Türkçe hutbe metinlerinin yaratım sürecini, yaratılma saiklerini ve bu saikler doğrultusunda bir iletişim aracı olarak hutbelerin taşıdığı söylemsel yükü ortaya koymaktır. Diğer bir ifadeyle, bir metin olarak hutbelerin “seslenen” ile “seslenilen” arasında nasıl bir ilişkisellik kurduğunu ve bu ilişkiselliğin hangi bağlamlarda inşa edildiğini saptamaktır. Çalışmanın bu sütunu, esas olarak, 1927 yılında yayımlanan *Türkçe hutbeler* ve ilki 1936, ikincisi

²⁹⁷ “Ziraat”, *Türkçe Hutbe*, s. 66.

1937 yılında olmak üzere iki cilt hâlinde yayımlanan *Yeni Hutbelerim* kitaplarının, yeni kurulan Cumhuriyet'in siyasi iktidarı tarafından hangi ihtiyaçlar ve amaçlar doğrultusunda, hangi siyasi ve idari süreçlerin sonucunda, ne şekilde hazırlandığına ve uygulamaya sokulduğuna odaklanmıştır.

Erken Cumhuriyet dönemindeki söz konusu çabaları anlamak için bunu tarihsel bir bağlama oturtmak gerekiyordu. Bu da çalışmamızın ana metodolojik sütunlarından ikincisi olan tarihsel sürekliliğin tespitidir. Yani nasıl oldu da yeni kurulan Cumhuriyet, 1920'lerde ve 1930'larda Cuma hutbelerini vatandaşlara ulaşmak için işlevsel bir iletişim aracı olarak kullanmak gayesiyle bir dizi idari uygulamayı hayata geçirdi, nasıl oldu da Ankara'da üretilen yeni fikirleri yurdun en ücra köylerine ulaştırmak için bu İslami söylem aracını tedavüle soktu? Kuşkusuz gökten zembille inmeyen bu girişim hangi fikri gelişim sürecine ve hangi öncül pratiklere dayanıyordu? Bu sorulara yanıt bulmak amacıyla bu çalışma geriye dönük iki boyutlu bir iz sürmeyi eksenine almıştır. Bu boyutların birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılıp Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni bir ulus-devlet olarak kurulmasına varan yaklaşık yüz yıllık bir süreçte İslam'ın siyasete eklemlenmesi, siyaset lehine araçsallaştırılması ve hutbeler örneğinde olduğu gibi bu araçsallaştırmanın yenilikleri geniş halk kitlelerine anlatmada kullanılması fikrinin tarihsel gelişiminin takibidir. Yani bir diğer ifadeyle İslam'ın siyaseten araçsallaştırılmasının ve araçsallaştırma dahilinde İslami iletişim araçlarının asıl araştırma nesnemiz olan zaman aralığından yüz sene geriye giderek nasıl bir yol kat ettiğine bakılmıştır. İkinci boyut ise spesifik olarak hutbelerin işlevsel bir iletişim aracı olarak kullanılmasının, Cumhuriyet rejimi nezdinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurularak İslam dinine dair bir dizi alt unsurun merkezi hükümet tarafından kontrol ve denetim altına alınmasına paralel olarak hutbelerin de merkezileştirilmesi, tekelleştirilmesi ve sonrasında bu hutbeler aracılığıyla tek elden çeşitli mesajların iletilmesine varan uygulamasal izlektir. Söz konusu ikinci boyut, İslami iletişim araçlarının siyasi iktidarca kullanılması bağlamında Cumhuriyet'e miras kalan uygulama yelpazesıyla Cumhuriyet'in kendi geliştirdiği uygulama portföyü arasındaki tarihsel sürekliliği mercek altına almıştır.

Bu süreklilik arkeolojisi dahilinde izini sürdüğümüz tarihsel patikayı kısaca hatırlayalım: Merceğimizin odak noktası olan hutbe kavramının ve buna paralel olarak dinin araçsallaştırılması perspektifinin doğası gereği İslam'ın tarihiyle paralel ilerleyen

bir olgudan bahsediyoruz. Dolayısıyla bu çalışma, araştırma konumuz olan zaman aralığını tarihsel bir bağlama oturtmak için hutbe ve benzeri iletişim araçlarının İslam'ın ortaya çıkışından bu yana, yani yaklaşık 1300-1400 yıllık bir izleğini kaba hatlarıyla anlatıyor. O yüzden de bu araştırmaya bir giriş mahiyetinde, hutbenin ne olduğunu ve İslam tarihinde nasıl kullanıldığını, ne anlam ifade ettiğini ve bu dini söylem gücünün, bu dini ve siyasi iletişim gücünün hızlıca siyasi iktidarla nasıl eklemlendiğini ele aldık. Kaldı ki hutbelerin araçsallığının İslam tarihindeki yerini tespit etmeyi hedefleyen bu perspektif ışığında; hutbelerin siyasi bir iletişim aracı olduğuna ve bu amaçla nasıl kullanılması gerektiğine yönelik düşünsel gelişimin köklerinin 12. yüzyılda yazılmış eserlere dayandığını göstermemiz de bu tarihsel sürekliliğin uzun erimini ve hutbenin varoluşsal özünü alakasını ortaya koyması açısından önemlidir. Çünkü bu tarihsel bağlam, hutbenin en başından beri -katı özcü bir yaklaşım temelinde değil de zaman ve mekâna göre farklı biçimler alarak, ama yine de farklı şekiller altında özünü saklayarak- siyasal iktidarcı bir iletişim ve meşruiyet aracı olarak kurgulandığının görülmesi açısından önemli bir perspektifi barındırır.

Sonrasındaysa merceğimizi 14 yüzyıllık İslam tarihinden Osmanlı-Türkiye modernleşmesine doğru kısarak Osmanlı Devleti'nde dinin siyasi iktidarcı araçsallaştırılmasına ilişkin uygulamalara baktık. Bu araçsallaştırma izleğinde merceğimizin uğrak noktaları, dini araçsallaştırmanın adeta evrensel kaidesi niteliğinde olan değişim anları oldu kuşkusuz. Bunun sebebi bizim tercihimiz değil, her zaman yeniliklerin halka aktarılmasında dinin bir payanda olarak kullanılması, bizim ele aldığımız zaman ve mekandaysa İslam'ın yeniliklerin sunulduğu bir kılıf vazifesi görmesiydi. Ve söylemsel payanda, hutbeyle sınırlı olmayarak, gerektiğinde fetva gerektiğinde vaaz formunda karşımıza çıkan bir İslami iletişim araçları bütününe teşkil ediyor. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren bazı yeni uygulamaların Müslüman tebaaya anlatılmasına ilişkin pratiklere baktığımızda, 1830'larda Osmanlı yönetiminin ıskat-ı cenini önlemek amacıyla çıkardığı bir fermanla nüfus politikalarındaki değişimleri dinî bir vecibe ve ilahi bir gereklilik olarak sunmasından, III. Selim ve II. Mahmud dönemlerindeki çeşitli reformların ve yeni uygulamaların İslami bir dille lanse edilmesine varan bir dizi örnek, izini sürdüğümüz tarihsel patikanın önemli kırılma anlarını göstermesi açısından önemlidir.

19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle de II. Abdülhamid döneminde İslam'ın siyasileşmesi ve siyaset lehine araçsallaşması daha yaygın ve görünür hâle gelmişti. Genç Osmanlılardan başlamakla birlikte II. Abdülhamid döneminde de modernleşme girişimlerinin ve Batı endeksli modern kavramların İslami dayanaklarla meşrulaştırılması ve sunulmasının yanı sıra Osmanlı Devleti'nin, bu yüzyılın özellikle ikinci yarısında toprak ve nüfus açısından küçülerek çok uluslu, kozmopolit ve heterojen yapısının giderek kaybolması sonucunda çoğunluğu Müslüman olan görece homojen bir tebaaya seslenmesi ve bu tebaayı konsolide etmeye çalışması, İslam'ın siyasallaşması ya da siyasetin İslamlaşması diyebileceğimiz bir dönüşümü beraberinde getirmişti. Bu dönüşüm Osmanlı Devleti'nin yok olup Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulup gelişmesine varan on yıllar boyunca devam edecek ve kemikleşip kök salacak bir siyaset biçiminin ilk büyük kırılması niteliğindedir. Nitekim II. Meşrutiyet döneminde ve özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında ise İslami iletişim araçlarının, halka ulaşmada, halkı yönlendirmede ve ikna etmede kullanılması daha somut, yaygın ve çeşitli bir hâle gelmişti. I. Dünya Savaşı'nda cihat ilan edilmesiyle birlikte ümmetin fetvalarla mobilize edilmeye çalışılmasından, savaşın ve savaşa dair birçok unsurun propagandasının cihat risaleleri, hutbeler ve vaazlarla halka sunulmasına, ya da silah altındaki askerlerin yine vaaz ve hutbelerle yüreklendirilmesi ve bu askerlerin cepheden firar etmelerinin önüne geçilmeye çalışılmasından İttihat ve Terakki hükümetince İslami sözlü propaganda araçlarına ilişkin yasal ve idari düzenlemelerin kurgulanmasıyla eş zamanlı olarak bu hükümete bağlı cemiyetlerce yazılan hutbeler ve düzenlenen hutbe etkinlikleri vasıtasıyla iktidarın makbul ve doğru addettiği bir İslam anlayışı çerçevesinde halkın sistematik bir propagandaya maruz bırakılmasına varasıya bir dizi örnek, İslam'ın iletişim araçlarının siyaset lehine kullanılmasında Cumhuriyet'e miras kalan bir uygulama envanteri niteliğindedir.

Cumhuriyet'in tevarüs ettiği bu araçsallaştırma pratiklerinin yanı sıra hutbelerin araçsallaştırılması düşüncesinin 1870'lerden 1930'lara uzanan gelişim süreci de bu çalışmanın takip ettiği süreklilik patikasının ikinci katmanını teşkil ediyor. Birinci Meşrutiyet sonrasında ve özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde başta meşrutiyet fikrinin kendisi olmak üzere, birçok boyutuyla modernleşmenin halkın bütününe ulaşmadıkça yerleşemeyeceği düşüncesiyle hareket eden Osmanlı seçkinlerinin halka ulaşmak için hutbeleri dil ve içerik bakımından ıslah etmek üzerine yürüttükleri uzun ve kapsamlı tartışmaların Cumhuriyet döneminde uygulamaya dönüştüğünü

görüyoruz. 19. Yüzyıl ve II. Meşrutiyet Osmanlı basınında, hutbelerin araçsallaştırılması ve ıslahına yönelik yazılanları merkezine alan bir arşiv çalışması ile gösterdiğimiz bu kamusal tartışma, zaman içerisinde önemi artan bir iletişim ihtiyacının üzerinde şekillenmiştir. “Halka gitmek” ifadesi üzerinde birleşen bu tartışma, hutbe mefhumunun ortaya çıkışına ve varoluşuna dair söylediklerimize paralel bir şekilde hutbenin doğal işlevselliğinin zaman içerisinde kaybolduğuna ve bu işlevselliğin yeniden inşa edilmesi gerektiğine odaklanmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısında ve ardından II. Meşrutiyet’te Osmanlı elitlerinin, aydınlarının ve din adamlarının arzu ettiği reform hutbelerin “zamana ve mekâna uygun” bir şekilde yenilenmesi ve tedavüle sokulmasıydı. Kökleri İslam kadar eski ama işlevsel kapasitesi değişen dünyanın iletişimsel ihtiyaçlarını karşılayacak kadar geniş olan hutbelerin meşruiyeti gelenekselliğinden ve ilahiliğinden, işleviyse kitlesel bir sözlü iletişim aracı olmasından ileri geliyordu. Söz konusu özellikleriyle hutbe, değişen dünyada, değişimi kitlelere anlatma gücü ve kapasitesiyle değişimi yönetenlerce bulunmaz bir nimetti. Bu çalışma boyunca köprü analogisi üzerinden anlattığımız bu işlevselliğin yeniden keşfi 19. yüzyılın sonlarında filizlenen bir kamusal tartışmayla gelişmiş, bu köprünün bütünüyle inşa edilmesi ise Cumhuriyet’le gerçekleşmiştir.

Hutbelerin halka ulaşmada işlevsel bir köprü olduğu fikrinin yeniden keşfinin ve bu fikirlerin Cumhuriyet döneminde uygulamaya sokulmasına varan süreklilik takibinin ortaya koyduğu temel bağ şudur: 1870’lerde Ali Suavi’nin, 1910’larda *Sırât-ı Müstakim*’de çıkan bir dizi makalenin, 1912’de Kılıçzâde Hakkı’nın hutbelerin halka gitmek için bir iletişim aracı olarak kullanılması ve bu uğurda hem biçim hem de içerik açısından baştan aşağı bir reforma tabi tutulması gerektiğine ilişkin söyledikleriyle Ali Suavi’den 45 yıl sonra 1923 yılında Mustafa Kemal’in, 1925 yılında TBMM tartışmalarında Talat Bey ya da Ali Azmi Efendi’nin söyledikleri neredeyse birebir aynıdır. Diğer bir deyişle, 19. yüzyılın ikinci yarısında ve ardından II. Meşrutiyet dönemindeki kamusal tartışmalarla bu fikirlerin uygulamaya sokulduğu 1920’ler ve 1930’larda hutbelerin siyaset lehine araçsallaştırılmasına ilişkin ihtiyaçlar ve amaçlar birebir benzerlik göstermektedir. Yeni kurulan Cumhuriyet’in, yaklaşık 45 yıldır kamusal alanda yoğun bir şekilde tartışıl原因mış bir ihtiyacı ve hedefi somutlaştırıp uygulamaya sokması ise yeni ulus-devletin merkezileşme politikalarının ve bu yeni rejimin uygulama kapasitesinin değişmesinin bir sonucudur.

Çalışmamızın ikinci bölümü, başta 1925 ve 1926 yıllarında TBMM bünyesindeki bütçe görüşmeleri ve 1923-1942 yıllarını kapsayan bir zaman aralığındaki Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgelerinden hareketle; hutbelerin Türkçeleştirilmesi, Diyanet İşleri Riyaseti bünyesinde yeni hutbelerin hazırlanması, bu hutbelerin yurda dağıtılması ve bu hutbelerin yurt genelinde uygulamaya sokulmasının hangi siyasi ve idari süreçler sonucunda gerçekleştiğini gözler önüne seren titiz bir arşiv çalışmasına dayanmıştır. Söz konusu arşiv çalışması, yeni kurulan Diyanet İşleri Riyaseti'nin ilk ve en önemli işlerinden birinin 1920'lerdeki çok yönlü bir kamuoyu baskısının da etkisiyle hutbelerin Türkçeleştirilmesi ve içerik bakımından yeni dönemin ihtiyaçlarına uygun şekilde yeniden yaratılması olduğunu göstermektedir. Sonrasındaysa 1930'lu yılların sonlarında hutbelerin standartlaştırılması, merkezi kontrolünün sağlanması ve bu merkezi kontrole ilişkin denetim mekanizmalarının devreye sokulmasına dair gerekli idari düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Erken Cumhuriyet dönemindeki bu uygulamalar silsilesinin çıkış noktasındaki hedef, yukarıda anlattığımız şekilde 19. yüzyıldan beri gelen halka gitme hedefinin bu dönemde sıklıkla dile getirilen “köylüleri tenvir etmek” ifadesiyle somutlaşan bir ihtiyaç ve amaca evrilmesidir. İlk Türkçe hutbe kitabının hazırlanıp dağıtılmasıyla bir ölçüde karşılanan bu ihtiyacın sonrasındaysa yeni rejimin kendisine tehdit olarak gördüğü bir başka olgu siyasal iktidarın ana motivasyonunu şekillendirmiştir. Söz konusu tehdit, bu çalışmanın başından beri hutbelerin araçsallığını betimlemekte kullandığımız “köprü ve silah” analojisinin silah ayağıdır. Hutbelerin halka ulaşmak için işlevsel bir iletişim aracı olduğunun yeniden keşfi ve bu amaç doğrultusunda yeniden yaratılması, hutbelerin halkı yönlendirme ve ikna etmede ne kadar güçlü bir iletişim aracı olduğunun daha güçlü bir şekilde fark edilmesini de beraberinde getirmiştir. Bunun bir sonucu olarak, söz konusu etkili iletişim aracının rejimin veyahut merkezi hükümetin bizzat kendisi tarafından kullanılmadığı takdirde rejimin ve merkezi hükümetin aleyhine çalışabilecek bir silah olma potansiyeli iktidarı sıkı bir kontrol ve denetim politikası izlemeye hızlıca sürüklemiştir. Diyanet İşleri Riyaseti tarafından yazılan Türkçe hutbe metinlerinin yurdun ücra köylerinde okunmasına ilişkin Ankara'dan gelen tebliğlere ne ölçüde riayet edildiğine dair kapsamlı bir veri ne yazık ki elimizde yok. Kaldı ki bu araçsallaştırmanın seslenilen nezdindeki kabulü ve etkisi de bu araştırmanın konusu değil. Ancak yürüttüğümüz arşiv çalışması, Ankara'da hazırlanan hutbelerin yarı merkezileşmiş Ankara'nın elinin uzanabildiği yerlerde imam ve vaizlerce halka ulaştırılmasına yönelik yoğun bir çaba

yürütüldüğünü gösteriyor. Öyle ki yeni harflerle tedavüle sokulmuş bu Türkçe hutbelerin istenilen şekilde halka ulaşmasından sorumlu din görevlilerinin hem dil hem de içerik açısından eğitilmeleri önemli bir ihtiyaca dönüşmüş, bu ihtiyacın karşılanması için bir dizi girişim tedavüle sokulmuştur. Öte yandan yeni hutbelerin ne ölçüde okunduğu, yine Ankara'nın elinin uzandığı ölçüde sıkı sıkıya takip edilmiş, bu hutbelere riayet etmeyenlere yönelik idari yaptırımlar getirilmiştir. Üstelik bu hutbelerin biçim ve içerik açısından dışına çıkıldığının tespit edildiği yerlerde sert politikalarla bu silahın başka güçlerin eline geçmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet'in kurulmasından itibaren devam eden yaklaşık 20 yıllık bu uygulama serüveni, standardizasyon, merkezileşme ve tekelleşme olarak üç sac ayağı ile kesifleşen yeni bir boyuta ulaşmıştır. Cumhuriyet döneminde ayrıntılı olarak gösterdiğimiz bu izlek, başından beri ortaya koyduğumuz tarihsel süreklilik sonucunda varılan uygulama aşamasındaki kırılmaları, hutbelerin siyaset lehine araçsallaştırılmasında ulaşılan yeni dönüm noktalarını göstermesi açısından mühimdir.

Tüm bu anlattıklarımız ışığında bu çalışmanın temel bulgularının başında şu gelmektedir: Türkiye'deki sosyal bilimler çalışmaları içerisinde artık görece eskide kalan ve Erken Cumhuriyet dönemine laikleşme paradigması üzerinden eleştirel yaklaşan kopuşçu ve tarihsel dayanağı zayıf anlatıların savunduğu şekilde Erken Cumhuriyet dönemindeki siyasi rejimin İslam'ı kamusal alanda silikleştirmesi, İslam'ın siyasadan ve toplumsal hayattan keskin bir şekilde koparması veya İslam'ın sadece inanç/ibadet habitüsüyle sınırlı kalacak şekilde bireylerin özel hayatlarına indirgemesi tezlerinin yeterli tarihsel veriyle desteklenmemiş, mesnetsiz ve önyargılı yaklaşımlar olduğunu söylemek zorundayız. Çünkü hutbeler özelinden hareketle İslam'ın araçsallaştırılması perspektifine ışık tutan bu çalışma, varsayılan ve varsayılması birtakım başka siyasi fikirler lehine işlevsel olan bu tezlerin aksine Cumhuriyet'in sekülerizm endeksli bir politik kopuş değil, kökleri yüz yıl öncesine dayanan, yankılarıysa yüz yıl sonrasına varacak bir araçsallaştırma fikriyatının ve pratiklerinin ortasında bir sekans olduğunu göstermektedir.

Zira eskiden beri gelen bu tezler tarafından bir dizi uygulaması pejoratif bir bakış açısıyla laiklik bohçasına sokulan Cumhuriyet rejimi, İslam'ı ve İslam'ın sunduğu iletişim ve söylem araçlarını bu araçların dayandığı İslami özün önemini ve işlevselliğini bilerek siyasaya eklemlenmiştir. Yeni iktidarın yurttaşlarına seslenirken,

yurttaşlarına yeniliklerini anlatırken, yeni ulus-devletin arzu ettiği yeni yurttaşını inşa ederken hutbelere başvurmasının ardında yatan işlevsellik, on yıllardır gelişen bir araçsallaştırma mirasının devamında, yeni fikirleri İslami bir meşruiyet zeminine dayandırmaya ihtiyaç duymasıdır.

Kökleri II. Abdülhamid döneminin eğitim politikalarına dayanan fakat Cumhuriyet’le yoğun ve etkili bir hâl alan örgün eğitim sistemleriyle genç nesiller, siyasi iktidarın değişimi hedefine alan inşa sürecinin kuşkusuz en önemli parçasıydı. Hâlihazırda ilkokul ve ortaokul seviyelerinde genç nesillere Cumhuriyet’in yarattığı kökten değişim anlatılabiliyor, tabir-i caizse bu nesiller örgün eğitimin sunduğu imkanlarla endoktrine edilebiliyordu. Kuşkusuz bu olgu, Osmanlı ve Türkiye’ye özgü değil, bilakis 18. yüzyılda başlayan, 19. ve 20. yüzyıllarda merkezileşmenin artmasına paralel bir şekilde yaygınlaşan bir politika halinde tüm modernleşmeci iktidarların yeni yurttaşlarını inşa etme süreçlerinin en önemli parçalarından biriydi. Dini iletişim araçlarının bu amaçla kullanılmasıysa, örgün eğitim gibi merkezi biçimde baştan kurulabilen bir mekanizmanın ulaşamadığı bir coğrafyayı ve demografiyi hedefine koymaktadır. Bu örgün eğitim sistemine sokulamayan ve neredeyse hiçbiri okur-yazar olmayan, şehirde olsun kırsalda olsun, okul çağını geçmiş tebaaya ulaşmak için hutbelerin kullanılması, 19. yüzyıldan beri süregelen bir ihtiyacın tecessümü olarak görülebilir. Bu anlamda, iktidarın tahakkümü altındaki geniş kitleler nasıl ki Osmanlı zamanında İstanbul’da yaşanan ve tartışılardan uzak bir hayatın içindeyse, aynı şekilde kırsalda yaşayan bu geniş kitleler Cumhuriyet’in erken dönemlerindeki merkezileşme çabasının aksine, Ankara’da konuşulan, geliştirilen ve uygulanan yeniliklerden uzak bir hayatın içindeydi. 20. yüzyılın küresel bir dönüşümü mahiyetindeki merkezileşme girişimleri dâhilinde okul tornasına sokulamayan kırsaldaki yetişkinlere ulaşmanın yegâne ve en etkili yolu, o yetişkinlerin toplumsal hayatla ilişkilendiği en önemli kamusal habitüslerin başında gelen din ile eğitilmesi oldu. Uzun uzadıya anlattığımız bu süreklilik izleğinin nihai hedefi ve vardığı nokta, caminin bir okul olarak kullanılması ve tedavüle sokulmasıdır. Louis Althusser’in çığır açan “devletin ideolojik aygıtları” kavramsallaştırmasında²⁹⁸ tespit ettiği araçsallaştırma boyutuna benzer bir şekilde eğitim ve din, devletin ideolojisini aktarmasında ve bu ideoloji ekseninde yurttaşlarını konsolide etmesinde mütemadiyen

²⁹⁸ Louis Althusser, **Sur la Reproduction**, Presses Universitaire de France, 1995.

yeniden üretilen iki başat mekanizmadır. Nasıl ki siyasi iktidar okul sıralarında ve ders kitaplarında genç dimağlara yeni ideolojileri sıfırdan öğretmenin işlevselliğini kullanıyorsa, aynı şekilde her cuma günü yurdun dört bir yanındaki Müslüman yurttaşların gittiği camilerdeki minberler de bir dizi yeni, modern ve hatta seküler fikrin, uygulamanın ya da yeni bakış açılarının İslami bir dille ve İslami dayanaklarla sunulduğu bir ikna ve meşruiyet payandası olarak devletin ideolojik aygıtları ve iletişim araçları portföyüne eklenmişti.

Başladığımız yere geri dönecek olursak; yeni tarım ürünlerinin kullanılmasını İslam dininin emri olarak sunan iktidar, kontrol altına aldığı bu hutbeler vasıtasıyla başka neleri dinin emri olarak sunuyor, vatandaşının öğrenmesini ve uygulamasını istediği başka hangi yeni fikirleri İslami bir meşruiyet zeminine dayandırıyor? Camileri birer okul olarak kullanan siyasi iktidarın hutbelere özel resmi müfredatı neleri içeriyordu? Bu çalışmanın üçüncü bölümü bütünüyle bu müfredatın neleri, ne şekilde ulaştırma gayesinde olduğuna odaklanan bir söylem ve içerik analizine ayrıldı. 1927 tarihli *Türkçe Hutbe* ve 1936-1937 tarihli *Yeni Hutbelerim* kitaplarındaki hutbeleri temasal bir kategorilendirmeye tabi tutarak yaptığımız içerik analizi, halka ulaşmak için fonksiyonelliği yeniden keşfedilen ve geliştirilip uygulamaya sokulan hutbelerin hangi mesajları, ne şekilde halka ulaştırdığını göstermektedir. (1) Tarih anlatısı ve bu tarih anlatısı içerisinde Türklüğün kurgulanışı, (2) ekonomik hayatın kurgulanışı ve Müslüman halkın ekonomik alanda yönlendirilmesi, (3) Temizlik, hijyen ve kamu sağlığı, (4) Aile ve nüfus politikaları, (5) Muhtelif konular başlıklarıyla kategorilendirdiğimiz Erken Cumhuriyet dönemi hutbelerinin, okul çağını geçmiş ve okur-yazar olmayan, azınlığı şehirde çoğunluğu kırsalda yaşayan yurttaşlara siyasal iktidarın sunmaya çalıştığı öğretiler bakımından iki ana eksen üzerinden ilerlediğini söylemek mümkün: Bu eksenlerden ilki yeni ulus-devletin yeni varoluşsal kodlarının, diğer bir ifadeyle bu yeni ülkeye, yeni devlete, yeni vatana ve yeni halka dair kurgunun anlatılmasıdır. Bu anlatı kuşkusuz, resmî ideolojiye paralel olarak ilerleyen yeni tarih anlatısını, kurulan bu yeni ulus-devletin zaman ve mekânda neye tekabül ettiğini, Cumhuriyet'in Osmanlı'dan ne şekilde farklı olduğunun anlatısını içermektedir. Yani yeni rejimin “yeni yurttaşları” pasaport değişimiyle beraber yurttaşlıklarına ilişkin bütün özlerinin de değiştiğini, atalarından kalma geleneksel dinlerinin sesiyle ve sözleriyle dinlemekte, yeni dünyanın yeni ve seküler anlam havuzu -tarihsel bir ironi içerisinde- İslam'ın geleneksel ve ilahi ambalajıyla sunulmaktadır. Hutbelerde verilen

mesajların bu eksenini ne kadar jenerik ve bütünselse, diğer eksenini de o kadar eklektik ve pratiktir. Tamamen zaman ve mekânın cari gereklerini merkezine alan ikinci eksen dâhilinde verilen mesajlar yurttaşların cinsel hayatından toplumsal hayattaki tutum ve davranışlara, hükümete bağlı hangi kuruluşlara bağlı yapılması gerektiğinden dönemin başat salgın hastalıklarıyla nasıl mücadele edileceğine varan geniş bir yelpazede gündelik hayata ilişkin pratik bilgileri içermektedir. Merkezileşen hükümetin merkeziyetinin istenildiği kadar nüfuz edemediği ve başka iletişim araçlarıyla düzenli ve etkili bir şekilde seslenemediği kırsal coğrafyaya yolladığı afiş ve broşürler, hatta günümüz tabiriyle birer kamu spotu niteliğindeki bu iletişimsellik, yıllardır artarak devam eden halka ulaşma gayesinin pratik ve dar zamanlı bir içeriğe dönüşebilmesini göstermesi açısından da son derece kayda değerdir.

Görünen o ki hem büyük ideolojik değişimleri ya da değişen iktidarların dönüştürmeye çalıştığı bakış açılarını hem de o an ve o mekân için gerekli olan cari bilgileri ulaştırma kapasitesini haiz hutbeler, işlevselliğinin son derece geniş ve etkili olması sebebiyle varoluşundan itibaren potansiyel gücünü her zaman kullanıma hazır bir öz hâlinde içinde barındıran bir mekanizma olageldi. Ya da zamana ve mekâna göre araçsallaştırılma potansiyeli olan bu öze ilişkin tersten soru soralım: Yüz yıl geriden başlayarak izini sürdüğümüz bu süreklilik patikası erken Cumhuriyet döneminde nihayete ererek son mu buldu? Bu soruya cevabımız “Hayır, süreklilik devam etti” olurdu. Hem de konjonktürel olarak sertleşerek, kesifleşerek ve etkisi artarak.

Bu çalışmanın arkeolojik haritasını çizmeye çalıştığı yüz yıllık süreklilik, devam eden yüz yılda da zaman zaman sönmölen zaman zaman da sıçrayan bir izlekle devam etti. Yeni politikalarını seküler bir zeminde kurgulamakla birlikte, İslam’ın siyasallaşması ve araçsallaşması mirasını devralarak İslami iletişim araçlarını merkezileştirmenin ve tekelleştirmenin sosyo-politik düzlemde büyük faydalar sağlayacağı varsayımıyla yola çıkan Cumhuriyet’in yüz yıllık öyküsünü oluşturan toplumsal değişimler, siyasi kırılmalar, darbeler, demografik değişimler ve sosyo-politik kaymalar bu mekanizmanın başta kurulduğu gibi işlememesine neden oldu. Hem İslam’ın siyasallaşması hem de siyasetin İslamlaşması Erken Cumhuriyet’in çeşitli ilkesel ketlerle önüne geçmeye çalıştığı bir potansiyel olsa da bu baskılanan potansiyel bulunduğu her boşluktan tazyikle fışkırdı. Tazyik kazanan siyasal İslam’ın

saçılma ve nüfuz etme gücü de kuşkusuz, yeni siyasal iktidarların manevra kabiliyetine göre şekillendi. Okuduğunuz bu çalışmanın temel fikirlerinin ortaya çıkmasından bütünüyle yazılmasına kadar geçen süre, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki AKP iktidarı dönemine tekabül ediyor. AKP iktidarı döneminde hutbelerin araçsallaştırılmasının bambaşka bir boyut alması da bu çalışmanın düşünsel motivasyonlarından biridir. Bu bağlamda söylemek gerekir ki, AKP döneminde siyasal iktidarın manevra kabiliyetini, sahip olduğu erkleri, nüfuzunu ve gücünü peyderpey artırmasının İslami siyasetin ve buna bağlı olarak İslami iletişim araçlarının yoğun bir şekilde kullanılmasının önünü açmış olması bu çalışmanın bütün tezleriyle alakalıdır. Başka bir ifadeyle Cumhuriyet kendine tehdit yaratma potansiyelini gördüğü iletişimsel bir aracı kontrol altına almaya, merkezileştirmeye, tekelleştirmeye çalışırken ve bu doğrultuda bu aracı, anahtarı sadece devlete ve hükümete verilmiş zırlı bir güç olarak kurgularken, rejimin onu kuranların düşündüğü kadar ele geçirilemez ve değişemez olmaması sebebiyle hutbelerin de binenin istediği yere son sürat götürebildiği bir doru at olarak yaratıldığının belki de farkında bile değildi. Yaratılan köprünün ve başka iktidarların eline geçmemesi saikiyle tekelleştirilen bir silahın, zaman içerisinde başka siyasal iktidarların eline geçen vazgeçilmez bir silah olması da bu araçsallaştırılmanın tarihsel bir paradoks içerisinde salınmasının tezahürü olsa gerek.

Bu iletişimsel aracın ve siyasal iktidarın kurduğu bu iletişimsel biçimin bugün daha da merkezi, siyasi ve toplumsal etki alanı daha da geniş bir hâl aldığını söylesek herhâlde yanlış olmaz. Üstüne üstlük bu araçsallaştırmanın barındırdığı içerik de zaman içerisinde daha da geniş bir anlam havuzuyla, muhafazakârlaşan ve İslamileşen bir politikalar bütünüyle ve daha yoğun bir İslami dille perçinlendi. Cumhuriyet'in kurulmasından yüz yıl sonra yapılan 2023 seçimlerinin siyasi panoramasını da bütün bu anlatının sürekliliği içerisinde görmek mümkün. Yüz yıl sonra bir kez daha görülüyor ki bütünüyle kutuplaşmış yapısı içerisinde yalnız siyasal iktidarların değil iktidara talip olanların da muhafazakâr ve kırsal kesimlere ulaşmak adına işe yarar söylemsel anahtarı İslami bir dilde ve İslami söylem araçlarında bulması hutbelere dair anlattıklarımızın tarihsel anlamda spesifik ve tekil vakalar olmadığını gözler önüne sermektedir. Kırsala ve kırsaldaki yetişkin Müslümanlara ulaşmanın yolu, 1923'te söylenenlerden yüz yıl sonra, 2023 yılında da camiden ve temel İslami söylem aparatlarından geçmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma süreklilik perspektifiyle Erken Cumhuriyet dönemine ve bu dönemde hutbelerin sosyo-politik bağlamda araçsallaştırılmasına ışık tutmaya çalışmaktadır. Bu perspektif içerisindeki özgünlüğü de bu araçsallaştırmanın yüz yıllık fikirsel gelişiminin yanı sıra siyasi ve idari ölçekteki macerasını daha önce kullanılmamış birincil kaynaklarla ve arşiv belgeleriyle ortaya koymasından ileri gelmektedir. Siyasi erkin bu araçsallaştırmayı politikalarına eklemlemesindeki ihtiyaçları, amaçları, sonradan ortaya çıkan tehditler karşısında uygulamalarını revize etmesi gibi boyutlarıyla dinin sosyo-politik bağlamda araçsallaştırılmasına dair naçizane bir anlatı sunmaktadır. Tarihin akışı gösteriyor ki bu perspektif, Erken Cumhuriyet'in sonrasındaki yüz yılı ve ötesini de aydınlatacak bir anahtar olabilir. Cumhuriyet tarihini ve bu tarih içerisinde İslam'ın siyasallaşması ve siyasetin İslamlaşması açısından ayrı bir yere sahip olan AKP iktidarı dönemini de bu süreklilik perspektifinde değerlendirmek ve bu süreklilikte nereye oturduğunu tespit etmek önemli bir kapı aralayacaktır. Bu araştırmanın merceğini sonraki yüz yıla doğrultacak yeni çalışmaların Cumhuriyetin sosyo-politik tarihini ve bugünü daha iyi anlamamızı sağlayacağına yürekten inanıyoruz.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA 30.10.0.0.7.41.31

BCA 30.18.1.1.9.15.13

BCA 51.0.0.0.2.1.30

BCA 51.0.0.0.2.4.7

BCA 51.0.0.0.2.6.1

BCA 51.0.0.0.2.6.28

BCA 51.0.0.0.2.7.13

BCA 51.0.0.0.2.7.16

BCA 51.0.0.0.2.12.8

BCA 51.0.0.0.2.13.15

BCA 51.0.0.0.3.15.24

BCA 51.0.0.0.3.17.1

BCA 51.0.0.0.3.17.13

BCA 51.0.0.0.3.17.16

BCA 51.0.0.0.3.19.7

BCA 51.0.0.0.5.43.9

BCA 51.0.0.0.6.48.3

BCA 51.0.0.0.12.105.47

BCA 51.0.0.0.13.108.7

BCA 51.0.0.0.13.110.12

BCA 51.0.0.0.13.114.35

BCA 51.0.0.0.14.119.23

TBMM Zabıt Cerideleri

TBMM Zabıt Ceridesi, İctima Senesi II, Devre 2, Cilt 14.

TBMM Zabıt Ceridesi, İctima Senesi III, Devre 2, Cilt 25.

Makale ve Kitaplar

- Ahmad, Feroz, “Politics and Islam in modern Turkey”, **Middle Eastern Studies**, 27 (1), 1991, s. 3-21.
- Ahmad, Feroz, **The Making of Modern Turkey**, Londra: Routledge, 1993.
- Ahmad, Feroz, **The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs, 1908-1918**, Salt Lake City: University of Utah Press, 2014.
- Althusser, Louis, **Sur la Reproduction**, Presses Universitaire de France, 1995.
- Aksakal, Mustafa, “‘Holy War Made in Germany’? Ottoman Origins of the 1914 Jihad”, **War in History**, 18 (2), 2011, s. 184–199.
- Aksakal, Mustafa, **The Ottoman Road to War in 1914**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Aksan, Virginia H., **Ottoman Wars, 1700-1870: An Empire Besieged**, Londra: Pearson Longman, 2007.
- Akseki, Ahmed Hamdi, **Yeni Hutbelerim I**, Cilt: I, Ankara: Cumhuriyet Matbaası, 1936.
- Akseki, Ahmed Hamdi, **Yeni Hutbelerim II**, Cilt: II, Ankara: Cumhuriyet Matbaası, 1936.
- Atalay, Onur, **Türk’e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt: 2, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1989.
- Atılğan, Gökhan et al., **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, İstanbul: Yordam Kitap, 2015.
- Azak, Umut, **Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation-State**, New York: I. B. Tauris, 2010.
- Bakır, Mustafa, “Hutbe”, **İslâm Ansiklopedisi**, c. 18, TDV Yayınları, 1998, s. 423-428.
- Balibar, Etienne, “Dissonances within Laïcité”, **Constellations**, XI, 3(2004), s. 353-367.
- Bauberot, Jean, “The Two Thresholds of Laicization”, R. Bhargava, **Secularism and Its Critics**, Oxford University Press içinde, 1998.
- Başar, Ahmet Hamdi, **Atatürk’le üç ay ve 1930’dan sonra Türkiye**, Ankara: A.İ.T.İ.A. Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Basımevi, 1981.

- Bayart, Jean-François, **Cumhuriyetçi İslâm: Ankara, Tahran, Dakar**, çev. Esra Atuk, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Berkes, Niyazi, **The Development of Secularism in Turkey**, New York: Routledge, 1999.
- Berkes, Niyazi (Ed.), **Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp**, London: George Allen and Unwin, 1959.
- Berktaş, Halil, **Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983.
- Beşikçi, Mehmet, "Domestic Aspects of Ottoman Jihad: The Role of Religious Motifs and Religious Agents in the Mobilization of the Ottoman Army", Zürcher, Erik Jan, **Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"**, Leiden: Leiden University Press, 2016 içinde, s.95-116.
- Beşirli, Hayati, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Camilerde Okuttuğu Hutbelerin Sosyolojik Analizi", **Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, VIII, 2(2006), s. 143-171.
- Borthwick, Bruce M., "The Islamic Sermon as a Channel of Political Communication", **The Middle East Journal**, XXI, 3(1967), s. 299-313.
- Bourdieu, Pierre, "Genèse et structure du champ religieux", **Revue française de sociologie**, XII, 3(1971), s. 295-334.
- Brubaker, Rogers, "Religion and nationalism: four approaches", **Nations and Nationalism**, XVIII, 1(2012), s. 2-20.
- Bulut, Mehmet, "İlk Cumhuriyet meclisinde dinî yayıncılık hakkında tarihi bir karar", **Diyanet Üç Aylık İlmî Dergi**, Cilt: 28, Sayı:1, Ocak-Mart 1992, s. 139-149.
- Bulut, Mehmet, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayımladığı ilk hutbe mecmuası", **Diyanet Aylık Dergi**, Sayı: 184, Nisan 2006, s. 48-51.
- Bulut, Mehmet, "Hatiplerin ellerinden kütüphane raflarına hutbe mecmuaları", **Diyanet Aylık Dergi**, Sayı: 345, Eylül 2019, s. 34-38.
- Ceyhan, Abdullah, **Sırât-ı müstakîm ve sebîlürreşad mecmuaları fihristi**. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.
- Cumhuriyet Dönemi Meclisleri Genel Kurul Tutanakları (1908'den günümüze)**, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Cumhuriyet Dönemi Meclisleri Genel Kurul Tutanakları Erişim Sistemi, https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/tutanak_sorgu.html.
- Çıtak, Zana, "Between 'Turkish Islam' and 'French Islam': The Role of the Diyanet in the Conseil Français du Culte Musulman", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, XXXVI, 4(2009), s. 619-634.

- Davison, Andrew, **Secularism and Revivalism in Turkey: A Hermeneutic Reconsideration**, Yale University Press, 1998.
- Demir, Metin, “Çevreye Minberden Bakmak: Cuma Hutbelerinde Çevre Sorununun Sunumu”. **İnsan ve Toplum**, 2 (3), 2012, s. 5-32.
- Demir, Zekiye, “Diyanet Hutbelerinde Kadın Söylemi (2001-2011)”, **Toplum Bilimleri**, 7 (14), 2013, s. 95-118.
- Deringil, Selim, **19. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İhtida ve İrtidad**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Deringil, Selim, **The Well-protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909**, New York: I. B. Tauris, 2011.
- Dianteill, Erwan, “Pierre Bourdieu and the Sociology of Religion: A Central and Peripheral Concern”, **Theory and Society**, XXXII, 5(2003), s. 529-549.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, **Republic of Turkey: The Presidency of Religious Affairs**, 2006.
- Doğan, Recai, “Cumhuriyet Döneminde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler”, **Dini Araştırmalar**, I, 2(1998), s. 5-51.
- Dumont, Paul, “L’instrumentalisation de la religion dans l’Empire ottoman à l’époque de l’expansion européenne (1800-1914): Un parcours à travers les fondements historiques des politiques turques d’aujourd’hui”, **European Journal of Turkish Studies**, 27(2018), .
- Dumont, Paul, “Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı”, (der.) Samim Akgönül, **Tartışılan Laiklik: Fransa’da ve Türkiye’de İlkeler ve Algılamalar**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, içinde, s. 158-196.
- Ersanlı, Büşra, **İktidar ve Tarih: Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Erşahin, Seyfettin, “Meşihat-ı İslamiye’den ‘Diyanet Riyaseti’ne (Ziya Gökalp’in Şeyhülislamlık Tasarısı)”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XXXVIII, 1(1998), s. 333-359.
- Eslen-Ziya, Hande & Umut Korkut, “Cami Hutbelerinde Biliş Dair Süreçler: Bağlam, İcra ve Algılanma”, **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi / Journal of Sociological Research**, 19 (1), 2016, s. 224-249.
- Georgeon, François, **Abdülhamid II Le sultan calife (1876-1909)**, Paris: Fayard, 2003.
- Georgeon, François, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura**, çev. Alev Er, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Gibbon, James, “Between Religion and the State: Democracy, Religious Markets, and Turkey’s Directorate of Religious Affairs”, **Florence & Montecatini Terme**, XXV, 28(2009), .

- Gökalp, Ziya, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Ankara: Devlet Kitapları, 1976.
- Gökalp, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul: Varlık Yayınları, 7. Basım, Mayıs 1968.
- Gözaydın, İştâr, **Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde dinin tanzimi**, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2009.
- Gözaydın, İştâr, “Diyanet and Politics”, **The Muslim World**, XCVIII, 2(2008), s.216-227.
- Gözübüyük, A. Şeref & Suna Kili, **Türk Anayasa Metinleri 1839 – 1980**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.
- Gülalp, Haldun, **Laiklik, Vatandaşlık, Demokrasi: Türkiye'nin Siyasal Kültürü Üzerine Çalışmalar**, İstanbul: Metis Yayınları, 2018.
- Gülalp, Haldun, “Using Islam as Political Ideology: Turkey in Historical Perspective”, **Cultural Dynamics**, XIV, 1(2002), s. 21-39.
- Gürsoy Naskali, Emine (Ed.), **Hutbe Kitabı**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017.
- Habermas, Jürgen, “Religion in the Public Sphere”, **European Journal of Philosophy**, XIV, 1(2006), s. 1-25.
- Hall, Stuart, “Signification, representation, ideology: Althusser and the post-structuralist debates”, **Critical Studies in Media Communication**, II, 2(1985), s. 91-114.
- Hanioğlu, M. Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Hurgronje, C. Snouck, **The Holy War ‘Made in Germany’**, New York: Putnam, 1915.
- İmamoğlu, Abdullah Taha, “1853-1856 Kırım Savaşı'na Dair Bir Cihad Risalesi”, **Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, VI, 11(2019), s. 39-48.
- İmamoğlu, Abdullah Taha, “I. Dünya Savaşı'na Bibliyografik Bir Katkı”, Çetin, H. Ve Erdemir, L. (Ed.), **100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Miras Bildiri Kitabı**, Cilt 1, Çanakkale: Çanakkale Valiliği Yayınları, 2015, içinde, s. 151-179.
- İnan, Afet, **Vatandaş İçin Medeni Bilgiler: Kitap I**, İstanbul: Milliyet Matbaası, 1930.
- Jäschke, Gotthard, **Yeni Türkiye'de İslamlık**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972
- Kahveci, Niyazi, “Politics in Muslim Friday Prayer: Jurist Qâdikhân (d. 592/1195)”, **Journal of Law and Conflict Resolution**, 4 (4), 2012, s. 54-61.
- Kara, Hüseyin, “Tek Parti Dönemi Din Politikası (1923-1946)”, **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, IX, 19(2011), s. 111-136.

- Kara, İsmail, **Cumhuriyet Türkiye'sinde bir mesele olarak "İslam"**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- Kara, İsmail, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 18(2000), s. 29-55.
- Kara, İsmail, **İslâmcıların Siyasî Görüşleri**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kara, İsmail, **Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak: Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Karadaş, Yücel, **Osmanlı ordusunda modernizasyon ve demodernizasyon, 1826-1918**. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2016.
- Karaman, Hayreddin, "Cum'a", **İslâm Ansiklopedisi**, c. 8, TDV Yayınları, 1993, s. 85-89.
- Karpat, Kemal H., **İslamın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Kaya, Emir, **Secularism and State Religion in Modern Turkey: Law, Policy-Making and the Diyanet**, New York: I. B. Tauris, 2018.
- Kaya, Kamil, **Sosyolojik açıdan Türkiye'de din ve devlet ilişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı**, İstanbul: Birleşik Dağıtım, 1998.
- Kayalı, Hasan, **Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire: 1908-1919**, California: University of California Press, 1997.
- Keddie, Nikkie R., "Pan-Islam as Proto-Nationalism", **The Journal of Modern History**, XLI, 1(1969), s. 17-28.
- Kılıç, Murat, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devlet ile Vatandaş Arasında Bir İletişim Aracı Olarak Hutbeler", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XVII/35, 2017, s. 137-166.
- Kılıçzâde Hakkı, "Pek uyanık bir uyku", **İçtihad**, 55(1912).
- Kırlı, Cengiz, **Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde 'Havadis Journalleri' (1840-1844)**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Koçak, Cemil, **Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Köprülü, Mehmed Fuat & Köprülü, O. F., **Köprülü'den seçmeler**, Ankara: MEB, 1990.
- Köprülü, Mehmed Fuat, "Türklük, İslamlık, Osmanlılık", **Türk Yurdu**, IV, 9(1913), s.697-698.

Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı: Tarihçe, Teşkilat, Hizmet ve Faaliyetler (1924-1997), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Külekçi, Cahit, “İlk Dönem Osmanlı Siyasi Tarihinde Hutbe Uygulaması”, **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 8 (7), 2013, s. 307-321.

Lerner, Daniel, **The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East**, Glencoe, IL: Free Press, 1958.

Mardin, Şerif, **Din ve İdeoloji**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Mardin, Şerif, “Religion and politics in modern Turkey”, James P. Piscatori, **İslam in the Political Process**, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, içinde.

Müftü ve Vaizlerin İrşad Vazifelerini İfa Ederken Göz Önünde Tutmaları Gereken Hususlar Hakkında Açıklama, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1961.

Onay, Ahmet, “Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi: Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, XVII, 1(2004), s. 1-13.

Ökçün, Gündüz A., **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir: Haberler, Belgeler, Yorumlar**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971.

Özaloğlu S. & Meltem Ö. Gürel, “Designing Mosques for Secular Congregations: Transformations of the Mosque as a Social Space in Turkey”, **Journal of Architectural and Planning Research**, XXVIII, 4(2011), s. 336 – 359.

Önkal, Ahmet, “İrşad Vasıtası Olarak Hutbe”, **I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)**, 1(1995), s. 145-153.

Özkaya, Hilal, “Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele”, **Türkiye Aile Hekimliği Dergisi**, Haziran 2016, 20 (2), s. 77-84.

Özbolat, Abdullah, “Hutbelerde söylem değişimi – Diyanet hutbeleri örneği”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, VII, 29(2015), s. 662-679.

Özsoy, Osman, “Mustafa Kemal Paşa’nın Türk Kurtuluş Savaşı’nda İzlediği İletişim Stratejisi”, **Atatürk Dergisi**, V, 1(2006), s. 25-55.

Özteke, Fahri, “İbadet Dilinin Sadeleşmesine Din Adamlarının Verdiği Refleksler”, B. Kocaoğlu, **Tarih Yolunda Bir Ömür: Prof. Dr. İsmail Özçelik’e Armağan**, Berikan Yayınevi, 2019 içinde, s. 253-280.

Palabıyık, Hanefi, “Millî Mücadele’ye Destek ve Arkaplan Olarak Dinî Düşünce ve Gelenekler”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 36(2008), s. 225-262.

Parla, Taha, **The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876-1924**, Leiden: E. J. Brill, 1985.

Parlak, Deniz, **Laikleşme Sürecinde Camiler: Geç Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Platteau, Jean-Philippe, **İslam Instrumentalized: Religion and Politics in Historical Perspective**, Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Platteau, Jean-Philippe, "Political Instrumentalization of Religion: The Case of Islam", **Nordic Journal of Political Economy**, XXXV, 3(2009), s. 1-19.

Polat, Nazım Hikmet, **Müdafaa-i Millîye Cemiyeti**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Rousseau, Jean-Jacques, **Toplum Sözleşmesi**, Dördüncü Kitap, VIII. Bölüm, çev. Vedat Günyol, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Runyun, Mustafa, **Hacıbayram Minberinden Hutbelerim**, Ankara: Kader Yayınları, 1968.

Sırât-ı müstakîm ve Sebîlürreşâd Külliyyâtı Neşri, (1908 – 1925), Kültür Yayınları Dizisi, Bağcılar Belediye Başkanlığı, <http://www.bagcilar.bel.tr/kategori/1137/6/siratimustakim.aspx>.

____ Ali Şeyh'ül Arap, "Hutbeler nasıl olmalı?", **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: 3, Sayı: 61, 04 Kasım 1909- 22 Teşrînievvel 1325, s.135.

____ Alimcan el-İdrisi, "Hutbelere Dair", **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: 5, Sayı: 120, s.264

____ Ahmed Cavid, "Hutbelere Dair", **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: 3, Sayı: 64, s. 184;

____ Ahmed Cavid, "Hutbelere dair", **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: 3, Sayı: 71, 13 Ocak 1910- 31 Kânûnievvel 1325, s. 237.

____ Antakya Ulemasından Bereketzâde Safvet, "Hutbelere Dair", **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: 2, Sayı: 27, s. 9-10.

____ "Cevâmî-i Şerifede Hutbeler", **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: 4, Sayı: 103, 18 Ağustos 1910- 05 Ağustos 1326, s. 437.

____ "Hutbeler", **Sırât-ı Müstakim**, Cilt:5, Sayı: 120, 22 Aralık 1910- 09 Kânûnievvel 1326, s. 264.

____ Mehmed Remzi, "Hutbelere Dair", **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: 4, Sayı: 82, 30 Mart 1910- 17 Mart 1326, s. 62.

____ "Mısır'da Hutbelerle Mevâiz-i Dîniyyenin Te'mîn-i Terakkisi Encümeni", **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: 4, Sayı: 102, 12 Ağustos 1910, 30 Temmuz 1326, s. 404.

Somel, Selçuk Akşin, "Osmanlı Son Döneminde Iskat-ı Cenin Meselesi", **Kebikeç**, 13(2002), s. 65-88.

Süleyman Nuri, **Uyanan Esirler: Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine**, İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, 2002.

Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922), (Yayına hazırlayan: Ali Suat Ürgüplü), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Tahsin, İsmail, **Türkçe Hutbeler**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1923.

Tapper, Nancy & Richard Tapper, “The Birth of the Prophet: Ritual and Gender in Turkish Islam”, **New Series**, XXII, 1(1987), s. 69-92.

Tapper, Richard, **Islam in Modern Turkey: Religion, Politics, and Literature in a Secular State**, New York: I.B. Tauris, 1991.

Tatlı, Bekir, “Hutbe Mecmualarında Hadis Kullanımı”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 17 (1), 2008, s.357-378.

Tekdemir, Aziz, “Tanzimat Dönemi Nafia Nezareti”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, I, 1(2011), s.109-132.

Tekir, Süleyman, “Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Mayıs 2019, s. 407-430.

Toprak, Binnaz, **Islam and Political Development in Turkey**, Leiden: Yurt, 1981.

Toprak, Binnaz, **The State, Politics, and Religion in Turkey, In State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s**, New York: Walter de Gruyter, 1988.

Toprak, Zafer, **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat - Milli Burjuvazi**, İstanbul; Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Topuz, Ercüment, “Bilgi ve İktidar Arasındaki Ne İlk Ne de Son Randevu: Nizam-ı Cedidin Meşruiyeti Bağlamında Meşihat Makamı”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 17(2019), s. 209-230.

Tunçay, Mete, **Cihat ve Tehcir: 1915-1916 Yazıları**, İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2008.

Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti’nde tek-parti yönetiminin kurulması:(1923-1931)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.

Turan, Ömer, “Millî Mücadele’nin Lehine Kamuoyu Oluşturmada Din Adamları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XV, 45(1999), s. 821-834.

Türkçe Hutbe: Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Reisliği neşriyatından, Şehzadebaşı Evkâf Matbaası, 1. Basım, 1927 (1345).

Uluslan, Şayan, “*İstikbal Göklerdedir: Türk Tayyare Cemiyeti (1925-1938) Türk Tayyare Cemiyeti’nden Türk Hava Kurumu’na*”, **9. Uluslararası Atatürk Kongresi**, 2021, s. 2333-2372.

Usta, Niyazi, **Yaygın Din Eğitimi Hizmetlerinin Zihniyet Değişimindeki Rolü (Hutbe ve Vaazların Zihniyet Değişimine Etkileri Üzerine Sosyolojik Bir**

Değerlendirme), I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), Cilt: I, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008, s. 468-473.

Üryanizade, Ali Vahid, **Türkçe Hutbeler**, İstanbul: İstanbul Amedi Matbaası, 1928.

Üstel, Füsun, **“Makbul Vatandaş”ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Waxman, D, “Islam and Turkish National Identity: A Reappraisal”, **Turkish Yearbook of International Relations**, 30(2000), s. 1-22.

Yaltkaya, Şerafettin, **Hatiplik ve Hutbeler**, İstanbul: Maarif Matbaası, 1946.

Yaşar, Hakan, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Firari Askerler Sorununa Dair Genel Bir Değerlendirme”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XVI, 32(2016), s. 5-41.

Yaşaroğlu, Kamil, “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, **Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2(2016), s. 93-107.

Yazıcı, Nesimi, “Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XXIX, 2(1999), s.209-216.

Yengin, Sami, **Drama’dan Sina-Filistin’e Savaş Günlüğü (1917-1918)**, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007.

Zengin, Zeki Salih, “Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 17 (1), 2008, s. 379-398.

Zürcher, Erik Jan, “The Vocabulary of Muslim Nationalism”, **International Journal of the Sociology of Language**, 137(1999), s. 81-92.

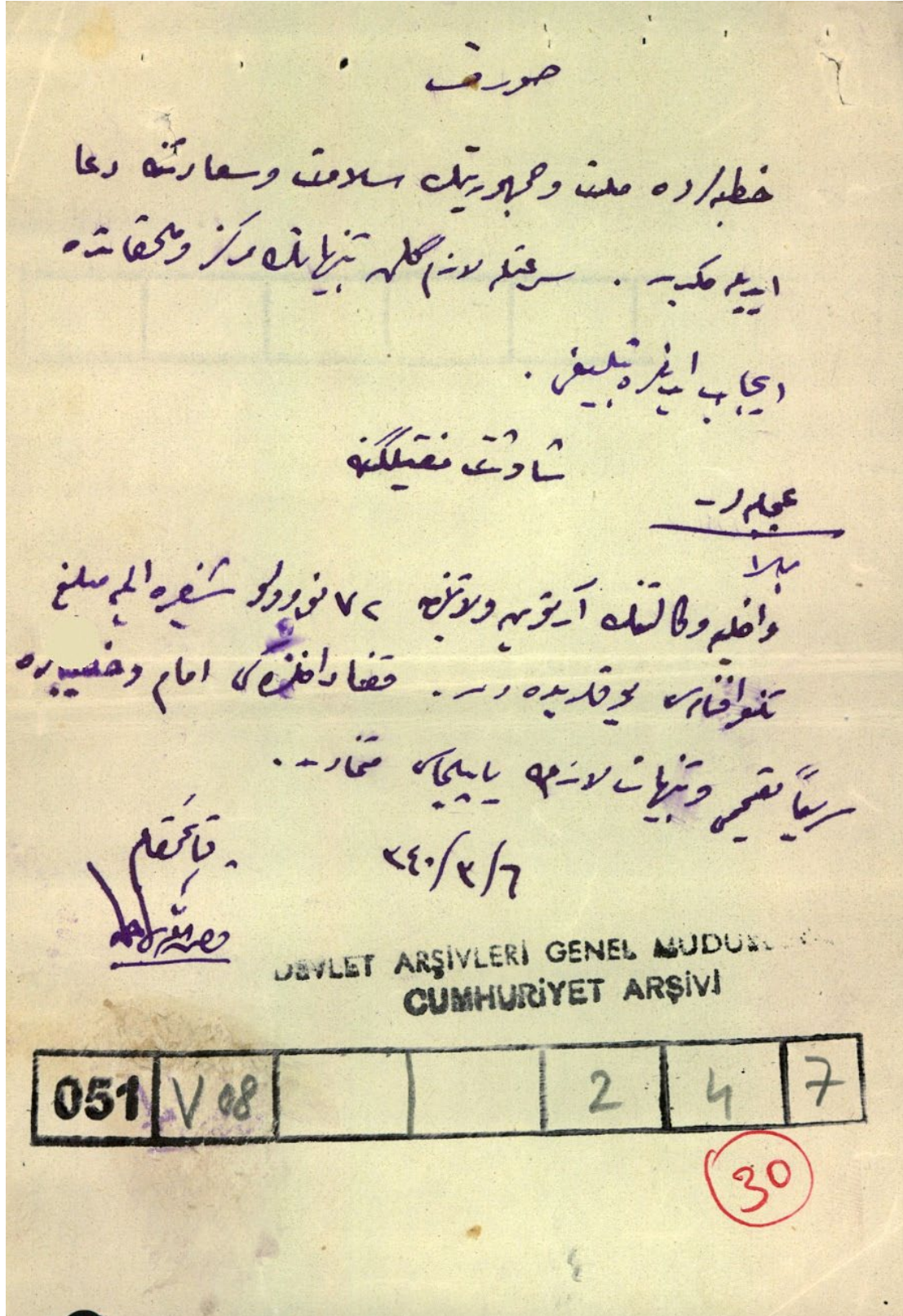
Zürcher, Erik Jan, **The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk’s Turkey**, New York: I. B. Tauris, 2010.

Zürcher, Erik Jan, (Editör), **Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje’s “Holy War Made in Germany”**, Leiden University Press, 2016.

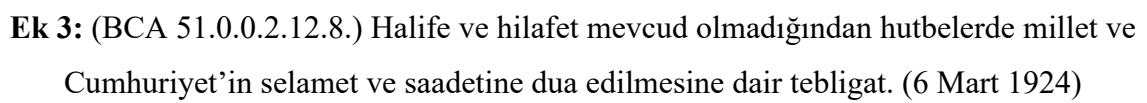
Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

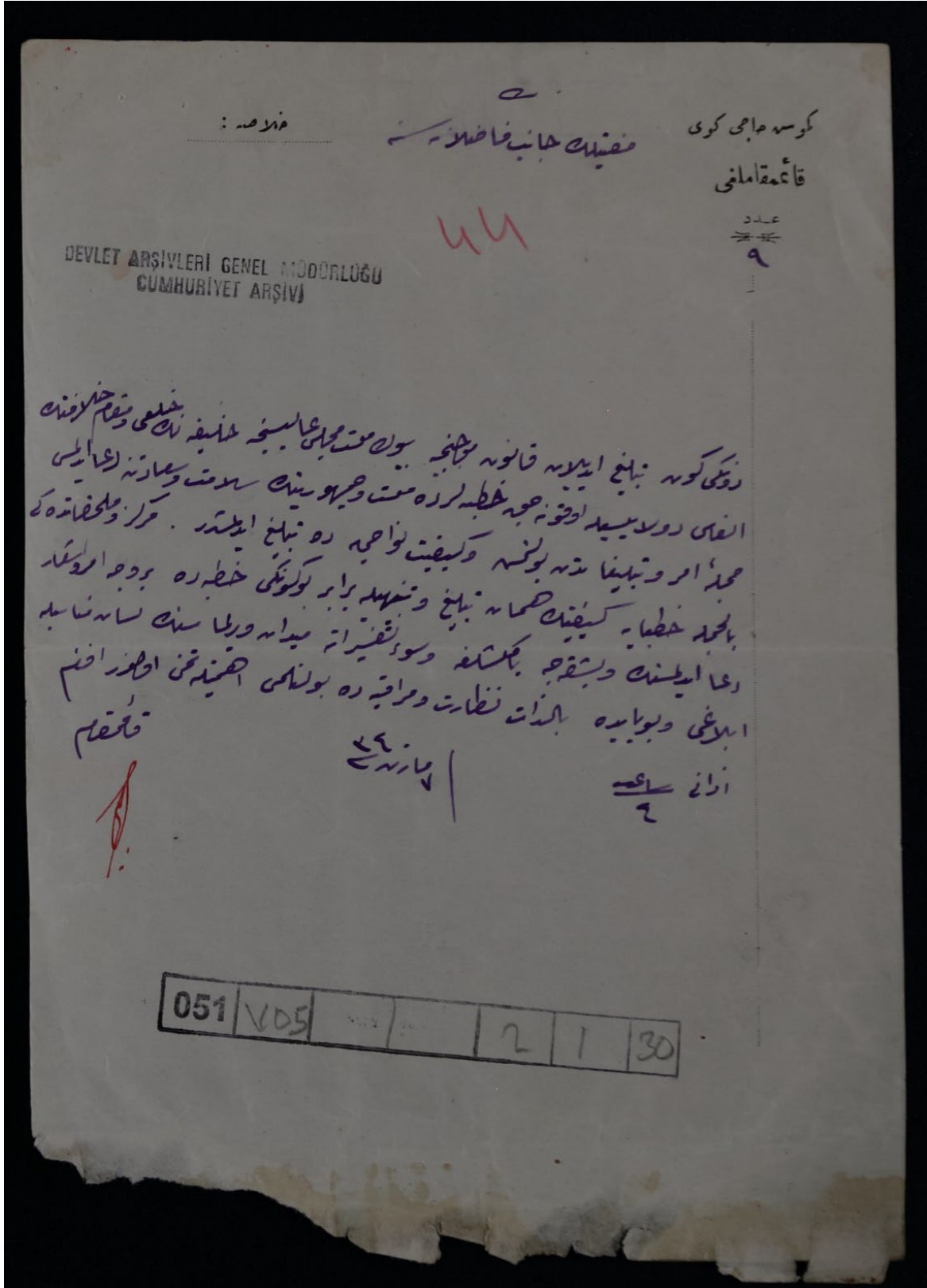
Akalın, Ömer, *The change of official islam in Turkey: An analysis of friday sermons published by the Presidency of Religious Affairs*, Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2016.

- Celfin, İsmail, *Din Toplum İlişkisi Bakımından Cuma Hutbeleri 2012-2014: Çağlayancerit Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2016.
- Çakır, Ünal, *Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi İçtimai, Siyasi ve İktisadi Olayların Hutbeye Yansıması, Devletin Minberden Seslenişi*, Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, 2021.
- Erçin, Tahir, *Kaynak Değeri ve Sıhhat Açısından Diyanet Hutbeleri (1980-1990)*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019.
- Esen, A. Kıvanç, *CHP İktidarı Döneminde Diyanet İşleri Reisliği'nin Devlet İçindeki Konumu*, Doktora Tezi, Galatasaray Üniversitesi, 2019.
- Gülner, Mehmet, *Gazete ve Cuma Hutbeleri Gündemlerinin Karşılaştırılması: Bir Gündem Belirleme Araştırması*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2019.
- Hülür, Asuman Banu, *İnançlara Yönelik Söylemin İdeolojik İnşası: Cuma Hutbeleri*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2014.
- İşal, Elvan Ecem, *Pierre Bourdieu Kavramları Üzerinden Cuma Hutbelerinin Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, 2019.
- Karahan, Mücahit, *2015-2019 Yılları Arasındaki Diyanet Hutbelerinin İçerik Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2021.
- Kenar, Ceren, *Bargaining between Islam and Kemalism: An investigation of official Islam through Friday sermons*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011.
- Kölük, Melih, *Siyasal iktidarın ve Bireyin Karşılıklı Yeniden Üretimi: Cuma Hutbeleri Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022.
- Saçmal, Muhammet Habib, *Compliance and negotiation: The role of Turkish Diyanet in the production of Friday Khutbas*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2013.
- Suna, Mehmet, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Toplumu Eğitmedeki Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1996.
- Ürün, Nurettin, *Erken Cumhuriyet Döneminde Dinin Merkezileşmesine Bir Örnek: Cuma Hutbeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.
- Vural, Ahmet, *2010-2012 Yıllarında Okunan Hutbelerin Tahlili (Kilis İli Örneği)*, Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, 2015.
- Yaşar, Mehmet, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.



Ek 2: (BCA 51.0.0.0.2.4.7.) Hutbelerde millet ve Cumhuriyet'in selameti ve saadetine dua edilmesine ilişkin tebligat. (6 Mart 1924)





Ek 4: (BCA 51.0.0.0.2.1.30.) Halifenin durumu ve halifelik makamının kaldırılması dolayısıyla hutbelerde millet ve cumhuriyetin selamet ve saadetine dair dua edilmesi hakkındaki tebligat. (7 Mart 1924)

DEVLET ARSIVLERI GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARSIVI

دائرة جنوبي
دائرة بستان

۱۹۲۲
۵۵۷

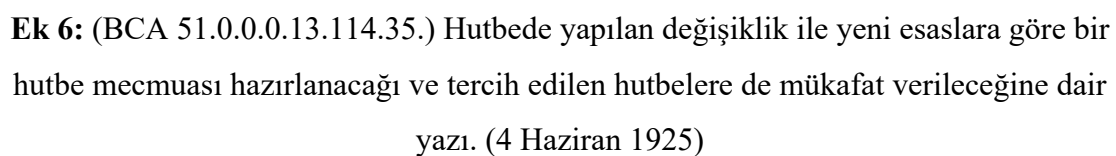
۹۰
اداره مسقط

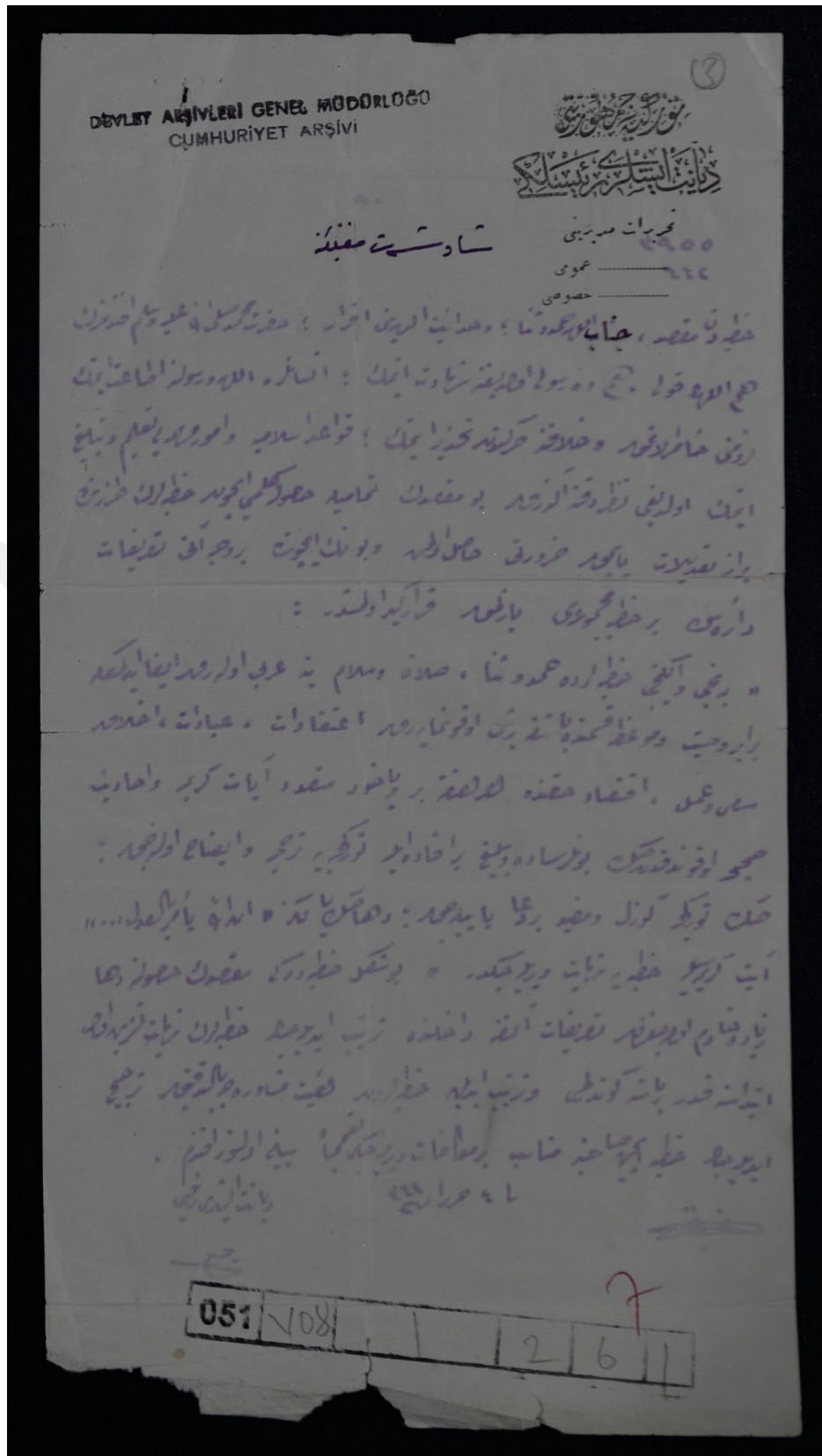
ماہنامہ تاریخہ ۱۸/۱۲/۲۲
رقعہ نعت پادہ جہد ۱۷/۱۲/۲۲
رقعہ انتخاب ایدہ ۱۷/۱۲/۲۲
انسانہ سیدہ خاتون ، سیدہ خاتون
ایادہ بخیر و فی حد جہادہ خاتون
ایادہ جہادہ سیدہ خاتون
ایادہ خاتون خاتون خاتون
ایادہ خاتون خاتون خاتون

051	V35		5	43	9
-----	-----	--	---	----	---

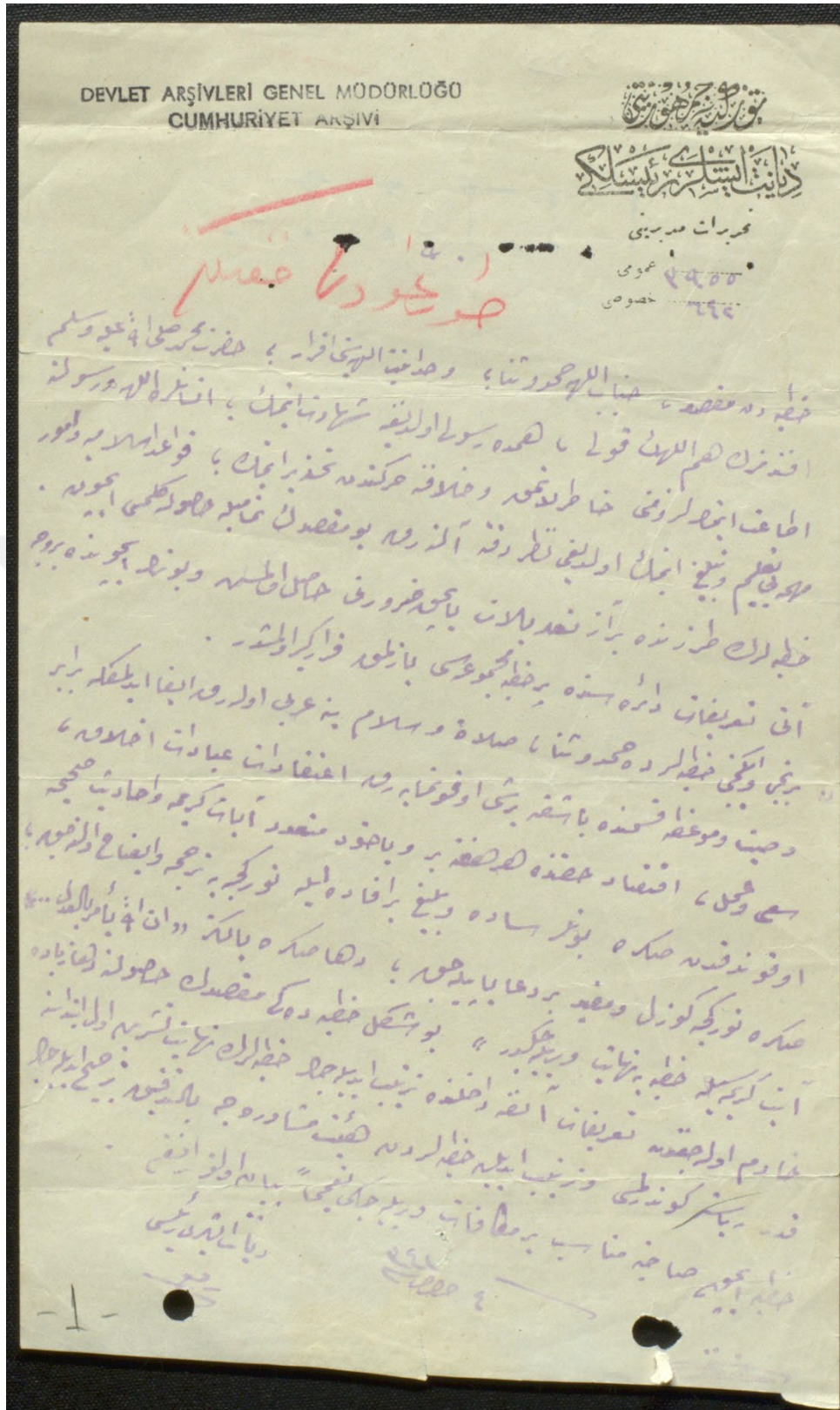
- 1 -

Ek 5: (BCA 51.0.0.0.5.43.9.) Vaizlerin yönetmelik hükümlerine göre seçilmesi ve vaaz ve hutbe sırasında siyasi konulara girilmemesi hakkındaki tebligat. (22 Temmuz 1924)



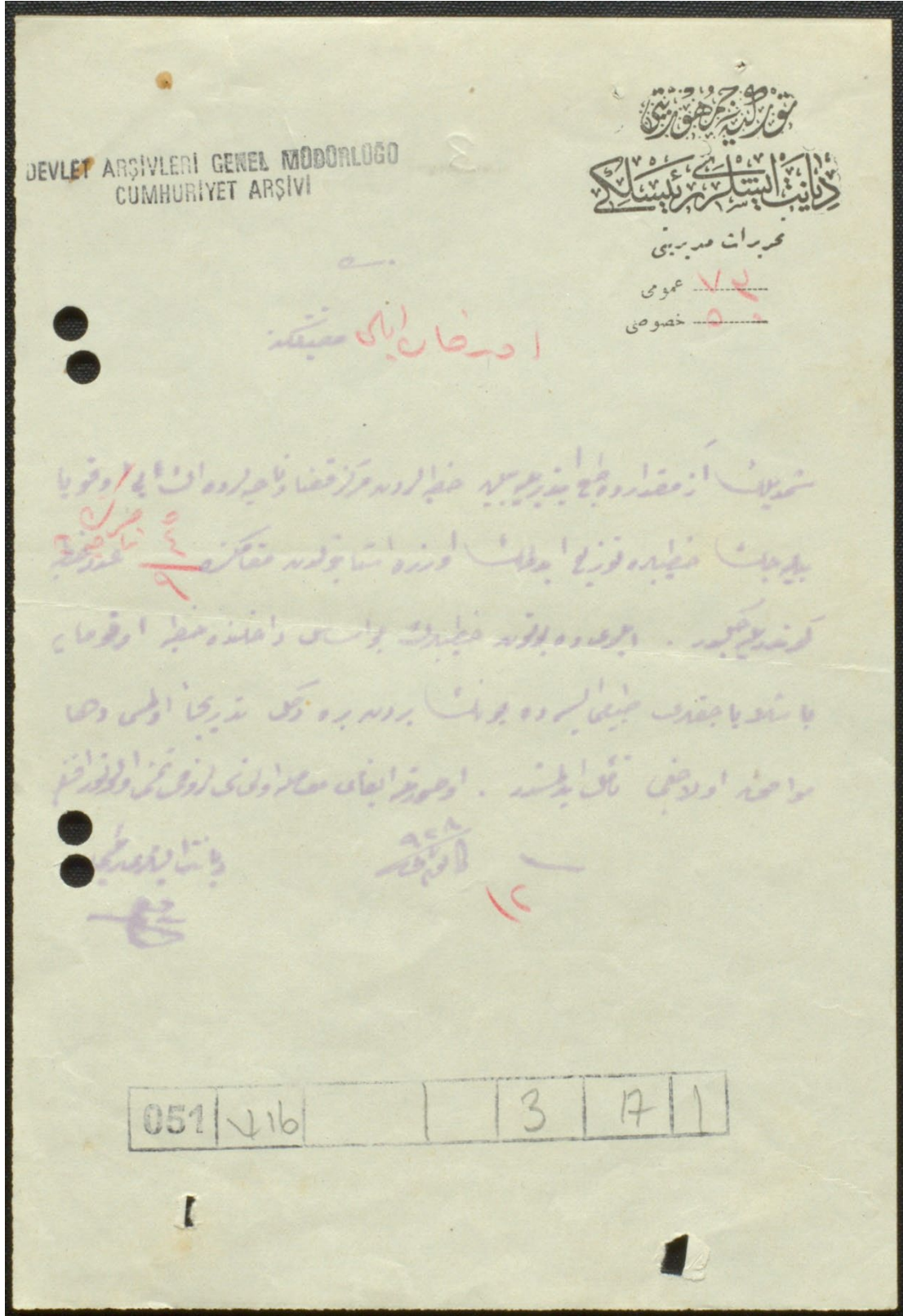


Ek 7: (BCA 51.0.0.0.2.6.1.) Hutbe tarzında yapılan tadilat ve hutbe mecmuası yazılması kararı. (4 Haziran 1925)

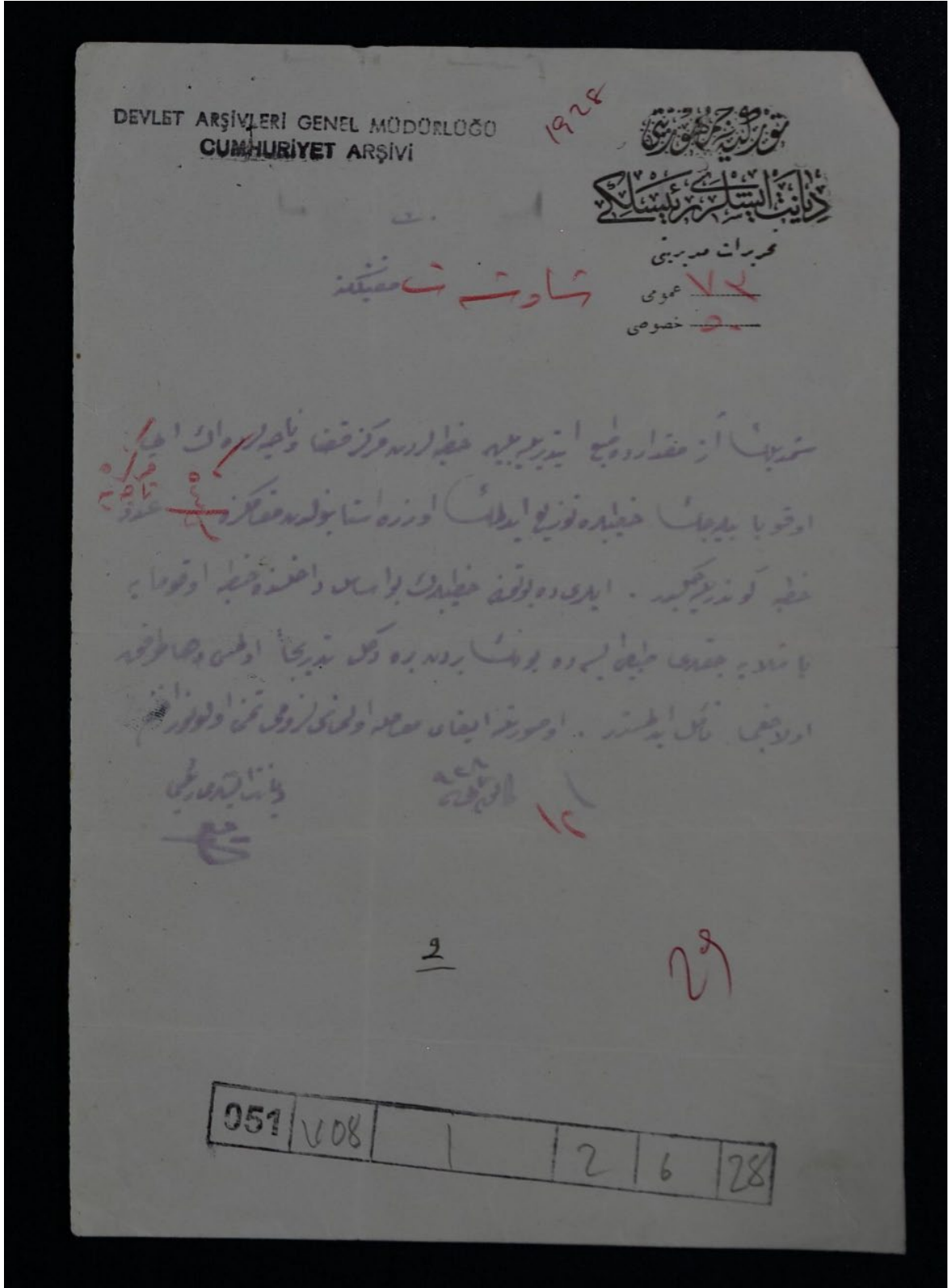


Ek 8: (BCA 51.0.0.0.13.110.12) Hutbe okunuşunda bazı değişiklikler yapılması kararlaştırıldığından, buna göre hutbe örnekleri hazırlanarak gönderilmesi üzerine yazı.

(4 Haziran 1925)



Ek 11: (BCA 51.0.0.0.3.17.1.) Yeni bastırılan hutbe kitaplarından 9 adet gönderildiği bunların iyi okuyabilen hatiplere dağıtılması hakkında Diyanet İşleri Riyaseti'nce gönderilen yazı. (12 Ocak 1928)



Ek 12: (BCA 51.0.0.0.2.6.28.) Gönderilen hutbelerin iyi hutbe okuyabilen hatiplere dağıtılması hakkındaki tebligat. (12 Ocak 1928)

Ek 13: (BCA 51.0.0.0.6.48.3.) Aziziye Kaymakamlığı'ndan müftülüğe az miktarda basılan hutbe kitaplarından iyi okuma bilen hatiplerin okuması için gönderildiği hakkındaki tebligat. (15 Şubat 1928)

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

توزیعیه حرمین
دایرة التعمیر و التعمیر

تعمیرات مدبری

عمومی
خصوصی

نویس
نویس

۶۶۸

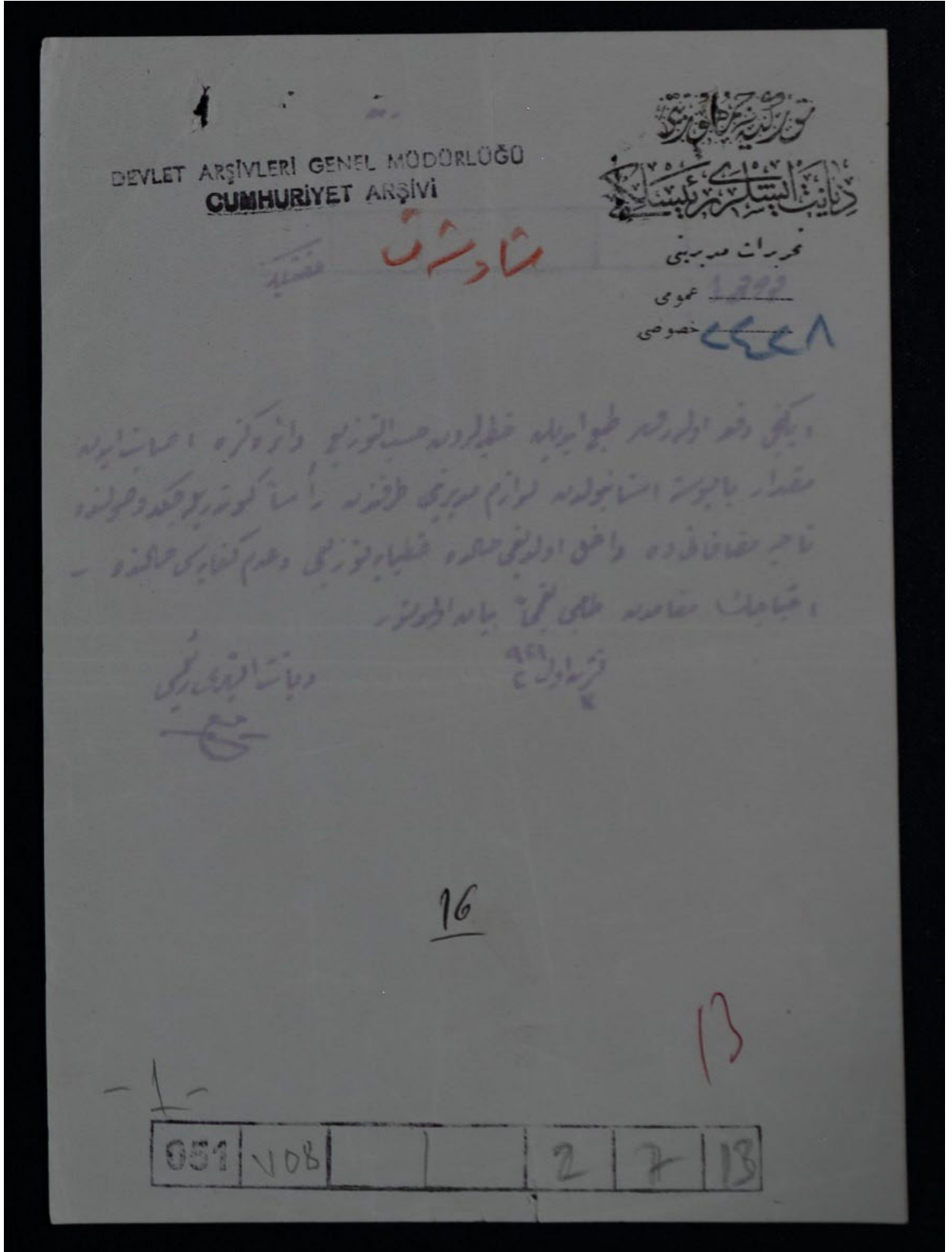
ایک دفعہ اولیٰ درجہ خطیبیہ خطبہ لکھنے کے لئے وزارت وازرہ اہل
مقدار باہرہ اشیا بولنے کو لازم مدبری طرفہ راہ کو نہ ہو کہ وصول
تاجہ مضامین وہ داخل اولیٰ درجہ خطیبیہ توزیع و عدم کفایتی حاصل نہ
تعمیرات مقامہ طایفہ بیاد اولیٰ درجہ

دیانہ افندی

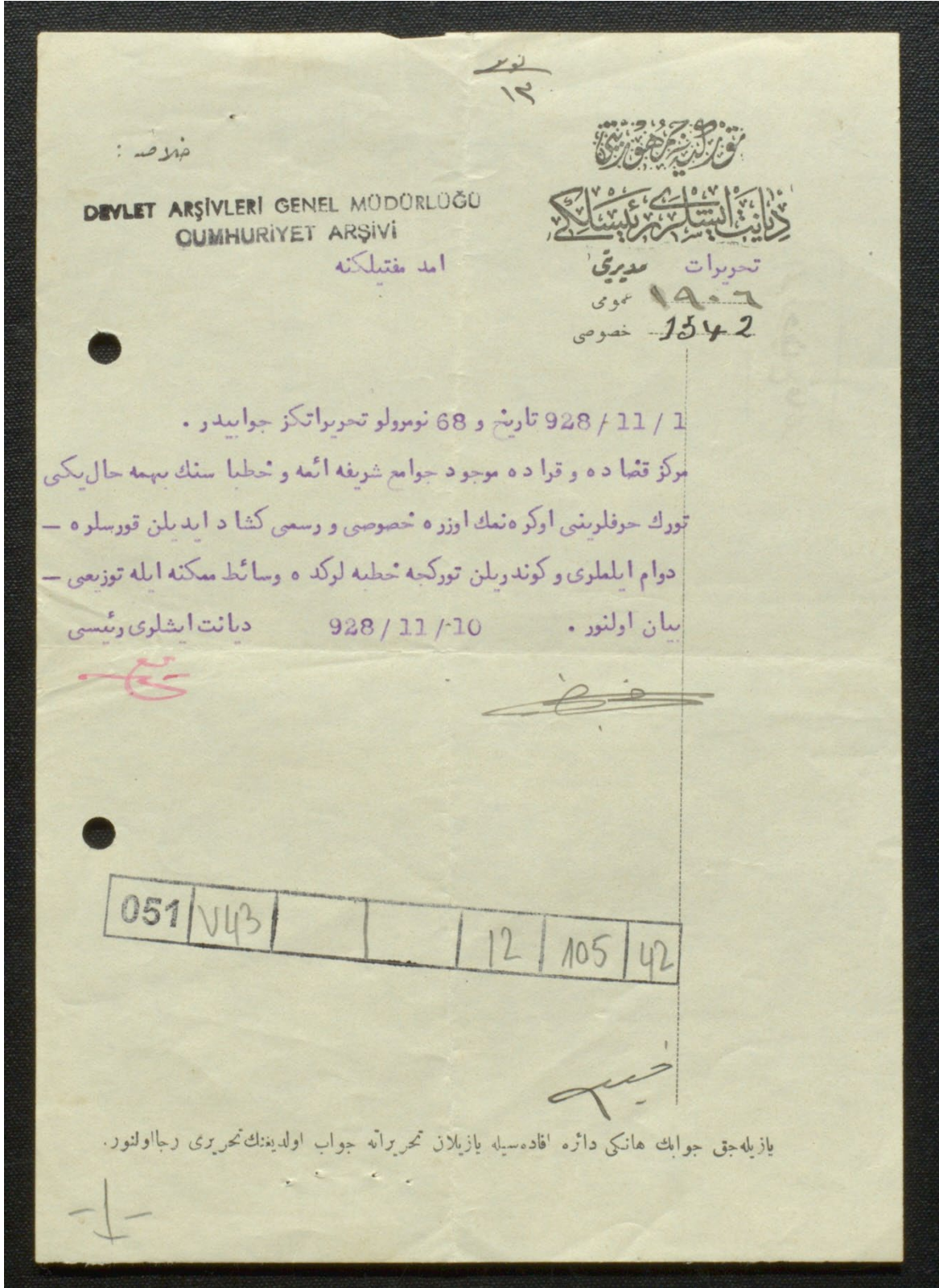
نویس اولیٰ

051	214		3	15	24
-----	-----	--	---	----	----

Ek 15: (BCA 51.0.0.0.3.15.24.) Yeniden bastırılan *Hutbeler* adlı kitaptan gönderildiğine ve bunların hatiplere dağıtılmasına dair tebligat. (3 Ekim 1928)

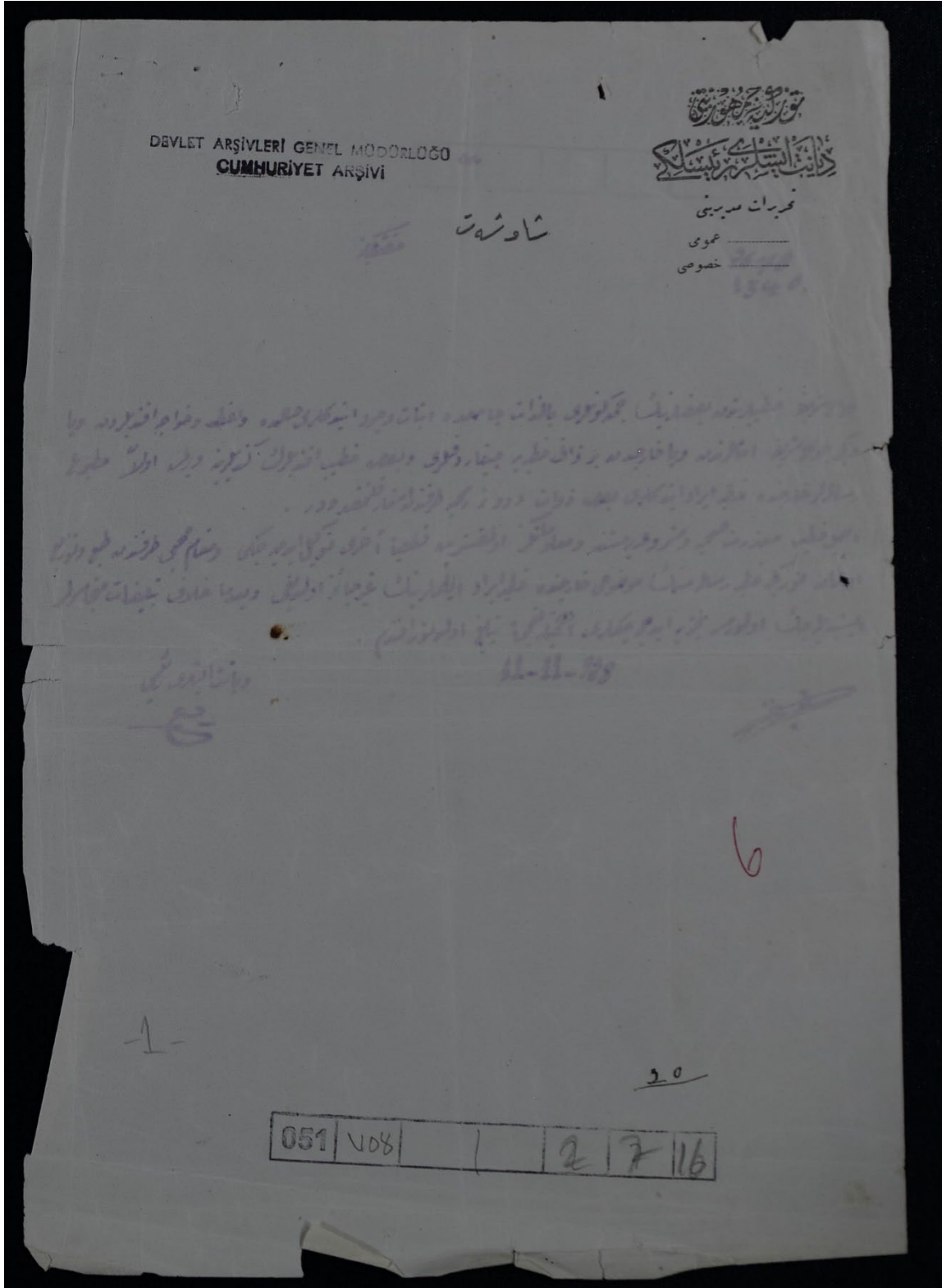


Ek 16: (BCA 51.0.0.0.2.7.13.) Müftülüklere gönderilen hutbe kitaplarının hatiplere dağıtılması, yetmemesi halinde ihtiyaç kadar başkanlıktan istenmesi hakkındaki yazışma. (3 Ekim 1928)

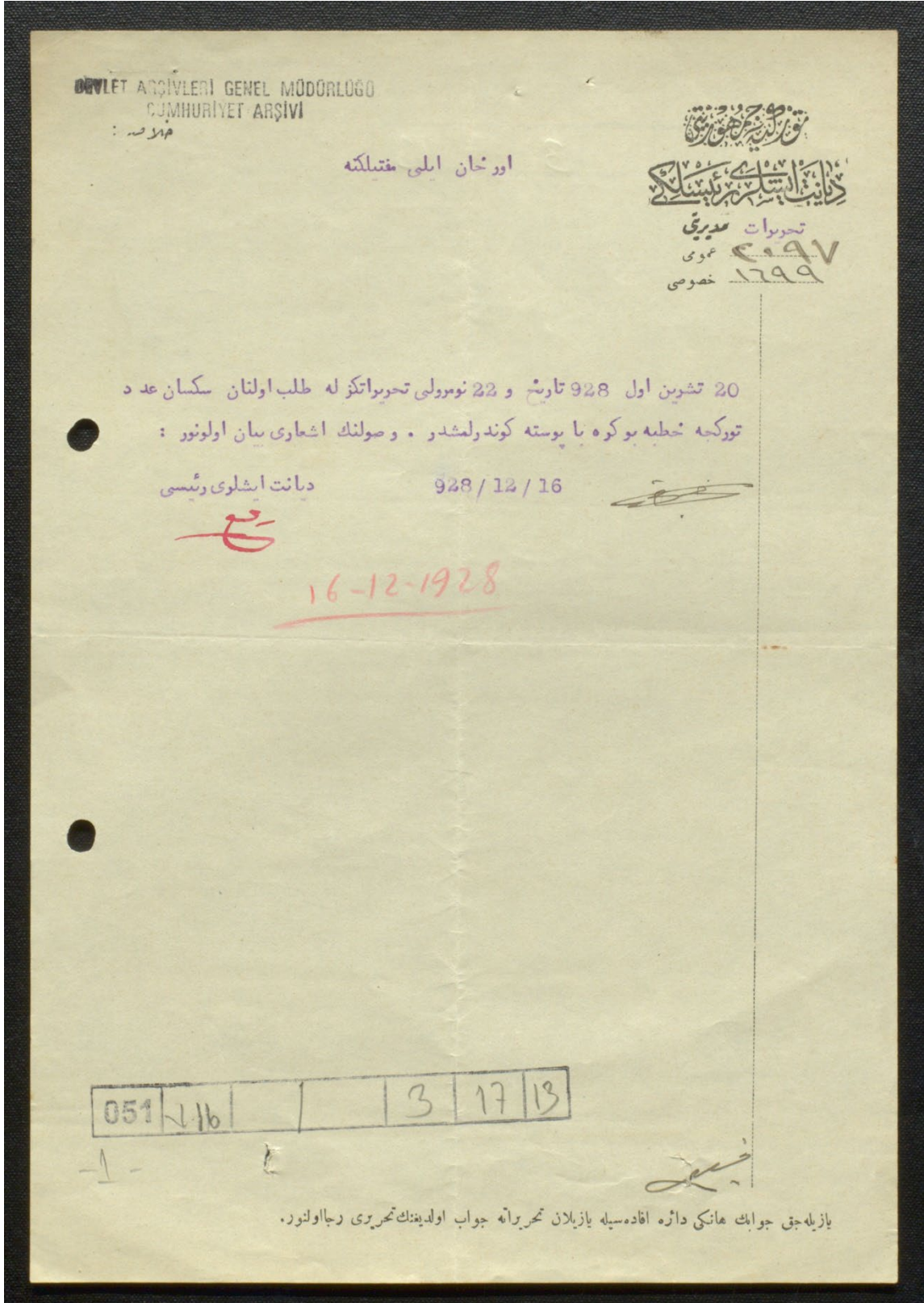


Ek 17: (BCA 51.0.0.0.12.105.42.) Camilerin imam ve hatiplerinin yeni Türk Harflerini öğrenmek üzere özel ve resmi açılan kurslara devam etmeleri hakkındaki tebligat.

(10 Kasım 1928)



Ek 18: (BCA 51.0.0.0.2.7.16.) Cami hatiplerinden bazılarının Cuma günleri başka kimselere hutbe okuttukları ve yazılı hutbeler dışına çıktıkları gibi durumların önlenmesi hakkında gönderilen tebligat. (11 Kasım 1928)



Ek 19: (BCA 51.0.0.0.3.17.13.) Dıyanet İşleri Reisliği tarafından 80 adet Türkçe hutbe kitabının gönderildiğine dair yazışma. (16 Aralık 1928)

مهره :

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

آطه بازاری مفتیلکه

توزیر ایشلر
دایره ایشلر
تحریرات مدیری
نوی
خصوصی ۱۵۰۸

23 تشرین اول 928 تاریخ و 73 نومرولی تحریراتکدزله طلب اولنان تورکجه خطبه
رساله سندن بوکره 117 عدد با پوسته کوندولمشدر وصولنک اشعارى بیان اولونور :

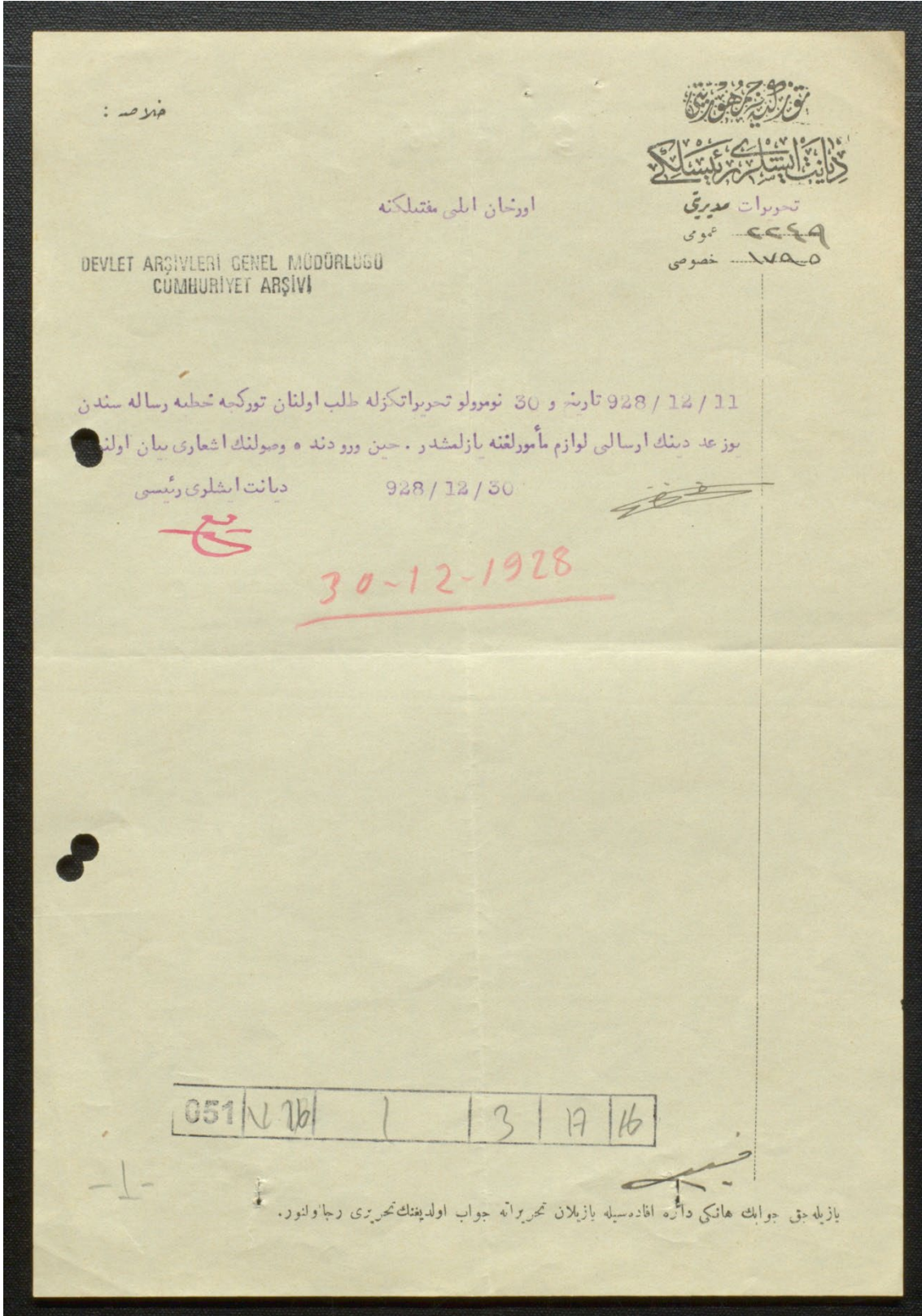
دیانت ایشلری رئیسى 928 / 12 / 18

25 928 تاریخه 93 نردویر جواب یازیلما

051	154			14	119	23
-----	-----	--	--	----	-----	----

یازیلما حق جوابت هانکی دائرة اخادسیله یازیلان تحریراته جواب اولدیغنک تحریری رجا اولنور.

Ek 20: (BCA 51.0.0.0.14.119.23.) Talep edilen Türkçe Hutbeler Risalesi'nden Adapazarı Müftülüğü'ne 117 adet gönderildiğine dair tebliğat. (18 Aralık 1928)



Ek 21: (BCA 51.0.0.0.3.17.16.) Türkçe hutbe kitabından Orhaneli Müftülüğü'ne yüz adet gönderilmesinin levazım memurluğuna yazıldığına dair belge. (30 Aralık 1928)

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

T . C .
Diyanet İşleri Reisliği
Yazı İşleri Müd.
No. 56

Müftüliğine

Hatıpler tarafından irat edilecek hutbelerin mürakabesi 1/5/935 tarih ve 2/2392 sayılı (Cami hademesi nizamname)sinin 2 inci maddesinin son fıkrası ile reisligimize tevdi edilmiş olduğundan kontrol yazifesinin hakkile yapılabilmesi için reis muavini Ahmet Hamdi ekseki tarafından muhtelif mevzularda tertip ve ewelce reislikçe tab ve tevzi edilmiş olan "Yeni hutbelerin" hiç bir suretle haricine çıkılmaması ve 9/10/937 tarih ve 3425/794 sayılı tamim ilede bildirilmiş olduğu üzere memuriyetinizce her hafta münasip mevzuların önceden seçilerek hatıplere tebliği ve bunların aynen okunup okunmadığının kontrol edilmesi luzumu ehemiyetle beyan olunur.

21/1/942

m. B.

Diyanet İşleri Reisi

Ul. Şerefeddin
Zabıtı

030	01			105	657	1
-----	----	--	--	-----	-----	---

2-

Ek 22: (BCA 30.1.0.0.105.657.1.2.) Her hafta uygun konulardan seçilen hutbelerin hatıpleri tebliğ edilmesine ilişkin Diyanet İşleri Reisliği tarafından müftülüklere gönderilen tebligat. (16 Şubat 1942)

Sayı: 1432

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİİktisat ve Tasarruf haftası
Hakkında

Mafakine

12 birinci Kânun 1941 de 12 inci Tasarruf ve yerli mallar haftası başlıyor. Bu hafta devam edecek olan bu millî şenler içinde iki Cum'amız bulunuyor ki bu iki günde dinî ve millî günümüz birleşmiş oluyor. Binaenaleyh bu iki cum'a hutbelerinde Hatiplerimizin yegâne hitabet mevzuları : Tasarrufun ne demek olduğunu, ve bu iktisat ve tasarruf devrinde azdan birike birike nasıl muazzam malî bir kudret vücut bulduğunu, yerli mallarımızın ve bilhassa tütün, incir gibi yetmişlerimizin sürümü millî bir borç bulunduğunu halka öğretmek olmalıdır. Az olsun, çok olsun tasarruf edilerek Bankalarımızda biriktirilecek paralarımızın en kısa bir zamanda (500) milyonu bulmasının == Ulusal bir gaye olması lüzumu halka anlatılmalıdır.

Bu çok mühim olan mevzuun lâyikile anlaşılabilmesi için "yeni hutbelerimiz" in birinci kısmındaki 30,31,32 inci hutbelerden intihap edilip okunması hatiplere bilhassa tavsiye edilmelidir. Vaizlerimizin ve Müftilerimizin de bu haftanın münasip gün ve saatlerinde bu mevzu üzerinde gerek "yeni hutbelerimiz" in işaret ettiğimiz mазmunlarını, gerek bu yolda kendilerinin intihap edecekleri Âyetleri, Hadisleri halkımıza açık bir lisan ile tahrir ederek halk arasında tasarrufun tamimine ve yerli mallarımızın sürümünün ve'minine çalışmaları Riyaset in kemali ehemmiyet ve hassasiyetle istediği bir vazifedir. Keyfiyetin Vaizlerimize ve hatiplerimize tebliğile beraber bu dinî ve Millî vazifenin gereği gibi ifası için mümkün olduğu kadar tarafınızdan da mûrakabe yapılması temenni olunur.

21/II/1941

Diyanet İşleri Reis
Vekili

A. F. H. H. H.

030 01 105 657 1

4

Ek 23: (BCA 30.1.0.0.105.657.1.8.) Diyanet İşleri Reisliği tarafından 1941 yılında "iktisat ve tasarruf haftası" hakkında okunması gereken hutbeler ilişkin gönderilen yazı.

(21 Kasım 1941)

ÖZGEÇMİŞ



TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : T.C. GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ
Enstitü : SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Hazırlayanın Adı Soyadı : GÜLENER KIRNALI
Tez Başlığı : ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİNİN
SOSYO-POLİTİK ARAÇSALLAŞTIRILMASI
BAĞLAMINDA CUMA HUTBELERİ
Savunma Tarihi : 11 / 01 / 2024
Danışman : DOÇ. DR. AHMET ŞEMSETTİN KUYAŞ

JÜRİ ÜYELERİ:

Unvan, Ad-Soyadı

İmza

DOÇ. DR. AHMET ŞEMSETTİN KUYAŞ

PROF. DR. BİROL ÇAYMAZ

DOÇ. DR. HAKAN YÜCEL

PROF. DR. MEHMET ÖZNUR ALKAN

PROF. DR. UMUT AZAK

Prof. Dr. Ulun AKTURAN

Enstitü Müdürü